

ВІЙСЬКОВИЙ ІНСТИТУТ НАЦІОНАЛЬНОГО ТЕХНІЧНОГО
УНІВЕРСИТЕТУ УКРАЇНИ «КИЇВСЬКИЙ ПОЛІТЕХНІЧНИЙ ІНСТИТУТ»

На правах рукопису

ВОЛОШИНА Наталія Миколаївна

УДК141.7.316.3

**СОЦІАЛЬНО-ФІЛОСОФСЬКИЙ ВИМІР ПАТРІОТИЗМУ СУЧАСНОГО
УКРАЇНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА**

09.00.03 – соціальна філософія та філософія історії

ДИСЕРТАЦІЯ

на здобуття наукового ступеня кандидата
філософських наук

Науковий керівник – ПУЧКОВ

Олександр Олександрович

кандидат філософських наук, доцент

Київ – 2010

ЗМІСТ

ВСТУП	3
.....	
РОЗДІЛ 1	
ЕВОЛЮЦІЯ ПОГЛЯДІВ НА ПАТРІОТИЗМ СОЦІАЛЬНО- ФІЛОСОФСЬКА РЕФЛЕКСІЯ	13
.....	
РОЗДІЛ 2	
ПАТРІОТИЗМ У СИСТЕМІ ДУХОВНИХ ЦІННОСТЕЙ УКРАЇНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА.....	60
РОЗДІЛ 3	
СУБ'ЄКТНО-ОБ'ЄКТНО ПАТРІОТИЧНІ ВІДНОСИНИ В УКРАЇНСЬКОМУ СУСПІЛЬСТВІ ПЕРЕХІДНОЇ ДОБИ.....	112
ВИСНОВКИ	157
.....	
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ	
.....	163

ВСТУП

Актуальність теми дисертаційного дослідження обумовлена необхідністю соціально-філософського аналізу та переосмислення духовного стану суспільства в переломні моменти його розвитку, при руйнації старої і розбудові нової системи цінностей. В даних умовах важливе дотримання спадкоємності та забезпечення розвитку системи духовних якостей кожного елемента суспільства. Патріотизм посідає провідне місце в даній системі, виступаючи одним з головних чинників консолідації сучасного українського суспільства, збереження його самобутності. Народження патріотизму суспільства незалежної України являє складний і суперечливий процес, тому що з одного боку він є послідовником історичного українського та радянського патріотизму, а з іншого – новим явищем.

Незважаючи на провідну роль патріотизму у поступальному історичному русі країни, серед різних прошарків сучасного українського суспільства спостерігається розбіжність в розумінні цього явища. Проблема інтерпретації сутності патріотизму стає предметом постійної боротьби, обумовленої його значенням у політичному житті соціуму. Інколи на почуттях патріотизму здійснюються політичні спекуляції й розпалюється соціальна ворожнеча. Розподіл на «патріотів» і «не-патріотів», боротьба між ними, виступають одночасно основою і результатом різних негативних процесів, розвитку регіоналізму, загострення соціальних конфліктів.

Звернення до ідеї патріотизму в умовах кризи являє підґрунтя, на якому можливе відновлення духовних цінностей суспільства, формування і розвиток особистості українського громадянина. Але для досягнення бажаного результату – формування патріотизму в незалежній державі – слід з'ясувати та усунути основні причини депатріотизації країни і створити умови для розвитку патріотизму сучасного українського суспільства. Зробити це можливо при зосередженні уваги вчених на розгляді феномена

патріотизму в цілісному вигляді, відпрацюванні теоретико-методологічних аспектів його розуміння, визначення місця і ролі патріотизму в системі духовних цінностей суспільства й основних шляхів активізації патріотичної свідомості людей середнього й старшого віку, та патріотичного виховання школярів і молоді.

Становлення нової державності формує об'єктивну потребу в стабілізуючих елементах, як на загальносуспільному, так і на груповому й індивідуальному рівнях. Не випадковим є проведення дослідження понять «національна злагода», «національні інтереси», «національна ідея». Особливо відчутною сьогодні стає потреба в дослідженні патріотизму як інтегруючої основи, що додає державі й суспільству стійкості.

Актуальність теми дослідження знаходить своє підтвердження в «Національній програмі патріотичного виховання громадян, формування здорового способу життя, розвитку духовності та зміцнення моральних засад суспільства» і «Концепції національно-патріотичного виховання молоді». В цих документах підкреслюється, що патріотизм покликаний дати новий імпульс духовному оздоровленню народу, формуванню в Україні громадянського суспільства, тому розробка його теоретичних основ є важливим науковим завданням.

Ступінь наукового опрацювання проблеми. Проблема патріотизму характеризується різноманітністю змісту, різнобічністю спрямованості, відмінностями в рівнях і підходах його теоретичного осмислення. Специфіка даного дослідження вимагає звернення до соціально-філософської рефлексії патріотизму в різних регіонах на всіх історичних етапах розвитку суспільства. Нагромадження вітчизняних і світових джерел, на нашу думку, припускає поділ напрацювань, присвячених проблемі патріотизму, на декілька блоків.

До першого блоку відносяться праці західних філософів. Їх можна поділити за усталеною в науковому середовищі періодизацією на: а) джерела Стародавньої Греції та Стародавнього Риму (Гомер, Перікл, Фулідід,

Демокрит, Платон, Цицерон, Сократ, Арістотель). Загальним для них є розуміння полісного й імперського (державного) патріотизму; б) філософська спадщина епохи Середньовіччя (Х. Аквінський, А. Блаженний, І. Златоуст, А. Кентерберійський, І. Дунс–Скот), її головною рисою є обґрунтування необхідності держави як творіння Бога і людської любові до державних інституцій; в) праці філософів епохи Відродження (А. Данте, Т. Кампанелла, М.Е. Монтень), загальним для яких є спроба поєднати релігійний і античний патріотизм; г) філософська спадщина представників Нового часу (Ф. Бекон, Т. Гоббс, П. Гольбах, Д. Дідро), де обґрунтовується формування нації, для якої патріотизм становиться цементуючим чинником, долаючи ієрархність Середньовіччя; д) з німецькою класичною філософією (Г. Гегель, І.Г. Фіхте, І. Кант) пов'язано обґрунтування форми «державного патріотизму»; е) більшість сучасних філософів (М. Нуссбаум, З. Бауман, Ю. Габермас та ін.) пропонують розуміти патріотизм як об'єднавчий чинник суспільства у національному масштабі країн, незважаючи на міждержавні інтеграційні процеси.

До другого блоку відноситься російська філософська спадщина з патріотизму, в якій виділено три історичні періоди: дорадянський, радянський і сучасний. У наукових працях дорадянського періоду (О. Шишков, О. Радіщев, М. Добролюбов, В. Соловйов, Л. Толстой, І. Ільїн й ін.) розглянуто релігійний патріотизм, визначено співвідношення патріотизму, космополітизму та націоналізму, сформульовано негативну й позитивну оцінку патріотизму; в другому періоді радянські філософи (Л. Родін, Т. Беляев, С. Ємець, В. Макаров, Г. Кочкалда, П. Рогачов, М. Свердлін, А. Міловідов й ін.) обґрунтували соціалістичний патріотизм як вищу його форму. Представники третього, сучасного періоду (В. Гідірінський, В. Лутовінов, Г. Зюганов, А. Крупник, С. Іванова й ін.) розглядають патріотизм в умовах будівництва нової Росії. Праці даного періоду є найціннішими серед російських джерел для дослідження

патріотизму українського суспільства, оскільки сучасні соціальні процеси ідентичні майже для всіх пострадянських держав.

Безпосереднім підґрунтям дисертаційного дослідження патріотизму українського суспільства є вітчизняна теоретична спадщина. Її в дисертації також поділено на декілька періодів. До першого відносяться праці представників Київської Русі (В. Мономах, Д. Заточник, К. Смолич, К. Туровський). В них роз'яснюється необхідність любові до Батьківщини. Другий – обґрунтування козацького патріотизму (Г. Сковорода, М. Костомаров, Д. Яворницький) та висвітлення його в усній народній творчості. До третього періоду відносяться погляди на патріотизм українського суспільства в умовах перебування в складі Російської імперії (В. Винниченко, Д. Донцов, М. Драгоманов, В. Липинський, Т. Шевченко, І. Франко, Л. Українка та ін.). Четвертий – пов'язаний із знаходженням України в складі Радянського Союзу (І. Дзюба, І. Драч, В. Чорновіл, В. Стус, Л. Костенко, В. Сосюра, П. Тичина, О. Довженко, П. Загребельний). Своєю творчою працею вони прославляли рідну Україну і закликали народ любити її. П'ятий період – пов'язаний із отриманням Україною незалежності. Ця тема розробляється такими українськими філософами, як В. Андрущенко, М. Михальченко, В. Бех, І. Надольний.

Ними розглядаються поняття «любов до Батьківщини», «патріотична свідомість», «особистість», «суспільство», «національна ідея» та аналізується стан патріотичного виховання.

Змістовні аспекти виховання патріотизму у різних категорій суспільства відображені в роботах учених-педагогів Г. Ващенко, П. Кононенка, О. Вишневського, В. Вугрича, Т. Ільїної, В. Кузя, Н. Мойсеюка та ін.

Враховуючи велику роль у становленні патріотизму суспільства, дисертант вважає за доцільне виокремити питання військово-патріотичного виховання, які досліджуються в дисертаційних роботах В. Абрамова,

В. Баранівського, В. Дзюби, Є. Манойлова, П. Квітки А. Афанасьєва, Ю. Красильника, О. Пучкова, М. Шевченка та ін.

Наявність значного масиву джерел свідчить про наукові досягнення в галузі дослідження патріотизму. Поряд з цим залишилось ще багато нерозв'язаних питань. До них зокрема відносяться визначення сутності, змісту і складників патріотизму суспільства та його витоків в історії соціально-філософської думки; дискусійними є погляди на діалектичну єдність, спадкоємність, нерозривність головних складових патріотичного виховання, які розглядаються окремо.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами.

Дисертаційна робота виконана в контексті науково-дослідної роботи «Методика військово-патріотичного виховання особистості в умовах переходу Збройних Сил України на комплектування військовослужбовцями за контрактом» шифр «Патріот» (номер державної реєстрації 0101U00226). Тема дисертаційного дослідження затверджена Вченою радою Військового інституту телекомунікацій та інформатизації НТУУ «КПІ» від 29.10.2008 р. (протокол № 3).

Мета дослідження полягає у цілісному соціально-філософському аналізі патріотизму сучасного українського суспільства та визначенні основних шляхів його оптимізації.

Досягнення цієї мети вимагає розв'язання наступних дослідницьких завдань:

- дослідження джерел (витоків) історично сформованого розуміння феномена патріотизму;
- з'ясування сутності, змісту, складників патріотизму суспільства та його місця в системі духовних цінностей;
- аналіз суб'єктного й об'єктного в патріотизмі українського суспільства;
- дослідження можливості, умов і шляхів оптимізації розвитку патріотизму сучасного українського суспільства.

Об'єктом дослідження є філософське розуміння патріотизму суспільства.

Предметом дослідження: є соціально-філософські аспекти патріотизму сучасного українського суспільства.

Методи дослідження. Методологічну основу дослідження становить комплексне використання загально філософських, загальнонаукових і спеціальних методів, що дозволило отримати обґрунтовані й достовірні наукові результати. Зокрема використання в роботі методів: всезагального зв'язку та розвитку, що дозволило проаналізувати генезис соціально-філософських поглядів на патріотизм суспільства та його обумовленість соціальними факторами на різних історичних етапах; системного аналізу, що сприяло розгляду предмета дослідження, у вигляді системи, яка одночасно є складовою більшої системи – духовних цінностей суспільства; порівняльного, який забезпечив з'ясування динаміки розвитку патріотизму суспільства в різних країнах світу і в Україні; історичного, за допомогою якого розглянуто процес формування патріотизму українського суспільства; структурно-функціонального, що сприяв дослідженню архітекtonіки патріотизму українського суспільства та прояв його діяльнісного аспекту в функціях; аналітико-прогностичного, що дав змогу дійти певних висновків та узагальнень і сформулювати теоретичні й практичні рекомендації щодо активізації патріотизму старшого і середнього покоління та його формування у школярів і молоді.

Наукова новизна дослідження полягає у визначенні соціально-філософського виміру патріотизму сучасного українського суспільства. Вона концентрується в основних положеннях, винесених автором на захист:

– здійснено системний аналіз і узагальнено існуючі наукові погляди представників української, російської й західної, філософської думки на патріотизм, доведено його залежність від рівня та соціальних умов розвитку суспільства, активізацію в переломні моменти історії країни;

– доведено, що сутністю патріотизму є основана на вірі безкорислива любов до великої і малої Батьківщини та готовність до її захисту та сформульовано висхідне і опорне поняття патріотизму суспільства, яке у розумінні автора є сформована в соціумі соціально-психологічна властивість, притаманна особистості, сім'ї, соціальній групі, етносу, що проявляється у вірі й безкорисливій любові до Батьківщини, готовності до самовідданої праці заради її процвітання, здатності до самопожертви при захисті її інтересів від загроз й спроможна консолідувати суспільство;

– визначено, що патріотизм українського суспільства, привабливий і стійкий завдяки тому, що основна його підтримка йде знизу від народних мас, а не згори від влади, йому властиві свої особливості, а саме: висока гуманістична спрямованість української патріотичної ідеї; віротерпимість; соборність; колективізм у вирішенні громадських завдань, особлива любов до рідної природи;

– доведено, на підставі аналізу наукових поглядів, що основними складниками патріотизму є емоційний, інтелектуальний, діяльнісний аспект, будучи продуктом розвитку людини, почуття пов'язані з роботою свідомості, вони формуються в шкільні роки та підтримуються і поповнюються протягом усього життя людини; інтелектуальний складник характеризують знання, погляди, переконання людини, що існують на двох рівнях: повсякденно-психологічному, який становить основу патріотичної свідомості й теоретичному, де знання систематизуються, закріплюються і перетворюються в переконання й діяльність, тобто в діяльнісний складник патріотизму, який є не тільки умовою, а й критерієм істинного патріотизму;

– визначено, що діяльнісний аспект патріотизму суспільства реалізується за допомогою функцій, основними з них є: регулятивно-мобілізуюча; посилення ролі соціальних інститутів у формуванні духовних цінностей українського суспільства; забезпечення гармонізації етнокультурного середовища й складників суспільства; захист країни від передчасного втягування у міжнародні організації; підготовки національного

соціуму до сприйняття, набагато складнішого співтовариства; сакральності; соціально-терапевтична;

– доведено, що суб'єктом патріотизму є суспільство, як система, представлене особистістю, сім'єю, класами, партіями, громадськими організаціями, він корелюється із об'єктом, завдяки чому деякі елементи патріотизму суспільства являються одночасно його суб'єктами і об'єктами і знаходяться у діалектичній єдності; принцип єдності об'єктивного і суб'єктивного аспектів в змісті патріотизму обумовлений специфікою його функціонування, а саме: зміст патріотизму є об'єктивним і проявляється у певній формі, як то державного, особистісного, військового і т.п. для тієї або іншої соціальної групи, суспільства в цілому одночасно з цим він як соціокультурне явище є результатом активності суб'єктів патріотизму;

– визначено, що патріотизм не дається людині генетично з народженням, а формується і розвивається в соціумі, основними принципами його формування й розвитку є: спадкоємність; причинно-наслідковий взаємозв'язок; комплексне використання чинників формування патріотизму; взаємозв'язок його суспільної та індивідуальної форми; спрямованість патріотизму на людей, що є його суб'єктом і об'єктом; зроблено висновок-рекомендацію щодо покращення патріотичного виховання молоді в Україні та активізації патріотизму середнього і старшого поколінь українського суспільства.

Теоретичне та практичне значення дослідження визначається тим, що на підставі комплексного соціально-філософського аналізу наукових джерел сформульовано теоретико-методологічні основи розуміння патріотизму суспільства, а саме: зроблено висновок про його соціальну природу і залежність від рівня розвитку суспільства; визначено сутність – безкорисливу любов до Батьківщини, віру в неї і готовність до захисту від загроз, зміст і основні функції; сформульовано основні підходи до визначення суб'єктно-об'єктних патріотичних відносин та окреслено

напрями і шляхи подальшого вдосконалення патріотичного виховання в Україні.

Наукові розробки дисертації реалізуються у навчально-виховному процесі в Військовому інституті телекомунікацій та інформатизації НТУУ «КПІ» в ході розробки навчально-методичних матеріалів та проведення навчальних занять із філософії, політології, соціології, військового навчання та виховання.

Апробація результатів дослідження. Основні висновки та концептуальні положення дисертаційного дослідження обговорювались на засіданні кафедри військово-гуманітарних дисциплін Військового інституту телекомунікацій та інформатизації НТУУ «КПІ», на міжнародних, всеукраїнських, регіональних, науково-теоретичних конференціях, а саме III, IV, Міжнародна науково-практична конференція «Військова освіта та наука: сьогодення та майбутнє» (м. Київ, 2007, 2008,); Науково-практична конференція «Актуальні проблеми формування особистості лікаря у студентів медиків» (м. Київ, 2009); Науково-практична конференція «Актуальні задачі фінансового, психологічного правового, топогеодезичного, радіотехнічного, лінгвістичного забезпечення підрозділів та частин Збройних Сил України» (м. Київ, 2009); Науково-практична конференція «Проблеми та шляхи захисту духовної безпеки держави особи і суспільства» (м. Київ, 2009); Науково-практична конференція «Актуальні проблеми забезпечення інформаційної безпеки держави» (м. Київ, 2009); Міжвузівський науково-практичний семінар «Інформаційна безпека, особистості, суспільства» (м. Київ, 2009); Всеукраїнська науково-практична конференція «Сучасний соціологічний простір» (м. Київ, 2009); III Міжвідомчий науково-практичний семінар «Шляхи і механізми забезпечення інформаційно-психологічної безпеки держави і суспільства» (м. Київ, 2009).

Публікації. Основні положення і висновки дисертаційного дослідження викладено в 20 публікаціях автора: у фахових виданнях – 4, у

підручнику – 1, у тезах доповідей на науково-практичних конференціях і семінарах – 9, у статтях в інших наукових виданнях – 6.

Структура дисертації. Відповідно до мети та завдань дослідження робота складається зі вступу, трьох розділів, висновків та списку використаних джерел. Повний обсяг дисертації складає 187 сторінок. Основний зміст – 162 сторінки, список використаних джерел – 258 позицій.

РОЗДІЛ 1

ЕВОЛЮЦІЯ ПОГЛЯДІВ НА ПАТРІОТИЗМ: СОЦІАЛЬНО- ФІЛОСОФСЬКА РЕФЛЕКСІЯ

Духовний світ особистості містить різні якості, серед яких не останнє місце посідає патріотизм. В історії України можна згадати багато сторінок, безпосередньо пов'язаних із патріотизмом окремих людей і українського суспільства в цілому. Патріотизм князів Київської Русі дозволив перетворити її в могутню розвинену країну з передовою культурою. В часи козаччини патріотизм приводив представників князівського роду до Запорізької Січі де вони пліч о пліч із простими козаками ставали на захист своєї Батьківщини. Патріотизм яскраво проявився в бою юних студентів під Крутами, там юнаки, ціною власного життя, намагалися зберегти незалежність України. Безкорислива боротьба проти фашизму була притаманна більшості українського народу, який від малого до старого воював із фашистськими загарбниками. Тільки патріотизм спонукав покоління шестидесятників, за радянських часів, вести боротьбу проти тоталітаризму. На сьогодні про патріотизм українського суспільства пишеться і говориться дуже багато.

На перший погляд поняття патріотизму всім доступне й зрозуміле. Проте спроба з'ясувати природу, сутність і зміст даного соціального явища зустрічає багато непорозумінь. Це можна пояснити недостатньою глибиною, більш емпіричним характером наших знань. Основною метою даного розділу дисертації є дослідити становлення і розвиток патріотизму суспільства, зміну поглядів на його сутність.

Пошуки шляхів розв'язання складних соціальних, економічних, політичних проблем найчастіше приводять дослідника до системного аналізу. Він застосовується в умовах наявності багатьох факторів впливу на об'єкт дослідження, які не завжди можна врахувати і кількісно оцінити.

Патріотизм суспільства є саме таким соціальним явищем. У дослідженні він розглядається у вигляді цілісної системи, компоненти якої (раціональна, почуттєва, діяльнісна сфери) аналізуються з точки зору їхнього походження, подальшого розвитку, особливостей функціонування та взаємозв'язків.

Соціально-філософська рефлексія поглядів на становлення й розвиток патріотизму від стародавніх часів до сьогодення передбачає використання методів історичного й логічного. Метод системного підходу дозволяє розглянути патріотизм як загальне, особливе та одиничне, процес об'єднання, менших систем у більші й при цьому врахувати загально-філософські принципи загального зв'язку й розвитку. В роботі використано обидва методи. З одного боку принцип історичного і логічного дозволяє дослідити історичну еволюцію патріотизму від міст полісів до сучасності. З іншого – застосування системного методу дає змогу визначити особливості національного патріотизму.

Історія осмислення патріотизму триває більше 2,5 тисяч років. Перші спроби систематизувати знання про патріотизм і визначити його сутність було зроблено в античному світі.

Більшість вчених пов'язують виникнення поняття патріотизм із соціальним інститутом державності. Для патріотизму країн Стародавнього Сходу характерною була відданість рабовласницькому політичному режиму з верховним правителем на чолі, влада якого носила всеосяжний, сакральний характер, а різні касти і стани представляли лише функціональні органи, позбавлені ініціативи і самостійності.

Аналіз наукових джерел свідчить, що введення в обіг слова «патріотизм» пов'язується із давньогрецьким терміном «patris» – Батьківщина. Звичайно за тих часів існували різні підходи до розуміння Батьківщини. Політичному режиму країн «східної деспотії» як би протистояв режим «рабовласницької демократії» Греції і Риму. В свідомості вільних громадян античного суспільства разом з прихильністю до рідного культурного середовища сформувалося почуття громадянськості.

Громадяни дрібних самостійних рабовласницьких держав-полісів не могли мислити себе поза Батьківщиною, яка виступала гарантом їхнього існування, і тому найвищою метою кожного громадянина та всієї держави було благо полісу.

Підгрунття полісного патріотизму відображені в творах античних мислителів. Так видатний Гомер в своїх поемах показав колективістські риси своїх героїв: вони належать своєму народові й боротьба заради блага народу є реальною суттю їхньої життєдіяльності; вони моральні, бо готові стояти насмерть в цій боротьбі. Вітчизна, слава воїна, благо родини становлять фундамент їх поведінки. В героях Гомера опоетизоване доблесне боріння за життєві інтереси племені [1].

В працях вождя афінської демократії 5-го ст. до н.е. Перікла ідеалом людини є громадянин. Його відрізняє висока громадянська свідомість і багатство духовної культури, свої інтереси він пов'язує з державними, захищає моральні устої полісу. Ідеологічне оформлення і пояснення цього почуття здійснено в творах Фукідида, який у своїй «Історії» присвяченій грецькій тридцятирічній міжусобній Пелопонеській війні (431–404 рр. до н.е.) наводить промову Перікла. Патріотизм у нього пов'язаний з безпосередньою участю вільних громадян в державному управлінні, а також з готовністю пожертвувати життям для блага полісу: загиблі воїни «віддавали своє життя ради загальної справи, і за це для себе вони особисто здобували невмираючу похвалу і почесну могилу, не стільки цю, в якій вони тепер поховані, скільки ту, де слава про них залишиться незабутньою, саме в кожному слові, в кожному діянні потомків [2, с. 103]»:

У Демокріта знаходимо твердження, з якого очевидно походить, що моральна особистість – це зразковий громадянин міста-держави: «Інтереси держави слід ставити вище всього іншого, та слід турбуватися, щоб вона добре управлялася. Щоб сприяти цьому, не треба боротися проти справедливості та задля особистої користі застосовувати насильство проти загального блага [3, с. 167]».

Цікавим є подальший розвиток ідеї патріотизму в філософській спадщині Платона, який, відображаючи устрій своєї найкращої держави-утопії у праці «Держава», писав, що це утопія справжнього патріота, який мріє, щоб населення його держави було високогромадянським і палко патріотичним: «...закон ставить своєю метою не благо задля однієї якоїсь верстви населення, але добро задля всієї держави в цілому... [4, с. 327]». Розмірковуючи про роль Батьківщини у житті громадянина Платон підкреслював, що «..Батьківщина дорожча за матір, і батька, й інших предків, вона є більш важливою, більш святою і має більше значення [4, с. 27]». Отже, продовжує він, відносини громадянина і його Батьківщини повинні будуватися наступним чином: «треба Батьківщину переконати, або виконувати те, що вона велить, а якщо Батьківщина до чого засудить, то потрібно терпіти незворушно, чи будуть то побої або кайдани, чи пошле вона на війну, на рани і смерть... [4, с. 126]». В даному випадку Платон ототожнює поняття «Батьківщина» і «Держава», які відповідно турбуються про долю свого громадянина. Громадянин держави-полісу не може бути відокремленим від держави. Домінування інтересів Батьківщини і Держави над особистими інтересами виправдовуються принципом справедливості. Будь-який же прояв насильства над Батьківщиною філософ вважав великим гріхом.

Подібні ідеї звучать і в промовах інших знаменитих античних ораторів – представників рабовласницької демократії. Римський трибун Цицерон говорив: «Багато є підстав для спільності людей, наприклад спільність мови або походження. Але найтіснішим, найближчим і найдорожчим виявляється той зв'язок, який виникає через приналежність до однієї і тієї ж цивільної общини. Батьківщина – і лише вона – містить в собі загальні прихильності [5, с. 11]». Цицерон розумів під патріотизмом не тільки захист Батьківщини, але й активну участь в управлінні державою.

Для філософів Стародавньої Греції та Стародавнього Риму характерним було звеличування благодійності держави (результат вільного договору – за

Демокритом, втілення загальної справедливості – за Сократом і т.п.) і доказ неминучості розподілу на управлінців і виконавців. Античний філософ Сократ писав: «І на війні» і на суді, і всюди належить виконувати те, що велить Держава і Батьківщина [6, с. 16]».

Деякі античні мислителі розглядали патріотизм у якості етичного обов'язку. Наприклад, на думку Арістотеля, патріотизм у дії, означає не просто сумлінне виконання громадянських обов'язків, а військову доблесть при захисті Батьківщини й активну участь у державному управлінні. Але він вважає, що діяльнісну складову патріотизму можуть реалізувати лише пануючі прошарки суспільства.

Слід згадати слова О. Герцена, який характеризує греко-римський патріотизм, зазначив, що: «Особистість індивідуума губилася в громадянині, а громадянин був орган, атом іншої, священної, обожнюваної особистості – особистості міста. Тремтіли не за своє «я», а за «я» Афін, Спарти, Риму: таким був широкий, вільний погляд греко-римського світу... [7, с. 30–31]».

Аналізуючи погляди античних філософів на патріотизм, слід згадати розуміння ними його антиподу – космополітизм. Для певної течії філософів, найвидатнішими серед яких були Діоген і Кратет, характерним був космополітизм. Саме Діогену належить пріоритет у винаході самого терміну «космополітизму». Він першим в історії назвав себе «космополітом», «громадянином світу [8, с. 111]» на протигагу поняттю «громадянин держави». Космополітизм, в розумінні античних філософів, це набута внутрішньо вільним кінічним мудрецем можливість жити всюди, нехтуючи державними, становими, расовими, географічними межами, несправедливими законами, умовностями, звичаями і т.п. Кініки були переконані, що позбавившись Батьківщини і знаходячись у вигнанні, неможливо мати патріотичні почуття до нинішньої держави. Обравши для помешкання звичайну дерев'яну діжку, давньогрецький філософ Діоген дивував сучасників також своєю епатажною поведінкою. Зокрема, він просив милостиню в статуй, щоб привчити себе до відмов, адже люди подають

калікам, жебракам, юродивим, убогим і не подають філософам, тому що знають, що каліками і жебраками вони ще можуть стати, а мудрецами – ніколи! Він говорив: «Подивіться на мене, я не маю ні Батьківщини, ні власності, ні сім'ї. Тільки небо і земля [8, с. 112]».

Таким чином, кініки вперше поставили проблему співвідношення понять «громадянин світу» і «громадянин держави», визначивши космополітизм як любов до всього людства.

В античності термін «Батьківщина» застосовувався до рідного міста-держави, тому патріотами називали прихильників свого міста-держави. Хоча в деяких античних творах римських авторів епохи ранньої імперії можна зустріти вислови про італійський патріотизм, тобто мова йшла про Батьківщину-державу.

У Римській імперії патріотизм набув форми не лише місцевого «полісного патріотизму», а й імперського патріотизму. Полісний патріотизм використовувався у боротьбі проти християнської релігії. Християнська релігія протистояла закріпленню загальноімперських культів і обожнюванню імператора, який уособлював у собі державу.

З визнанням християнства офіційною релігією Римської імперії було змінено і погляди на його політичну роль у протидії місцевому патріотизму й формуванні думки про зміцнення єдиної імперії, як земної Батьківщини всіх християн. Суспільство поступово перейшло від полісної демократії до епохи феодального Середньовіччя, в якому панівною ідеологією було богослов'я.

Для суспільства Середньовіччя характерними рисами стали корпоративність та ієрархічність. Середньовічна людина належала перш за все до певної корпорації (ремісничого цеху, сільської общини, купецької гільдії і т.п.), тому можна говорити, що її патріотизм був пов'язаний з корпоративізмом. Окрім цього існувала жорстока ієрархія, за якої індивід підкорявся феодалу, що втілював у собі всю публічну владу – законодавчу, виконавчу і судову. Феодал, у свою чергу, був слугою («васалом») більш могутнього феодала – «сеньйора» і т.п. [9, с. 55–56].

Владні відносини у феодальному суспільстві будувалися за патерналістичним принципом: селяни – «діти» феодала, повинні були підкорятися «батькові», той – піклуватися про них: король як «батько» феодалів мав наглядати за «дітьми». Ієрархічність влади епохи Середньовіччя не дозволяла сформуватися єдиній державі і, відповідно, загальнодержавному патріотизму [10, с. 43].

В той же час богословські ідеологи були змушені пояснювати об'єктивний рух історії. Так, Хома Аквінський намагався обґрунтувати релігійне значення земної Батьківщини, необхідність «примирення» людини з державою як головним елементом, від відношення до якого залежить характер патріотичних почуттів. Він вказував, що тільки держава спроможна об'єднати різновекторність мети населення держави, а підкорення людини владі відповідає інтересам самої людини і її добробуту. Одночасно він зауважував, що держава відповідає інтересам народу до того часу, поки вона діє за вченням церкви [10, с. 67].

Обґрунтування патріотичного відношення до батьківщини ми знаходимо у творах Августина Блаженного, який писав про існування «граду земного» і «граду божого». На його думку, метою «земного граду» (і, відповідно, держави) є мир, необхідний для здійснення земних справ. Але мир земного граду досягається за допомогою війни, тому що в земних справах миру можна добитися, звичайно, тоді, коли переможе одна з ворогуючих сторін. Коли загине земна держава, то на її місце стане «вічна світова Божа держава». Ця небесна Батьківщина, за словами Августина, існуватиме вічно. Громадянами вічної держави можна стати тільки завдяки благодаті Божої. Іншими словами, приналежність небесній Батьківщині, лояльність їй оголошуються пріоритетним в порівнянні з лояльністю Батьківщині земній [11].

Нового дихання філософське осмислення патріотизму набуло в епоху Відродження. Переходом від середньовічного богословського розуміння патріотизму до наукового є трактат флорентійського мислителя Данте

Алігієрі «Монархія» [12]. Данте синтезує нагромаджений досвід античності і розвинутого Середньовіччя. Від античності він узяв прагнення до класифікації й опису окремих елементів проблеми через категорії цілого та частини. Данте повною мірою використовує категорії сутності і явища, що свідчить про вплив середньовічного підходу до проблеми. Останнє і примушує його постійно шукати якісь загальні фундаментальні риси світської монархії. Ця методологічна установка приводить Данте до формулювання завдань, що піднімають питання про субстанціональне підґрунтя держави: «Існує якась дія, властива людству в цілому, відповідно до якої упорядковується велика кількість людей у всій своїй сукупності, і цієї дії не може вчинити ні окрема людина, ні сім'я, ні селище, ні місто, ні те або інше королівство [12]».

Основними поняттями, за допомогою яких Данте досліджує поставлену проблему, є «воля», «згода», «справедливість». Він мислить глобально, в рамках всього людського роду, виходячи за вузькі межі спочатку заявленої мети свого трактату – довести ефективність і абсолютну цінність монархії та її роль для розвитку особистості.

Для іншого мислителя епохи Відродження Петрарки також характерним є звернення до античності. В своїй головній праці «Тріумфи» Петрарка виняткову увагу надавав військовим перемогам і державній діяльності римлян, явно прославляючи «римський патріотизм [13]».

В цілому для поглядів філософів епохи Відродження характерним були з одного боку вплив релігії, а з іншого намагання піднятися на раціональний ідеологічний рівень.

Патріотизму Нового часу вдається позбутися тотального впливу релігії. Характерною рисою для суспільних відносин цього часу є формування нації, для якої патріотизм перетворюється в цементуючий чинник, долаючи ієрархічність Середньовіччя. Якщо в період рабовласницьких і феодальних суспільств носієм патріотизму були панівні класи, то із залученням широких мас населення в політичну боротьбу патріотизм отримав більш широку

основу. Із релігійного він перетворився на загальнолюдський. Не випадково більшість дослідників пов'язують сучасне розуміння патріотизму із Великою Французькою революцією в 1789 році. Патріотами тоді називали себе борці за народну справу, захисники республіки, а решту вони вважали зрадниками.

Значна роль в філософському обґрунтуванні сутності патріотизму належить представникам французької філософії 18 століття. Ними патріотизм розглядається у зв'язку з свободою, з боротьбою проти абсолютизму. Так, П. Гольбах, розкриваючи сутність поняття «Батьківщина» пише: «Тільки суспільство, де панує свобода, може бути могутнім, і лише там у людей є Батьківщина [14, с. 269]». Для суспільства Франції Батьківщина і деспотизм взаємно виключають один одного. «Де немає свободи, не може бути і Батьківщини», – писав він. «Любов до своєї держави завжди є не що інше, як любов до самого себе, яка “навчає нас високо цінувати і шанувати уряд, що охороняє нас, закони, що стоять на варті недоторканності нашої особи і власності, суспільства, праця якого складає основу нашого добробуту [14, с. 369]». Таким чином, підкреслюється необхідність взаємозв'язку особистого і суспільного добробуту як основи патріотизму.

Певний внесок у розвиток положень про патріотизм зробив К.А. Гельвецій. Аналізуючи відносини між громадянином і державою: він підкреслює, що не тільки людина має слугувати державі, але і держава повинна забезпечувати загальний добробут і охорону прав людини. Він був переконаний, що всі дії і помисли людей детерміновані їх особистими інтересами. Суспільні інтереси, в даному випадку, переходили в особисті. К.А. Гельвецій був переконаний, що в свідомості сумлінного, відданого Батьківщині громадянина завдання служіння їй повинне набути значення вищого особистого інтересу, перетворитися на найсильніший афектний поклик, в пануючу «пристрасть [15, с. 320–321]».

Нові підходи в розумінні патріотизму притаманні французькому матеріалісту Ж.–Ж. Руссо. Він показує відмінність між патріотизмом і

громадянством, засновану на співставленні понять «людина» і «громадянин». Для нього і громадянин, і патріот зрозумілі лише в рамках нації-держави: «ні громадянин, ні патріот не можуть бути космополітами». Філософ визначає патріотизм як «піднесене і глибоке почуття, яке наділяє силою любові до себе ...і дає енергію, що ...перетворює його на саму героїчну зі всіх пристрастей». На відміну від патріотизму, який діє спонтанно, громадянство підкоряється раціональній волі [16, с. 448].

Заслуговує увагу і оцінка мислителем етичного виміру патріотизму, оголошеного їм вищою чеснотою. Він вважав, що любов до людства наділяє людей безліччю чеснот, наприклад, лагідністю, справедливістю, помірністю, милосердям, поблажливістю, але не вселяє їм мужність, твердість і т.п. Любов же до Батьківщини дає людям силу, що «надихає їх до героїчних вчинків [16, с. 449]»: Таким чином, на думку Ж.–Ж. Руссо патріотизм є вищою чеснотою, є любов'ю вільної людини до самої себе, а через себе і до своєї Батьківщини.

Велике значення для розвитку теорії і практики патріотизму мають погляди представників німецької класичної філософії. З німецькою класичною філософією пов'язано визначення форми «державного патріотизму». Першим обгрунтував необхідність державного патріотизму Г. Гегель. Він визначає патріотизм («політичну розумову налаштованість») тільки як «результат існуючих в державі настанов, в яких розумність дійсна [17, с. 292]».

Цікавими для розуміння патріотизму є погляди І. Фіхте. В діалозі «Патріотизм і його протилежність» (1807 р.) він розкритикував «ура-патріотизм» і «патріотичне вірно підданство». «Добрий патріот, – говорить один з учасників діалогу, – повинен тільки хвалити і завжди хвалити, хвалити виключно все, що у нього (уряду прим. автора) є. Якщо ж всупереч сподіванням трапиться будь-що не гідне похвали, то про це потрібно мовчати. Тільки таким чином виникає союз любові і взаємної довіри між підлеглими і урядом, якому надзвичайно приємно чути вашу похвалу і

вважати, що вона є виразом загального настрою [18, с. 17]». Дані положення про патріотизм сформульовані трохи більше 200 років але живучі й сьогодні, особливо у розумінні його правлячою елітою. Якщо громадянин сучасного суспільства мовчазливо погоджується із діями правлячої верхівки і підтримує їх, то він вважається патріотом. У випадку не підтримки, така особа оголошується майже ворогом своєї держави.

В цій же роботі І. Фіхте висловлює своє розуміння співвідношення патріотизму і космополітизму. На його думку, космополітизм є пануюче переконання, того що мета людського буття здійснюється в людстві. Патріотизм же є «переконанням», що ця мета досягається перш за все в тій нації, членами якої ми є, і «що її успіхи поширюються на весь рід [19, с. 111]».

Заслуговують уваги погляди на співвідношення націоналізму, патріотизму і космополітизму ще одного видатного представника німецької класичної філософії І. Канта. Своє відношення до патріотизму й космополітизму він висловлює наступним чином: «Розум з другого боку дає нам закон, на підставі якого інстинкти, оскільки вони сліпі і диригують біологічним в нас, повинні бути замінені максимами розуму. Щоб викоренити національне засліплення, його повинні замінити патріотизм і космополітизм [20, с. 260]». Цінними у з'ясуванні різниці між Батьківщиною і державою є думки І. Канта про патріотичну і деспотичну державу. «Деспотично» править той, хто розглядає державу як свою спадкову вотчину, «патріотично», – хто бачить в ній Батьківщину, що належить йому разом зі всіма громадянами, тобто як країну, в якій (згідно автору «Суспільного договору») всі люди рівні і кожний «при рівності заслуг, до яких він себе може прославити ...наділений таким же правом як кожен інший на основі ідей Монтеस्कє і Локка «виправити» [21] шкільне розмежування між «деспотичним» і «помірним» пануванням».

І. Кант орієнтуючись на Монтеस्कє, намагається сформулювати принципи патріотизму для монархів. Він зауважує, що стосовно патріотизму

володаря в дію вступає обов'язок чесноти, який може бути сформульований йому підданими: «Патріотичним називається такий образ думок, коли кожний в державі (не виключаючи і її глави) розглядає спільність як материнське лоно і країну свою як рідну землю, на якій він виріс і яку він як дорогоцінну спадщину повинен залишити після себе... [20, с. 80]». В даному випадку мова йде про суб'єктивні міркування політично рефлектуючої здатності думки, які спрямовують усвідомлення обов'язку володаря так, щоб він (тут перед Кантом приклад Фрідріха II) обґрунтовував і обновляв право виходячи із закону загальної волі, а не вважав для себе можливим підпорядкувати країну будь-яким своїм примхам. Іншою складовою є публічно-правове обґрунтування відмінності між деспотичним і патріотичним правлінням, спираючись на принцип єдності виконавчої влади і законодавчого процесу, в творах: «До вічного миру» (1795 р.) і в «Метафізичних началах вчення про право» (1797 р.).

Етичний зміст патріотизму як любові до Батьківщини і до інших людей І. Кант сформулював у «Метафізичних основах вчення про чесноти». Тут він виводить особливий «обов'язок любові у відношенні до інших людей». «Любов» розуміється ним не як почуття схильності, а як етична вимога благовоління, яке засноване на принципі проходження обов'язку чесноти і має своїм наслідком благодіяння: «Поступай згідно такій максимі мети, мати яку може бути для кожного загальним законом [20, с. 330]». «Загальна любов у відношенні до інших», універсальна любов людини, заснована, як виражається І. Кант на своїй (не помилковій, але після Г. Гегеля розуміється завжди помилковій) мові, «на тому, що наша мета взаємоузгоджена з метою інших людей таким чином, що вони можуть існувати разом за загальним правилом обов'язку [20, с. 211]».

Згідно І. Канту «Загальна любов» є любов «суспільна», яка – проявляється відповідно її основоположному принципу «взаємоузгодження», що означає не принцип консенсусу, а принцип гармонії – існує у відношенні: а) «до кожного іншого взагалі»; б) «до певних видів осіб» і в) до всього

людського роду. До цих феноменів І. Кант відносить також патріотизм і космополітизм. Замість того, щоб протистояти один одному, вони взаємоузгоджені і не внаслідок їх обґрунтування в рамках принципу універсалізації, а тому що в них обох «визначення любові інших засновано на сумісному походженні».

Спочатку це стосується патріотизму, який не можна переконливо вивести ні з характеру правління, ні з любові до конституції, тим більше, що форми конституції і правління, не є щось, наперед призначене для окремого народу. Цьому передуює «власне любов до Батьківщини», про яку, згідно І. Канту, ми можемо говорити тільки тоді, «коли вона спрямована на досягнення колективності народу, яку ми розглядаємо як плем'я, а себе – як його члена [22, с. 673]». В іншому випадку любов спрямована на загальне походження й іменується у переносному розумінні «світовий патріотизмом» – кантівський синонім для космополітизму. І. Кант вживає цей вираз, щоб на противагу абстрактно-універсалістському підходу вульгарного утворення підкреслити, що людина відповідно до ідеї світового громадянства причетна і до Батьківщини, і до світу. Розгляд світу як Батьківщини – ця просвітницька ідея при критичному погляді виявляється ідеологією. Вона суперечить відповідному з обов'язком світо – і регіонал-патріотизму. Адже людина як громадянин світу і землі, істинний «космополіт», щоб «сприяти благу всього світу, повинен мати схильність в прихильності до своєї країни [22, с. 674]». Це – висновок зроблений в останньому кантівському курсі етики (1794 р.). Він звучить як застереження своєму часу, який є початком руйнування цього зв'язку і тим самим деградації в крайності, націоналістичну або універсалістичну. І він же є заповітом нашому часу. Більш детально погляди І. Канта на патріотизм проаналізовані в науковій праці Манфреда Ріделя «Універсалізм прав людини і патріотизм [21]».

Зважаючи на те, що більше століття життя людства було пов'язане із теорією і практикою марксизму, не можна залишити поза увагою погляди марксистів на патріотизм. Марксизм як послідовне революційне вчення

пролетаріату вперше був сформульований К. Марксом і Ф. Енгельсом в «Маніфесті Комуністичної партії» (1848 р.), в якому розкрито їх розуміння патріотизму. Автори «Маніфесту» заявляли, що робітники не мають Батьківщини. У них не можна відняти те, чого у них немає. Оскільки пролетаріат сам поки що національний, хоча зовсім не в тому значенні, як це розуміє буржуазія, він повинен перш за все завоювати політичну владу, піднятися до положення національного класу, конституюватися як нація. В цій тезі К. Маркс і Ф. Енгельс показали відношення пролетаріату капіталістичних країн до буржуазної Батьківщини. Батьківщина є певне політичне, соціальне і культурне середовище. На їх думку головне у Батьківщині – її класова сутність. Поки трудящі маси не завоювали політичної влади, у них не може бути справжньої Батьківщини. З цього положення не виходить, що пролетаріат й інші експлуатовані прошарки суспільства повинні бути байдужим до своєї Батьківщини, захисту її від ворогів і т.п. Доля Батьківщини байдужа лише експлуаторським класам. Коли йдеться про захист своїх інтересів, приватної власності, політичної влади, то вони забувають всі свої фрази про любов до Батьківщини [23]. В даному випадку під поняття «Батьківщина» підведено розуміння поняття «Держава». На нашу думку таке ототожнення неправомірне, тому що держава це соціальний інститут для вираження і захисту інтересів буржуазного класу, а Батьківщина це країна із усіма її атрибутами: територією, історією, населенням, природою, місцем народження т.ін.

Пролетаріат, говорили марксисты, повинен завоювати політичну владу і протиставити себе і свою Батьківщину експлуаторським класам. Дані ідеї марксизму були втілені в життя у Радянському Союзі в концепції радянського патріотизму.

Звертаючись до поглядів на патріотизм сучасних західних філософів, можна зазначити їх неоднозначність в оцінці патріотизму. Так, у роботі Марти Нуссбаум «Патріотизм і космополітизм» пропонується замінити сучасний американський патріотизм на космополітизм Тому що в умовах

глобалістичного розвитку світу люди апелюючи до патріотизму залишаються самотніми, наодинці із власними проблемами [24].

Професор Зігмунт Бауман, британський соціолог, член редакційної ради журналу «Свободная мысль–XXI» у статті «Європейський шлях до світового порядку» обґрунтовує власне бачення патріотизму, пов'язане із будівництвом нової Європи у вигляді Європейського Союзу. Він вважає, що справедливість підштовхує людей до об'єднання у мирі і дружбі. Вона створює круглий стіл для переговорів, в яких народжується злагода.

З. Бауман стверджує, що героїчний патріотизм – це явище минулого часу, і сьогодні на нього немає ані попиту, ані пропозиції. Те наскільки це дисонує із дійсним становищем у Європі, свідчить наша (людей, що народжені і виростили на континенті всіяному могилами «Невідомого солдата» і пам'ятниками слави другим мученикам, що віддали власне життя за королів і свої країни) здатність зрозуміти, не говорячи про схвалення, мотивів штовхаючи молодих людей на терористичні акти, щоб віддати своє життя «за справу нації». Точно так же, як відійшла на задній план протестантська етика, яка відіграла роль посередника при народженні сучасного капіталізму і втратила свою роль, коли її місія була виконана й самодостатньому капіталізму вона була більше не потрібна, – героїчний патріотизм став слабким коли сучасна держава, народженню і становленню якій він допоміг, знайшла для свого подальшого існування менш дорогі засоби існування ніж розпалювання емоцій народних мас.

Схильність звертатись до стратегій переможних війн – загальна слабкість політиків і генералів; проте питання чи буде повторення «духовної мобілізації» ініційоване владою і характерне для епохи розбудови держав і націй для становлення ідентичності на континенті залишається відкритим. Тому що Європейський Союз не може бути копією навіть самої розвинутої країни. Враховуючи становище, що вже 27 європейських країн стали членами Європейського Союзу і об'єднались у конфедерацію, яка прагне в

майбутньому до федеративного утворення, слід взяти до уваги думку З. Баумана про сучасний патріотизм [25].

Розмірковуючи про патріотизм, німецький філософ Юрген Габермас у 2004 році в інтерв'ю газеті *Die Welt* на питання кореспондента «Чи можливий взагалі конституційний патріотизм» відповідає: «Що в Європі мова йде не про той чи інший вид патріотизму, а про елементарну довіру, що нас або когось іншого у випадку конфлікту не обдурять. Цього принципово не буде до того часу поки ми всі не відчуємо себе членами однієї й тієї ж самої спільноти [26]». Пізніше, виступаючи із промовою при прилюдному отриманні Премії Миру німецької асоціації книговидавців, він поміняв точку зору і закликав підтримати «узаконений і раціональний патріотизм [27]».

Соціальна практика свідчить, що в деяких високорозвинених країнах, таких як США, Німеччина, Японія, так само як і в країнах, що їх прийнято називати східно-азійськими «Тиграми» (за те, що зробили величезний стрибок у своєму розвитку упродовж декількох останніх десятиліть ХХ ст.; це – Таїланд, Південна Корея), патріотизм та національна єдність стали рушіями економічного розвитку, вивели їх на перші позиції у світі. А хіба не на патріотичні почуття французів робив ставку генерал де Голль, проводячи політичні реформи наприкінці 1950–х – початку 60–х років?

Наступний блок досліджень пов'язаний із російською філософською думкою. Враховуючи, що історично соціокультурний розвиток України тривалий час був невід'ємний від Росії, в дисертації аналізуються праці російських авторів з проблеми патріотизму, які є загальною ланкою, що поєднує світове розуміння патріотизму із суто українським.

Глибокий слід в розвитку патріотичної теорії залишили російські філософи. Значну роль в історії російської філософської думки відіграла консервативно-націоналістична доктрина О. Шишкова, в якій патріотизм важливе місце посідає. Його патріотизм має релігійний характер, оскільки ґрунтується на вірі в Бога і божественному порядку й безпосередньо будується на ідеї любові до Вітчизни та народної гордості, які «суть двох

єдинокровних, нерозлучних подруг, складові сили, могутності і добробуту всякої держави [28, с. 59]».

На думку О. Шишкова, любов до Вітчизни не має меж, оскільки охоплює саме священне в житті людини. Більш того, відверто підкреслює він, Батьківщина «вимагає від нас любові навіть упередженої, такої, яку природа вклала в одну статтю до другої [28, с. 60]».

Заслуговує уваги твір О. Радіщева – «Бесіда про те, що є син Вітчизни». Не «всі народжені у Батьківщині гідні величного найменування сина Батьківщини (патріота)» така відправна ідея цього твору. Розвиваючи її, О. Радіщев намагається визначити критерії «дійсного» патріотизму, серед яких найважливіше місце займає прагнення до свободи, «порядність» «доброзичливість», які притаманні «сину Батьківщини» або, іншими словами, «істинній людині [29, с. 213]». «Істина людина і син Вітчизни, – писав О. Радіщев, – є одне і те ж. Він швидше погодиться загинути, ніж подати собою іншим приклад непорядності. Він полум'яніє найніжнішою любов'ю до цілості і спокою своїх співвітчизників. Долає всі перешкоди, невтомно пильнує над збереженням чесності, подає благі поради і повчання. І якщо упевнений в тому, що смерть його принесе могутність і славу Батьківщині, то не боїться пожертвувати життям. Той є прямо благородний, якого серце не може не тріпотіти від ніжної радості при єдиному імені Батьківщини [29, с. 216]».

Особливо яскраво проблема патріотизму як любові людини до всього людства виявляється в творчості М. Добролюбова. Він стверджує, що такий патріотизм цілком «природний і законний». «В людині порядній патріотизм є не що інше, як бажання [30, с. 67] працювати на користь своєї країни, і походить не від чого іншого, як від бажання творити добро, – якомога найбільше і якомога краще», – пише філософ. М. Добролюбов допускає можливість прояву патріотизму у людини при її еміграції за кордон. «Патріотизм живий, діяльний саме і відрізняється тим, що він виключає всяку міжнародну ворожнечу, і людина, одушевлена таким патріотизмом,

готова працювати для всього людства, якщо тільки може бути йому корисною [30, с. 71]». Таким чином, патріотизм, на думку М. Добролюбова, має своїм об'єктом не тільки свою країну, батьківщину, але і все людство в цілому. Тобто творчості М. Добролюбова також поряд із патріотизмом притаманний космополітизм.

Видатний діяч Росії П. Чаадаєв неодноразово звертається до питання патріотизму. Він намагається дати патріотичним почуттям моральну оцінку з позиції корисності або шкідливості. П. Чаадаєв розмірковує: «Я знаходжу, що людина може бути корисною своїй країні тільки в тому випадку, якщо ясно бачить її; я думаю, що час сліпої закоханості пройшов, що тепер ми перш за все зобов'язані Батьківщині істиною. Я люблю мою Батьківщину, як Петро Великий навчив мене любити її. Мені чужий, признаюся, цей блаженний патріотизм ліни, який пристосовується все бачити в рожевому світлі і носиться з своїми ілюзіями і яким, на жаль, страждає тепер у нас багато ділового розуму [31, с. 87]». На думку П. Чаадаєва, поганий патріотизм служить ширмою для дійсності. Тут же він говорить про те, що користь країні приносять не ті, хто звик бачити все в «рожевому світлі», але ті, хто «ясно бачить» свою країну і вважає своїм обов'язком говорити про її вади. Тим самим він одним з перших в Росії проводить таке чітке розмежування на добрий і поганий патріотизм.

З поглядами П. Чаадаєва перекликається розуміння проблеми патріотизму російським філософом В. Соловйовим. Цікавою є точка зору філософа на «уявний патріотизм», в якому він розрізняє три типи: «патріотизм безрозсудний, що замість бажаної користі завдає шкоди і ведучи народи до загибелі»; «патріотизм порожній (словесний), що виражає лише голослівну претензію» і «патріотизм прямо брехливий, що слугує для задоволення особистих, низьких, самокорисливих бажань». Їм В. Соловйов протиставляє істинний патріотизм, або любов до народу. На його думку, справжня любов до кого-небудь виражається в тому, що ми бажаємо і прагнемо надати улюбленій істоті всі блага, не тільки етичні, але й

матеріальні, проте останні неодмінно під умовою перших [32, с. 357–359]. Це – основа його уявлень про співвідношення патріотизму і космополітизму.

Існуючу в реальності національну ворожнечу В. Соловйов називає «зоологічним фактом», який засуджено людською свідомістю самих народів. Проти помилкового патріотизму, або націоналізму, що підтримує перевагу «звіриних інстинктів в народі» над вищою національною самосвідомістю, В. Соловйов ставить космополітизм, що вимагає безумовного застосування етичного закону без всякого врахування національних відмінностей.

У результаті В. Соловйов приходить до висновку, що патріотизм є природним і основним почуттям, «прямим обов'язком особи до своєї найближчої збірної цілої, і в той же час це почуття звільняється від зоологічних властивостей народного егоїзму» або націоналізму, стаючи основою і мірилом для позитивного відношення до всіх інших народностей згідно безумовних і всеосяжних етичних витоків.

Свій особливий погляд на патріотизм має великий російський письменник і філософ Л. Толстой. Жоден з його попередників не насмівлювався так говорити про патріотизм. В своїх статтях, присвячених патріотизму Л. Толстой розглядає це поняття з філософської, історичної і богословської точок зору. Проте надзвичайно важливо пам'ятати про те, що він говорить саме про публічний патріотизм, а не про те, коли людина просто має добрі почуття до домівки, двору, міста, де вона народилась; адже ця любов навіть не потребує будь-якого штучного визначення, як не потребує його і любов до батьків, братів і сестер, друзів і т.п. Дуже добре ця різниця між публічним, офіційним, патріотизмом і абсолютно природною прихильністю людини до місця свого народження видна у вірші Михайла Лермонтова «Батьківщина» (1841 р.):

Люблю Отчизну я, но странною любовью!

Не победит ее рассудок мой.

Ни слава, купленная кровью,

Ни полный гордого доверия покой,

Ни темной старины заветные преданья
 Не шевелят во мне отрадного мечтанья,
 Но я люблю – за что, не знаю сам ...

Поважаючи велич Л. Толстого письменника, філософа, великого патріота Росії, ми не можемо погодитись з його точкою зору на співвідношення патріотизму і війни, що сформульована в одній із багатьох його соціально-філософських праць. В роботі «Патріотизм або мир» Л. Толстой, висловлюючи власну позицію, вважає, що патріотизм, або «бажання виняткового добробуту народу [33, с. 145]» – це, перш за все, джерело всіх воєн в історії будь-якої країни, що підтверджується фактом досягнення добробуту і могутності своєї держави завжди за рахунок чужої.

Погляди Л. Толстого на патріотизм достатньо проаналізовані в роботах Д. Карманової та С. Іванової. Можна погодитись із положеннями, за допомогою яких вони характеризують розуміння патріотизму великим патріотом Росії, а саме:

1. Патріотизм «як почуття виняткової любові до свого народу і як вчення про готовність жертви своїм спокоєм, майном і навіть життям для захисту слабих від наруги і насильства ворогів» є відживший свій час термін. На зміну йому прийшла «вища ідея братства людей [34, с. 147]».

2. Патріотизм є «почуття неприродне, штучно виховане [34, с. 153]» у особистості з метою виправдання агресивних дій держави проти іншої. Правлячі кола «утримують своє виключно вигідне порівняно з народними масами положення тільки завдяки державному устрою. Що підтримується патріотизмом. В той же час суспільна думка, яка відкидає всяке насильство людини над людиною прославляє, зводить в чесноту патріотизм, всяке привласнення чужого для збільшення могутності своєї Батьківщини [35, с. 151]».

3. Патріотизм не виконує консолідуючої функції. Навпаки, оскільки патріотизм є свій для кожної нації, він є роз'єднуючим соціальним чинником.

Патріотизм «зайвий і несумісний з тим, що увійшов до життя свідомістю братства людей різних народностей [34, с. 154]».

4. Принципи патріотизму суперечать християнській моралі. «Якщо ж християнство дійсно дає мир і ми дійсно хочемо миру, то патріотизм є пережитком часу, який не тільки не треба порушувати і виховувати, як ми це робимо тепер, але який треба викорінювати всіма засобами: проповіддю, переконанням, презирством, глузуванням [34, с. 154]».

5. Підтримка ідеї «поразки» своєї Батьківщини. «Істинний християнин для збереження миру повинен не тільки дбати про могутність власної Батьківщини, а, навпаки треба радіти ослабленню її і сприяти цьому»; «чим більше держава, тим зліше і жорстокіше її патріотизм, – стверджує Л. Толстой, – тим на більшій кількості страждань утримується її могутність [33, с. 191]».

На відміну від багатьох своїх співвітчизників він бачив в патріотизмі зло, що наділене руйнівною силою у відношенні до будь-якої держави і у тому числі і до власної. Патріотизм, таким чином, на думку Л. Толстого, суперечить нормам християнської моралі і, будучи штучно насадженим, змушує людину йти проти своєї природи.

Зовсім протилежні погляди притаманні представникові російського релігійно-філософського ренесансу початку ХХ століття М. Бердяєву, який розглядав патріотизм через співвідношення із націоналізмом. Він вважав себе російським патріотом, відзначаючи, що справжня людська любов не допускає зникнення (розчинення) національного в абстрактному людстві.

Справжній патріотизм для мислителя означав «служіння тому, що повинне бути [36, с. 99]», і завжди залишався тим, що «дивиться безстрашно в очі самої гіркої правди [37, с. 208]». «Батьківщина, – підкреслював М. Бердяєв, – є незаперечна цінність» і патріотизм є високий стан духу [36, с. 229]». Також і патріотизм, вважав він, є почуття надособисте і «комтонотарне» (соборне). Це сплав любові до Батьківщини і громадянських

почуттів обов'язку, відповідальності, гідності. Це не те ж саме, що громадянство.

М. Бердяєв відрізняє патріотизм від націоналізму. «В патріотизмі емоційне життя більш безпосереднє і природне, і він є перш за все виявленням любові до своєї Батьківщини, своєї землі, свого народу». Патріотизм є безперечно емоційна цінність, і він не вимагає раціоналізації. Повна відсутність патріотизму ненормальний, дефектний стан, вважає мислитель.

Націоналізм менш природний і є вже деяка раціоналізація емоційного життя. Націоналізм нерозривно з'єднує себе з державою, і тому вже він є джерелом воєн. Націоналізм набагато більш пов'язаний з ненавистю до чужого, ніж з любов'ю до свого. Тим самим патріотизм, в його розумінні, є не стільки нормативне, публічне відношення до Батьківщини, яке визначається ззовні, скільки персоналізоване, особисте почуття любові, яке народжується всередині особистості.

На сьогодні, найбільш ґрунтовно в історії російської наукової думки, зміст патріотизму досліджено в роботах І. Ільїна. Для нього характерним є аналіз патріотизму через зв'язок із релігією, тобто релігійний патріотизм. Основними елементами його розуміння змісту патріотизму можна назвати наступні.

1. Критика і засудження супротивників патріотизму. І. Ільїн з жалем відзначає, що є заперечувачі Батьківщини, які підточують основи розуміння понять «Батьківщини» і «націоналізму» із-за власного нігілізму [38, с. 169].

2. Обґрунтування природної об'єктивної неминучості патріотизму і його об'єднавчої ролі. На думку І. Ільїна, «силою інстинкту самозбереження, ідентичності, простору, взаємного захисту, географічних рубежів та зброї – люди створюють правові, правлячі спілки й об'єднуються один з одним: ідентичність народить єднання ...однаковий клімат, інтерес, спосіб життя і праці, народ і звичай підтримують його і завершують правове й побутове об'єднання. Державна влада закріплює все це єдиною системою законів і

суспільною дисципліною [38, с. 170]». Положення про консолідуючу роль патріотизму в суспільстві містяться в наступному висловлюванні І. Ільїна «Біда, небезпека та страх змушують людей солідаризуватися з своїми ближніми; з цієї солідарності виникають перші проблиски правосвідомості, «вірності» й патріотичного настрою». І, таким чином, «патріотизм» виявляється, мабуть, неминучим, доцільним і життєво корисним [38, с. 171]».

3. Розуміння сутності Батьківщини. На думку І. Ільїна, далеко не кожному дано розуміти та любити свою Батьківщину, і, відповідно, стати патріотом. Лише цілісна особистість, здібна до духовної творчості, може проявити любов до Батьківщини. «Щось, узятє саме по собі, пише він, – у відриві від духу, ні територія, ні клімат, ні географічна обстановка..., ні звичний побут..., ні мова... – ніщо не складає Батьківщину, не замінює її й не обумовлює патріотичну любов. Бо все це, узятє окремо, подібно тілу без душі...; все це є не більше ніж... її матеріал, але не вона сама [38, с. 176]».

4. Диференціація рівнів патріотизму залежно від розвитку духовності особистості. Перший, низький рівень патріотизму, властивий більшості людей, живе в їх душах «...у вигляді безрозсудної, наочно невизначеної схильності, яка то зовсім завмирає і втрачає свою силу, поки немає належного роздратування (в мирні часи, за спокійного побуту), то спалахує сліпою та неусвідомленою пристрастю, пожежею інстинкту, здатного заглушити в душі і голос совісті, що прокинувся, перелякався та зробився жорстоким, і почуття міри й справедливості. Тоді патріотизм виявляється сліпим афектом ...». Другий, вищий рівень патріотизму, властивий небагатьом людям, характеризується духовною свідомістю і світлом Божого осяяння. Саме такий патріотизм є істинним через свою духовність. Він є «...тимчасове проникнення інстинкту і духу в відношення до Батьківщини». Тільки така любов до неї є зрячою «це буде духовність ...пристрасно-мудра: це буде істинний патріотизм [38, с. 176]».

5. Рішення проблеми того, що значить бути патріотом. У зв'язку з тим, що «... в основі патріотизму лежить акт духовного самовизначення», знайти

Батьківщину, на думку І. Ільїна, – означає реально відчутти злиття з нею, як з найважливішим предметом. Бути істинним патріотом означає самовіддано любити Батьківщину. Сила цього почуття перевищує інші, у тому числі й любов до себе. Тільки тоді, коли людина саме так сприймає духовне життя і духовний стан народу, вона знаходить свою Батьківщину й сама стає справжнім патріотом [38, с. 171]». У зв'язку з тим, що духовне життя є для людини найвищою цінністю, ради цього слід любити свій народ, боротися за нього і в разі потреби бути готовим загинути за нього. Саме в духовному житті знаходиться сутність Батьківщини, яку слід любити більше себе. З Батьківщиною дійсно варто поєднати своє життя та свою долю, і це є справжнім служінням Богу.

6. Його інтерпретація сутності Батьківщини/Вітчизни. І. Ільїн приходиться до необхідності розрізнення понять «Батьківщина» і «Вітчизна». Він пише, що політика зовні патріотизму – безпредметна і пагубна, так само як патріотизм зовні держави немичний і безформний. Еміграція відкинула новий устрій після жовтневого перевороту у 1917 році й тим самим якоюсь мірою відкинула і Вітчизну. Але еміграція ніколи не відверталася від Батьківщини, ніколи не відкидала і не проклинала її. Піти від Батьківщини не можна, її не можна перестати любити. Якщо Вітчизна здатна приймати новий вигляд, то Батьківщина його не змінює. Знаходячись у вимушеній еміграції з 1922р. спочатку у Берліні, потім у Швейцарії, І. Ільїн пропустив почуття патріотизму емігранта через власний розум і серце. На наш погляд, І. Ільїн у даному випадку під поняттям «Вітчизна» розумів поняття «держава». Ми повністю розділяємо його погляди [39, с. 228].

7. І. Ільїн відкидає ідею інтернаціоналізму, вважаючи, що вона є «духовним вакуумом», який заперечує цінність Батьківщини і національної культури й існує на «елементарно-тваринному рівні». Цій ідеї він протиставляє ідею «наднаціоналізму», що виростає з патріотизму і дозволяє із своєї «рідної гори» побачити «широчінь духовного Всесвіту і... не зісковзнути в духовну безодню».

Аналіз внеску представників передових кіл Росії в розуміння патріотизму буде неповним без врахування поглядів В. Леніна, засновника ідеї соціалістичного патріотизму. В. Ленін визначає патріотизм як «одне з найглибших почуттів, закріплених століттями і тисячоліттями відособлених Батьківщин [40, с. 190]».

Теорія і практика соціалістичного будівництва у Росії розглядає соціалістичний патріотизм як несхожий на всі форми попереднього патріотизму, тому що:

1. Політичне підґрунтя «нового патріотизму» складає соціалістична демократія, що забезпечує політичні права всім трудящим, незалежно від їх національної приналежності;

2. Економічну основу становить – створення суспільної власності, розвиток спеціалізації і кооперації;

3. Соціальну базу – збільшення питомої ваги робітників та їх союз з селянством;

4. Ідейну основу – марксистсько-ленінська ідеологія.

Таким чином, за В. Леніним вирішальною умовою формування соціалістичного патріотизму може бути тільки ліквідація експлуаторських класів, встановлення диктатури пролетаріату, затвердження суспільної власності на засоби виробництва.

В. Ленін вважав, що соціалістичний патріотизм інтернаціональний за своєю сутністю. Він підкреслював що соціалістичний патріотизм несумісний ні з «буржуазним шовінізмом», ні з націоналізмом. Пов'язані не з суспільною, а з індивідуальною свідомістю шовінізм і націоналізм обумовлюються частіше за все впливом «мікросередовища», причини появи яких полягають в нерівності націй за рівнем їх економічного і культурного розвитку.

Небезпека націоналізму полягає в тому, що його прихильники спекулюють на національних почуттях, маскуються під патріотів, істинних захисників національних інтересів, тоді як інтернаціоналізм розуміється

ними як негативне відношення до інтересів окремої нації, народності [41, с. 329–331].

Ідеї соціалістичного патріотизму набули широкого розвитку в працях радянських учених другої половини ХХ століття. В основному це були праці присвячені тематиці воєнного патріотизму. До них можна віднести дисертаційні дослідження В. Макарова [42], Л. Родіна [43], Р. Мирського [44], Ю. Дерюгіна [45], Т. Беляєва [46], С. Ємця [47], Ю. Петросяна [48], Г. Кочкалди [49], монографічну та навчально-методичну літературу В. Гідирінського [50], Б. Каверіна [51], В. Ксенофонта [52, с. 34–42], В. Лутовінова [53; 54], М. Шахова [55] та ін. Навіть враховуючи істотний акцент у бік політичної складової патріотизму та, пов'язане з цим ослаблення уваги до сутнісних властивостей даного феномена, необхідно визнати значні успіхи радянської науки в цій області. В цей період були проведені дослідження присвячені природі патріотизму, співвідношення в ньому повсякденного і теоретичного рівнів, взаємозв'язки з різними формами суспільної свідомості. Величезну увагу надавалося вивченню і висвітленню військової складової патріотизму. Для Росії вона завжди вважалась найголовнішою.

На думку одного з філософів Росії Л. Карсавіна, найяскравішим і стійким носієм любові до Вітчизни, істинного патріотизму є армія. Це визначається її «народною природою». На цій підставі він робить висновок про те, що ті залишки російської армії, які підняли білий прапор, «теж взяли участь у творенні нової Росії – своєю самовідданою загибеллю за її великодержавність».

Втілюючи головне призначення армії у вищому патріотичному обов'язку, в ідеї самого самовідданого і послідовного служіння великій Росії, І. Ільїн писав, що «Російська армія завжди була школою патріотичної вірності», виступала як «наша сила, наша надія, основа нашого національного існування». Армія неможлива без патріотизму і жертвності. Її гасло: «Жити для Росії і померти за Росію».

Що ж до Червоної, а потім Радянської армії, то більшість її представників також були патріотами Росії. Проте це не була вже колишня, а інша Росія через формування і розвиток нових класових, політичних, ідеологічних і інших ознак, завдяки яким Росія визначалася перш за все як соціалістична, втілюючи появу радянської державно-суспільної системи.

Патріотизм, що сформувався в нових історичних умовах найбільшою мірою показав свою життєвість і силу в роки Другої світової війни. Саме в цей період, найважчих за всю історію Радянського Союзу випробувань, вся країна піднялася на його захист. І не було нічого вище і дорожче святого поняття «Батьківщина», яке надихало багатьох людей на подолання будь-яких випробувань, тягот в ім'я порятунку рідної землі. Небачена стійкість і мужність воїнів Радянської Армії, масовий героїзм на фронті і в тилу, величезне прагнення радянських людей віддати все, навіть своє життя в ім'я Перемоги, дозволили підняти уявлення про патріотизм народів СРСР на недосяжну висоту.

Вона не випадково носить назву Великої Вітчизняної війни, армія і народ були єдині при захисті своєї великої Батьківщини й проявили істинний, небувалий за силою патріотизм, який з'явився основою духовно-етичної переваги над непереможним до того часу ворогом. Цей історичний факт свідчить про те, що форма влади, суспільна система не в змозі зробити вирішальний вплив на вищі духовні цінності народу в роки великих випробувань. За певних історичних умов відбувається очищення, оновлення і прояв цих цінностей на користь всієї Вітчизни, як «малої», так і «великої», а тим більше великої Батьківщини.

Визначення сутності патріотизму, його змісту і структури в роботах радянських учених здійснювалося з урахуванням соціально-політичних факторів та ідеологічної боротьби. Тому не дивно, що радянські вчені визначали патріотизм через такі поняття, як «соціалістичний», «радянський», «інтернаціональний», «пролетарський».

На основі аналізу змісту моральних якостей науковці визначають радянський патріотизм як «складну інтегральну якість особистості, що виражає ставлення радянської людини до інших людей, до соціалістичного суспільства, його матеріального і духовного багатства, до різноманітних видів діяльності, до справ на користь Батьківщині [56, с. 30]». На їхню думку, дана якість містить у собі знання про Батьківщину, про її минуле й сьогодення, почуття любові й відповідальності перед нею, розвинену волю особистості, її вміння й навички, що дозволяють поводитися гідно й активно, проявляючи стійке позитивне ставлення особистості до соціалістичної Батьківщини. Вчені підкреслюють, що патріотизм виявляється насамперед у праці людини на благо Батьківщини [57, с. 15–17].

Однак поряд з ідеологізованими визначеннями, у філософській літературі того періоду присутні й інші, без посилання на політичні погляди певної орієнтації. Наприклад, у Короткому словнику з філософії за редакцією І. Блауберга, К. Пантіна, патріотизм визначається як «принцип, що визначає любов до Батьківщини, готовність служити інтересам своєї Батьківщини [58]». В іншому філософському словнику – як «моральний і політичний принцип, соціальне почуття, змістом якого є любов до Батьківщини, відданість їй, гордість за її минуле й сьогодення, прагнення захищати інтереси Вітчизни [59]».

У монографічних дослідженнях також вбачається прагнення авторів дати визначення патріотизму із загально-філософських позицій. П. Рогачов і М. Свердлін у роботі «Патріотизм і суспільний прогрес» підкреслюють: «Патріотизм – почуття любові до Батьківщини, втілене у служінні її інтересам, посідає важливе місце в системі рушійних сил розвитку суспільства... Дійсний патріотизм означає не просто почуття любові до Батьківщини, він демонструє насамперед високу свідомість громадянської відповідальності за долю Вітчизни, глибоке переконання в необхідності підкорити інтереси кожного інтересам всіх [5, с. 3]».

Велике значення для сучасного розуміння проблеми патріотизму має російська науково-дослідна література з кінця 80-х років ХХ сторіччя до теперішнього часу. Цей період пов'язаний з початком і розвитком кардинальних перетворень у всіх сферах життя Росії. Глибоких змін зазнали не тільки основи безпосереднього буття російського суспільства, але і вищі цінності, серед яких особливе місце займає патріотизм. Саме він опинився в епіцентрі боротьби в Росії самих різних, часто протилежних поглядів, думок, переконань, позицій, дискусій і т.п. В ході цієї полеміки, гострота якої лише дещо ослабла за останній час, поряд зі скандальними, кон'юнктурно-спекулятивними публікаціями з'явилося немало і таких праць, що характеризуються творчим, дослідницьким підходом до осмислення патріотизму і проблем його формування в суспільстві. До них перш за все можна віднести напрацювання В. Гідірінського [50], В. Лутовінова [53; 54], Г. Зюганова [60], А. Крупника [61], С. Іванової [62; 63] та ін. У роботах зазначених авторів у першу чергу, приділялося увагу збереженню всього того цінного, що нагромаджено російськими вченими. В цілому проблема патріотизму знайшла всебічне дослідження і продовжує знаходитись в центрі уваги російських авторів. Проте багато проблем, вивчення яких було розпочато ще за радянських часів, в цей період виявилися обійдені увагою науковців.

Погоджуючись із пропозицією В. Лутовінова [54], все різноманіття підходів до розуміння патріотизму, що є в сучасній російській науково-дослідній літературі, можна узагальнити та диференціювати за рядом напрямів

Перший – визначення патріотизму як піднесеного почуття любові до Батьківщини, що значною мірою зумовлюється змістом самого терміну «патріотизм». Цей напрям, характеризується фіксацією певного, безумовно позитивного, нерідко яскраво вираженого відношення до Батьківщини, яке обмежується головним чином рівнем емоційного віддзеркалення, прояву в абстрактній формі любові до природи, рідного краю, батьківського будинку,

до картин дитинства і т.п. Саме таким є розуміння патріотизму багатьма людьми, і перш за все представниками творчої, інтелектуальної, культурної еліти.

Другий напрям також базується на розумінні патріотизму як одного з вищих, почуттів. Проте поряд з емоційною складовою даний напрям включає також і діяльнісний момент. Сила патріотичного почуття не обмежується лише глибиною і звеличенням любові до Батьківщини, а спонукає нас до активних дій, вчинків на благо своєї Батьківщини.

Такого роду діяльність є не тільки неодмінною умовою істинного патріотизму, але і його критерієм. Від того, який внесок тієї або іншої особи, групи в справу Батьківщини, наскільки та або інша діяльність відповідає питанням її розвитку і зміцнення, залежить і патріотизм, рівень його сформованості і ступінь прояву у конкретного суб'єкта. Характерною особливістю даного напрямку є необхідність реалізації патріотичності за допомогою конкретних дій, вчинків на користь Вітчизни.

В напрацюваннях третього напрямку патріотизм розглядається як суспільне явище. Різні точки зору відносно конкретної визначеності такого явища утворюють досить широкий його спектр. Зміст і характер даного явища значною мірою обумовлювалися особливостями історичного розвитку суспільства, держави, політикою його правлячої еліти. В умовах більш жорсткого керівництва і регламентованого функціонування радянської суспільної системи патріотизм був однією з її найважливіших ідеологічних основ, виступав головним напрямом виховання підростаючого покоління.

В більш пізній період, в кінці 60-х – початку 80-х років у ряді суспільних наук, особливо в філософських, значний розвиток отримала точка зору, де патріотизм досліджувався як явище суспільної свідомості. Приблизно з середини 80-х років стала переважати тенденція осмислення патріотизму як одного з явищ духовного життя суспільства. В деяких дослідженнях патріотизм вивчався в контексті розвитку вітчизняної історії, в контексті прояву специфічних рис менталітету, психіки різних спільнот і т.п.

Четвертий напрям характеризується тим, що держава розглядається як об'єкт патріотизму, тому його з повним правом можна назвати «державним патріотизмом». Держава – вища форма організації і найбільша цінність, виступає головним об'єктом високих почуттів і помислів особи та суспільства, у тому числі й патріотичних.

Осмилення головної ідеї цього напрямку припускає розуміння патріотизму як прояву його почуття національної гордості суб'єктів за державу, їх активної участі в зміцненні держави і державності як першочергової умови ефективного функціонування соціальних інститутів, розвитку суспільства і особистості.

П'ятий напрям можна вважати частково альтернативним у відношенні до попереднього. Його представники, розкриваючи сутність патріотизму, пов'язують її саме з особистістю, яка є для них вищою цінністю (у тому числі і у відношенні до суспільства, не говорячи вже про державу). На відміну від попереднього напрямку, де держава розглядається як головний об'єкт патріотизму, представники даного напрямку першорядну роль відводять суб'єкту, тобто особистості, яка займає безумовно домінуюче положення.

Шостий, останній напрям багато в чому пов'язаний з попереднім. Цей зв'язок виражається в тому, що дуже часто (хоча і не завжди) суб'єктом патріотизму виступає особистість. Сам же патріотизм розглядається як найважливіший момент, етап розвитку особистості, а саме – її духовного розвитку, самовираження. При цьому рівень такого розвитку є дуже високим, оскільки духовна самореалізація особистості припускає прояв нею цілого ряду найважливіших якостей, що характеризуються повнотою, цілісністю, оптимальністю їх сформованості. Зміст же цих якостей особистості, самого акту духовності його патріотизму є глибоко релігійним.

Даний напрям має найбільшу, багату традицію, глибоке і могутнє коріння. Це пояснюється не тільки величезним, більш ніж тисячолітнім періодом розвитку релігійно-патріотичних поглядів, почуттів, але й найбільшим внеском в розробку даного напрямку з боку багатьох і багатьох

видних представників влади, Російської Православної Церкви, літератури, мистецтва, філософських та інших наук.

Патріотизм, що розроблявся в рамках цього напрямку, виступає як найвище духовно-релігійне самопроявлення особистості, що досягла такого рівня розвитку, який дозволяє поєднувати божественну, за природою, любов до Батьківщини, з готовністю до самопожертвування і самозречення для її блага.

Виконання поставленого в розділі завдання буде неповним без аналізу внеску представників українських передових кіл у розвиток поглядів на патріотизм. На відміну від російських авторів, які уособлюють ідеологію незалежної країни, українські автори були змушені формулювати ідеологічне підґрунтя патріотизму країни, що постійно потерпала від намагань захопити її територію і поневолити народ.

За всю історію Україна була незалежною і мала власну державність лише декілька століть. Це Київська Русь, Демократична козацька республіка часів Богдана Хмельницького, Українська Народна Республіка, Гетьманат і Директорія на початку ХХ ст. і нарешті менше двох десятиріч після отримання незалежності у 1991 році. При цьому навіть у короткий для історичного розвитку держави час Україна змушена була постійно відстоювати свою незалежність у боротьбі із зовнішніми ворогами. Але навіть таке скрутне становище не вплинуло на кристалізацію української нації і формування українського менталітету. Однією із характерних рис українського суспільства є високий патріотизм – почуття глибокої любові до своєї Батьківщини.

Сторінки української історії заповнені героями і мучениками, що віддавали своє життя в боротьбі за ідеали. Гідним патріотам землі завжди діставалась терниста стежина. Хоча в кожного був свій вибір. Цей вибір і визначав їхнє майбутнє. «Якби мене запитали, чи жалкую я про те, як склалося моє життя, про відсиджені 15 років, я б відповів: анітрохи... І якби довелося починати все спочатку та вибирати, я б обрав життя, яке прожив».

Наведені слова належать одному з великих патріотів України В'ячеславу Чорноволу, котрий був символом України, духом тодішньої доби. На відміну від своїх соратників, В. Чорновіл ставив попереду просту людину, і цим він вже відрізнявся від багатьох. Він був і патріот, і борець.

Ідеєю патріотизму просякнуті літературні пам'ятки Київської Русі. Володимир Мономах у «Повчанні» дітям намагається розкрити духовний світ людини, Володимир Мономах закликає дітей творити Добро, не забувати вбогих, допомагати бідним. І головне – висуває ідею патріотичного відношення до Батьківщини, закликає князів руських помиритися в ім'я єдиної землі Руської.

Проблема духовного світу людини, її ролі у збереженні Батьківщини віддзеркалена у творах багатьох українських представників часів Середньовіччя. Так, Кирило Туровський у творі «Притча про людську душу і тіло» захищає ідею єдності Київської Русі.

У роздумах великого філософа Данила Заточника ведеться розмова про цінність мислячої особи не в належності до вищого стану, а за її особисті якості. «Моління» Данила Заточника – глибоко оригінальний твір, в якому розкривається типовий середньовічний горизонт знеособленості і демонструється високий рівень самосвідомості особи. Філософ над усе ставить Мудрість і Розум – справжнє багатство людини поряд з ними надбання людини є Серце. Серце – центр фізичного, душевного і духовного життя людини. А опора серцю – Мудрість і Краса. Можна говорити про паростки кордоцентризму у філософії Данила Заточника, яка є – одним з вищих досягнень філософської культури Київської Русі.

Великий філософ-мандрівник Г. Сковорода, охоче навчаючись в інших країнах, самостійно усвідомлював все вивчене і залишався самотньою людиною і мислителем. В. Ерн характеризує цей період в житті філософа зазначив: «Сковорода ніколи не звеличував закордону, ніколи не зітхав про нього, як про якусь батьківщину світла, що протиставляється російському мороку [64, с. 374]». І далі: «Він не поклонявся ідолу закордону і, як істинно

вільний духом, вчився не згинаючись, і набував відомості, не приклоняючись [64, с. 375]».

Чільне місце в історії України займає козаччина. В особистості козака український народ уособлював усі кращі якості патріота й борця. В козаччині він, як зазначав Д. Дорошенко, «виділив з поміж себе, найкращий, найбільш свідомий елемент [65, с. 148]». Козак був ідеалом вільної людини, борця за громадське добро, за волю рідного краю.

Значною віхою в історії України була визвольна війна 1648–1654 років під проводом великого патріота України Б. Хмельницького, який об'єднав навколо себе багатьох прибічників національної української ідеї. Наталія Яковенко наводить слова великого гетьмана України: «Я вже довів, про що ніколи не думав, а далі доведу, що задумав. Виб'ю з лядської неволі увесь руський народ, а що раніше я воював за свою шкоду й кривду, то нині воюватиму за нашу віру православну... Українським панам, яких у посольстві була більшість, він радив, щоб ляхів зреклися і з козаками залишилися [66, с. 212]».

У післяхмельницькій Україні розпочалася боротьба за гетьманську булаву. Козацьку державу розірвали на Правобережну і Лівобережну. На цій хвилі сам собою утворився словесний образ стражденної Матері-Вітчизни, скривдженої нерозумними дітьми. Він присутній мало не в кожному документі 60–80-х років, які приймалися гетьманами України. Про милу свою матір, плачучу Батьківщину пише в 1668 р. бунтівний гетьман Суховій. Цей образ постійно використовується П. Дорошенком та його помічниками, які говорять про бідну Україну, милу Вітчизну. Про оплакану Вітчизну нашу Україну не раз згадують М. Ханенко та його оточення. Долею занепакої Вітчизни журяться І. Брюховецький, І. Самойлович і гетьман-самозванець П. Іваненко [Петрик]. За лічені роки колишня Русь завдяки трагедії братовбивства виростає у свідомості людей Руїни до самодостатньої духовної і територіально-політичної одиниці – милої Вітчизни нашої України [66, с. 28].

За часів козаччини в Україні сформувався особливий фізичний і психічний, духовний та інтелектуальний тип козака з високими морально-етичними якостями, високим почуттям патріотизму, незалежності, фізичною силою, витривалістю й концентрованою енергією, що згодом закріпилося на генетичному рівні й стало ознакою запорозького козацтва оспіваного українським народом у своїх піснях і думках. Виробився суспільний тип козака, найкращі риси якого стали одним з найзначніших елементів у формуванні української нації [67].

Матеріалізувавшись у свідомості своїх мешканців, «козацько-руська Вітчизна» (як невдовзі назве її С. Величко), нагально потребувала власного місця в історії. Інтелектуали не примусили на себе чекати.

Ідея патріотизму буйно проросла на українській суспільно-політичній і науковій ниві. У творах В. Винниченка, Д. Донцова, М. Драгоманова, В. Липинського, Т. Шевченка, Л. Українки, І. Франка. вона дала чудові сходи. Покоління українських громадських діячів побачили в ній етично-організуюче підґрунтя життя українського суспільства, розуміючи патріотизм як ідею вітчизняного єднання, злагоди, ідею захисту рідної землі, ідею рівноправності народів, ідею морального обов'язку перед суспільством, ідею відповідальності за долю Батьківщині.

Центральною постаттю українства, його духовним символом, епіцентром національного патріотизму став Т. Шевченко. Його творчість, як у ХІХ ст., так і сьогодні, працює на об'єднання української нації та створення і утвердження державності України. Поет став серцевиною українського національного духу. В його особі зосереджені Розум, Добро, Патріотизм, Дух українства. Він жив і творив для України. Ця ідея проходить лейтмотивом майже в усіх його творах:

«Свою Україну любіть,
Любіть її... Во время люте. В останню тяжкую мить,
За неї Господа моліть... [68, с. 556]».

Шевченкова любов до України не абстрактне почуття до омріяного ідеалу. Це любов до конкретного народу, «людей закованих моїх...», у силу якого поет глибоко вірить:

«Борітеся – поборете, Вам Бог помагає!

За вас правда, за вас слава. І воля святая... [68, с. 263]».

Для поета земля України, її народу не були лише територією проживання та населенням. Це складники єдиного поняття – українська нація, основою якої є українська культура. Патріотичні почуття Т. Шевченка поєднують прагнення і світовідчуття простого люду, його могутню життєву енергію. Поет приносить нову героїчну духовність та національно-державницький світогляд. «Муза Шевченка – писав М. Костомаров, – роздирає завісу..., і страшно, солодко і болюче, і п'янюче було заглянути туди! Тарасова муза порвала якийсь підземний склеп, вже кілька віків замкнений багатьма замками... [69, с. 403]».

Геніальний поет прийшов до свого народу як пророк. За словами В. Горського, «Шевченко... перебирає на себе функцію репрезентанта духовних цінностей народу, носієм яких було передусім селянство. З іншого боку, своєю творчістю він звертається до вищих кіл суспільства, але сам не стає часткою їх [70, с. 164]». Це стало можливим завдяки ототожненню себе з Україною, як сказав П. Куліш: «Широко обняв він Україну з її могилами кривавими... з її страшною силою... [71, с. 505]».

На відміну від своїх сучасників він дивиться на історію України не з погляду етнографії чи фольклору, а з позиції української державності. Пристрасть його почуттів хвилювала людей, викликала і страх, і захоплення. М. Костомаров писав: «Тарас Григорович прочитав мені свої ненадруковані вірші. Мене обдало страхом... Сильний зір, міцні нерви потрібно мати, щоб не осліпнути, або не впасти від втрати свідомості від раптового світла істини закритої з-за таємничої завіси, що розірвала Тарасова Муза... [69, с. 94]». Образ України для Шевченка сформувався з двох складників: козацтво і українське село. Козацтво для історії України є героїчним, славним минулим,

де було визначено ідеал волі. У творчості поета міститься найглибше розуміння славного минулого, для того щоб розбудити потребу змагання за своє майбутнє. Цього він досягає через створення галереї героїчних образів: Івана Підкови, Гамалії, Гонти, Семена Палія та інших борці за волю, життя яких є безперечним зразком відданості Батьківщині.

Геніальний поет наголошував, що потрібна національна гідність і єдність для того, щоб вибороти омріяну волю. Для цього він закликав: «Розкуйтеся, братайтеся!» Це не просто побажання співати, танцювати чи говорити українською мовою. Це чітко висловлений заклик бути повноправним господарем у власному домі. «В своїй хаті – своя правда і сила, і воля [68, с. 268]».

Прапор патріотичних ідей від Т. Шевченка підхопив та розгорнув І. Франко. Після 90-х років XIX століття – поет був борцем за повну політичну незалежність України. Він став на позиції українського демократичного націоналізму в розумінні активної любові до Батьківщини та прагнення її незалежності. Його світогляд спирався на основи демократизму, гуманізму та раціоналізму. І. Франко та діячі «Молодої України» підготували програмний документ «Одвертий лист до галицької молоді», де висловлено суспільно-політичний ідеал українства – національну свободу. «Перед українською інтелігенцією відкривається тепер... величезна дійова задача – витворити з величезної етнічної маси українського народу українську націю, суцільний культурний організм, здібний до самостійного культурного й політичного життя, відпорний на асиміляційну роботу інших націй – звідки б вона не йшла [72, с. 403]».

Актуальними для сьогодення незалежної України є слова І. Франка, написані більше сотні років тому. Поет вважав, що однією з найважливіших передумов духовного розвитку народу є об'єднання розрізненої української нації в єдину етнічно-духовну спільноту: «Ми мусимо навчитися чути себе українцями – не галицькими, не буковинськими українцями, а українцями без офіціальних кордонів. Ми повинні – всі без виїмки – поперед усього

пізнати ту всю Україну, всю в її етнографічних межах, ...щоб ми боліли кожним її локальним болем і радувалися кожним, хоч і дрібним успіхом [72, с. 404]».

Каменяр розумів, що центральне значення у складному процесі національного єднання має патріотизм, тому він закликав, що потрібно «якнайшвидше, якнайосновніше змінити курс нашого корабля, настроїти всі наші думки, плани, програми на інший діапазон, який відкрив би ширші горизонти всеукраїнського єднання [72, с. 404]». Одним із способів висловлення національного патріотизму І. Франка є його поетична творчість. Національний ідеал надзвичайно яскраво і хвилююче постав у рядках:

«Народе мій, замучений розбитий.

Мов паралітик той на роздорожжю

Людським презирством, ніби струпом вкритий!

Твоїм будучим душу я тривожу [73, с. 201]».

Філософська поема «Мойсей» нагадує українцям, що наша «земля обітована не за арабською пустелею». Це наша Батьківщина, ми живемо на своїй же землі тисячі років. Як сталося, що народ, який мав свою могутню колись державу, зійшов до рівня раба, ставши у сусідів «гноєм, тяглом у поїздах їх бистроїздих». Як можна бути покірним тому, хто його «зрадою і розбоєм скував і заприсяг на вірність». Франко висловлює впевненість, що розум, сила духу та державотворча мудрість не дозволять українському народові залишитись рабом:

«Вірю в силу духа,

І в день воскресний твого повстання.

Та прийде час, і ти огнистим видом

Засяєш у народів вольних колі, ...

І глянеш, як хазяїн домовитий

По своїй хаті і по своїм полі [73, с. 202]».

Леся Українка. Патріотичне відношення до своєї Батьківщини уже закладено в самому свідомо взятому прізвищі – Українка. Постать тендітної

жінки можна поставити поряд із велетнями, спроможними силою власних м'язів захистити Батьківщину від зовнішніх і внутрішніх ворогів. Її поезія просякнута почуттям патріотизму, любові до Батьківщини-України, закликами до боротьби за єдину країну забезпечення щастя своєму народу.

Щирим патріотом України був великий український вчений і політик М. Грушевський, який усе своє свідоме життя присвятив служінню Української держави. За його політичної діяльності Україна, через тривалий час після ліквідації козаччини, відродила свою державність в Українській Народній Республіці. М. Грушевський був щиро відданий своїй країні і своєму народу. Поряд з цим він відкидав ідеї націоналізму, в гіршому його розумінні й сповідував патріотизм. Сьогодні дехто висловлює занепокоєння тим, що певна частина населення України підтримує окремі соціалістичні ідеї, можливо навіть підсвідомо. М. Грушевський і багато інших у питаннях про шляхи розвитку суспільства дотримувались у більшості саме соціалістичних переконань. Але це не завадило йому бути великим патріотом України. Доречно тут навести слова М. Грушевського: «Боронячи українську державність, будуємо міцну твердиню. Укріплюючи авторитет нашої соціалістичної Центральної Ради та її соціалістичного міністерства, хочемо зробити нашу Україну твердою країною соціалізму. Будуємо республіку не для буржуазії, а для трудящих мас України, від цього не відступимо [74, с. 25–26]».

За часів знаходження України у складі Радянського Союзу тема патріотизму українського суспільства постійно знаходилась в центрі уваги української інтелігенції. Особливо яскраво це відзеркалено у творчості І. Дзюби, В. Стуса, Л. Костенко, В. Сосюри, П. Тичини О. Довженка. П. Загребельного, П. Майбороди, та ін. Своєю творчою працею вони прославляли рідну Україну і закликали народ любити її. Творчість кожного із них може становити тему окремого глибокого дисертаційного дослідження. Це обмежує можливість визначення внеску у науковий доробок патріотизму лише деякого із них.

Яскравою зіркою серед творчої інтелігенції є Ліна Костенко. В її поезії нечасто зустрічаються слова «Україна» і «Батьківщина». Проте майже у всіх її творах відчутно пульсують думки і почуття патріотичного змісту. І в першу чергу це стосується поезії, присвяченої темі історичної пам'яті. Характерною рисою її творчості є духовність. Для Ліни Костенко духовність людини обов'язково пов'язана з її патріотизмом. Отже, зв'язок тематичних домінант «пам'ять» – «Батьківщина» – «духовність» є органічним у творчості поетеси. Зовсім не випадково декілька поетичних збірок Ліни Костенко відкриваються поезією «І засміялась провесінь: – Пора!.. [75]».

Відомо, що за радянських часів існував жорстокий контроль за діяльністю творчої інтелігенції з метою не допущення поширення серед населення країни небажаних матеріалів патріотичного спрямування. Дані обставини обумовили створення, так званого, «самвидаву». Завдяки його поширенню зростала зацікавленість українців своїми етнічними коренями, культурними та національними традиціями. Поступово матеріали «самвидаву» набували політичного характеру. Найвагомішими творами українських патріотів того часу були роботи «самвидаву» авторів «Право жити» Ю. Бадзя, «Грані культури» І. Геля, «Лихо з розуму» В. Чорновола [76, с. 11–13].

Нового підйому проблема патріотизму українського суспільства набула із отриманням Україною незалежності і створенням власної державності. Незалежність України поряд із здобутками висунула ряд проблемних питань, головним із яких є консолідація українського суспільства.

Одним із головних чинників здатних консолідувати українське суспільство є патріотизм. Розуміючи проблеми формування громадянина-патріота, виховання його активної громадянської позиції, держава розглядає їх як пріоритетні. Про це свідчать: державні національні програми «Освіта» («Україна ХХІ століття»), «Діти України», закони України «Про освіту», «Про загальну середню освіту», «Національна доктрина розвитку освіти України у ХХІ ст.», «Концепція громадянського виховання в умовах

розвитку української державності», «Концепція позашкільної освіти та виховання», «Програма патріотичного виховання дітей та учнівської молоді». Вищезгадані документи ставлять перед українським суспільством завдання виховання в старшого підлітка любові до рідної Батьківщини, формування якостей громадянина-патріота України. Важливим орієнтиром загальноосвітньої школи у вихованні в молодого покоління почуття патріотизму є стратегічний рекомендаційний документ «Програма патріотичного виховання дітей та учнівської молоді [77]». Подібні програми прийнято в багатьох обласних або регіональних центрах України. Прикладом є затвердження 6 березня 2006 р. на сесії Волинської обласної ради було Програми національно-патріотичного виховання молоді Волині на 2007–2011 роки. Ініціатором та розробником програми виступило управління у справах молоді та спорту Волинської облдержадміністрації. Патріотизм, патріотичне виховання – це на сьогодні актуально як для системи освіти так і для держави в цілому.

Президент України, Верховна Рада, Уряд України, зважаючи на важливість проблеми, не раз поверталися до питань патріотичного виховання. Про це свідчить низка Указів Президента України і Постанов Кабінету Міністрів України [78].

Утворення незалежної держави значно активізувало й роботу українських науковців щодо теоретичної розробки проблем патріотизму. Вітчизняні вчені-філософи В. Андрущенко [79; 80], М. Михальченко [81], В. Бех [82], І. Предборська [83, с. 16–35], І. Надольний [84], О. Базалук [85], В. Бодак [86], В. Вашкевич [87], В. Воронкова [88], О. Гомілко [89], Д. Дзвінчук [90], В. Жадько [91], В. Заблоцький [92], С. Куцепал [93], Л. Рижко [94], Н. Скотна [95], І. Стогній [96], Н. Крохмаль [97] та інші, у своїх працях приділяли велику увагу сутності таких понять, як «любов до Батьківщини», «патріотична свідомість», «національна ідея», «суспільство», «духовні цінності», що прямо або опосередковано стосуються проблем патріотизму та шляхів його формування в українському сучасному

суспільстві. Для розуміння феномену «патріотизму» цінними є роботи сучасних психологів: А. Богуш, М. Боришевського та ін.

Однією із спроб окреслити витoki патріотизму є стаття очільника Української патріотичної партії Ю. Збітнева. «Сім джерел громадянського патріотизму: кров, земля, захист, віра, традиція, держава, нація». Він визначає сім джерел патріотизму. Перше це кровна спорідненість, яка була основою співжиття, запорукою і гарантією продовження роду. Мати завжди віддасть життя за дитину, чоловік захистить сім'ю. В усі віки родина, сім'я, прізвище були основою для становлення будь якої суспільної формації. Другим джерелом він називає любов до рідної землі. Земля споконвіку була годувальницею українського народу. Землю і сім'ю необхідно захищати. Захист стає і обов'язком, і джерелом патріотизму. Саме захист, а не напад.

Наступним джерелом патріотизму, – вказує Ю. Збітнев, – є віра. Це була віра в богів, що жили на землі батьків іншими словами це була віра в Батьківщину.

Традиція і культура також є важливим джерелом патріотизму. Зароджуючись разом з народом, культура закладає ту духовну і самобутню основу, яка вирізняє націю серед інших народів, робить її неповторною. Знищення традиції і культури завжди ототожнювалось із смертю нації.

Держава і нація були є і будуть базовими для становлення громадянського патріотизму. Нація як любов до свого народу – і не проти інших, а разом з іншими народами заради майбутнього України. Всі сім джерел взаємопов'язані і взаємозалежні, виникли на різних етапах цивілізації і притаманні всім народам планети: Кров, Земля, Захист, Віра, Традиція, Держава, Нація [98].

Велику роль в процесі теоретичного обґрунтування нових тенденцій виховання патріотизму в сучасній вітчизняній педагогічній науці відіграли роботи Г. Ващенко [99; 100; 101; 102], В. Вугрича [103], Т. Ільїної [104], П. Кононенка [105], Н. Мойсеюк [106], В. Сипченка [107, с. 34–36], Б. Ступарика [108], К. Чорної [109, с. 209–212] та ін.

Особливо детально розглядає питання патріотизму в своїх працях український педагог ХХ ст. Г. Ващенко. Народившись на полтавській землі, в козацькій родині, він присвятив своє життя створенню української національної педагогіки на християнському ідеалі. Підкреслюючи роль педагога у виховній діяльності, Г. Ващенко переконаний: «Коли ми хочемо виховати в українській молоді міцну волю і суцільність характеру, треба перш за все прищепити їй прагнення до високої мети, що об'єднувала б увесь український нарід. Такою метою є благо і щастя Батьківщини... Гаслом, під яким має проводитися виховання української молоді, є: служба Богові й Батьківщині [99]».

Відстоюючи толерантні відносини між людьми та націями, він наголошує на різниці між поняттями патріотизму і фашизму. «Є певна аналогія між окремою людиною і нацією. Моральна людина, поважаючи себе, свою особисту гідність, поряд із тим шанує й гідність інших людей. Так само і народ, що обстоює свої права на самостійне й державне існування і розвиток національної культури, може шанувати такі ж права інших націй... [99]».

Вчений був переконаний, коли всім людям властива стихійна любов до Батьківщини, то не всім властивий патріотизм, тобто усвідомлена любов до рідного краю. Крім того, він вважав, що той, хто не любить своєї Батьківщини, не може бути визнаний за повноцінну людину. Такі люди, на його думку, здебільшого бувають вузькими егоїстами, бо, «коли людина не любить своєї Батьківщини, не працює задля неї, їй залишається задовольняти свої власні вузькі, особисті потреби. Тому життя її стає беззмістовним і бідним [100]».

Г. Ващенко вважає, що «свій нарід українець мусить любити так, як діти люблять своїх батьків: любити його традиції, свою рідну мову, свою пісню, звичаї [101]».

Розглядаючи механізми реалізації виховного ідеалу, вчений наполягає на активності вихованців у цьому. Г. Ващенко стверджує, що людину не можна

вважати вихованою, коли вона, будучи фізично здоровою і розумово розвиненою, використовує свої здібності, знання лише у своїх власних інтересах і забуває про свій народ. Водночас, не можна визнати вихованою людину й ту, яка, хоч і любить свій народ, але вороже та презирливо ставиться до інших народів, незалежно від того, хто вони, і яка їх історія [102, с. 53].

Необхідними передумовами втілення українського національного ідеалу в суспільне життя Г. Ващенко вважав досягнення Україною державної незалежності та неодмінного об'єднання «всіх українців, незалежно від їх територіального походження, конфесійної належності, соціального стану тощо, в одну спільноту, що пройнята єдиними творчими прагненнями і високим патріотизмом». Адже, «коли найбільша чеснота українця – безмежна вірність Богові і Батьківщині, то найбільша ганьба для нього – зрада вірі й Україні [102, с. 22]».

Робота В. Гарнійчука «Поняття «патріотизм» у сучасній педагогічній теорії» також заслуговує на увагу. В ній автор здійснив спробу узагальнити погляди представників педагогічної думки на сутність патріотизму. Але обсяг короткої статі не дозволив автору здійснити глибокий аналіз патріотизму як соціально-психологічного явища тим більше розглянути чинники його формування в суспільстві [110].

У працях філософів, психологів, педагогів патріотизм виступає як пріоритетна духовно-моральна якість особистості, що свідчить про високий духовний рівень її розвитку, і виявляється в самоактуалізації й активній діяльності на благо свого народу і Батьківщини.

У державі організовано і проведено низку науково-практичних конференцій з питання патріотичного виховання. На даних заходах учені визначали сутність і зміст патріотизму як соціально-психологічного явища. Про це свідчать опубліковані матеріали однієї із конференцій. Зокрема, О. Докукіна розглядає патріотизм «як соціально-політичний і моральний принцип, який в узагальненій формі виражає почуття до Батьківщини,

піклування про її інтереси і готовність до її захисту від ворогів, як моральну якість особистості тощо [111, с. 37]».

Схоже трактування подається у виступі іншого учасника, де зазначено, що «патріотизм – це соціально-політичний і моральний принцип, який в узагальненій формі виражає почуття любові до Батьківщини, турботу про її інтереси і готовність до захисту її від ворогів [111, с. 34]».

На думку К. Журби «патріотизм, як категорія духовності, свідчить про стан внутрішнього світу особистості, про її переконання, ціннісні орієнтації та ідеали [111, с. 49]».

Цікавим є розуміння Т. Бутківської патріотизму як інтегральної цінності особистісної духовності, яка йде від «серця», внутрішньої свободи самовизначення до узагальнення її соціального досвіду [111, с. 30].

Проблема патріотизму знайшла відзеркалення й у середовищі військових науковців. Значний внесок у розвиток військової складової цього явища зробили В. Абрамов [112], В. Баранівський [113, 114], О. Афанасьєв [115], Ю. Красильник [116] та ін. Слід також відмітити проведення у військових структурах науково-дослідної роботи «Патріот», в якій розглянуто проблему патріотичного виховання військовослужбовців при комплектуванні Збройних Сил за контрактом. Тільки патріотично налаштовані громадяни нашої держави готові виконувати службові обов'язки за мінімальну заробітну платню.

Складність і неоднозначність проблеми патріотизму обумовлює велику кількість публікацій на шпальтах часописів, періодичних видань та мережі Інтернет. Дані публікації носять часто дискусійний характер.

Соціально-філософська рефлексія поглядів на патріотизм дозволяє прийти до наступних висновків:

формування соціально-філософського розуміння патріотизму сягає корінням сивої давнини історичного розвитку суспільства. Перші відомості про патріотизм, як любов до Батьківщини, зустрічаються в творах античних філософів. Представники Давньої Греції пов'язували патріотизм з полісною

організацією суспільства. У Стародавньому Римі патріотизм виходить за межі полісів і набуває значення державного патріотизму. Він розглядається не тільки як безкорислива любов до держави, а й як участь кожного громадянина в управлінні державою, тобто прийняття на себе відповідальності за її долю;

епоха Середньовіччя характеризується становленням і розвитком феодалських суспільних відносин і перетворенням релігії на загальнодержавну ідеологію. В даних умовах патріотизм може існувати тільки при узгодженні інтересів окремої особистості з християнською релігією. Якщо інтереси державного утворення не співпадали із законами божими, патріотизм особистості втрачав право на існування;

новим змістом наповнюються погляди на природу патріотизму в епоху Відродження, коли поєднуються досягнення представників античності й розвинутого Середньовіччя. Епоху Відродження, не принижуючи її ролі в розвитку людської спільноти, можна умовно назвати перехідним етапом до Нового часу. Всі теоретичні напрацювання й практичні здобутки зазнали творчого розвитку в творах П. Гольбаха, К. Гельвеція, Ж.–Ж. Руссо, представників німецької класичної філософії Е. Гегеля, І. Канта, І. Фіхте. Проблемі патріотизму було присвячено низку наукових праць, в яких не тільки розглядалась сутність патріотизму але й було здійснено його порівняння з космополітизмом;

значний розвиток вчення патріотизму характерний для марксистсько-ленінської епохи, особливо в Радянському Союзі. В даний період було сформульовано й обґрунтовано ідею про вищу форму патріотизму суспільства – соціалістичний патріотизм;

після розпаду СРСР на окремі незалежні держави в Україні активізовано дослідження на теоретичному й практичному рівнях. Предметом наукових поглядів українських вчених були і є різні форми прояву патріотизму: особистісний, державницький, військовий, патріотизм різних вікових категорій і соціальних груп;

розпочинаючи із зародження наукових поглядів на патріотизм, як на соціально-психологічне явище й розвиток його до сьогодення, можна відзначити деяку єдність поглядів на його сутність і зміст. Поряд з цим кожна епоха мала своє особливе розуміння сутності, змісту й функцій патріотизму у суспільстві. Саме з'ясування розбіжностей у поглядах і спроба їх узагальнення становить зміст наступного розділу.

РОЗДІЛ 2

ПАТРІОТИЗМ У СИСТЕМІ ДУХОВНИХ ЦІННОСТЕЙ УКРАЇНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА

Включення незалежної України в світовий глобалізаційний процес значно змінило економічну, політичну екологічну, військову й інші галузі життєдіяльності країни і особливо вплинуло на систему духовних цінностей суспільства. Усе частіше в поведінці людей проявляється апатія і нігілізм, безвідповідальність і агресивність, цинізм і індивідуалізм, байдужість і відчужене ставлення до своєї Батьківщини. Нерідко самотні духовні цінності народу нашої країни підміняються сурогатною зарубіжною масовою культурою, в якій губиться ідея патріотизму.

Таке становище мабуть можна пояснити тим, що по-перше, в Україні ще не створено державної ідеології патріотизму й не надається належної уваги патріотичному вихованню громадян; по-друге, навіть серед націонал-патріотів немає однозначності в розумінні патріотизму і нерідко ступінь патріотизму визначається партійною приналежністю, що взагалі є неприпустимим; по-третє, у суспільстві відсутня єдина думка стосовно релігійного патріотизму і його місця в об'єднавчому процесі й збереженні національної безпеки країни; по-четверте, в Україні йде формування нових суспільних відносин, на поверхні соціального буття все частіше відбуваються вербальні баталії навколо поняття «патріотизм». Влучно характеризують сучасну ситуацію слова М. Чернишевського: «Як всі високі слова, як любов, чеснота, слава, істина, слово патріотизм іноді використовується в зло нерозуміючими його людьми для позначення речей, що не мають нічого спільного з істинним патріотизмом; тому, вживаючи священне слово «патріотизм», часто необхідно визначати, що саме ми хочемо розуміти під НИМ».

У дисертації патріотизм розглядається як цілісна система, компоненти якої (раціональна, почуттєва, дієва сфери) аналізуються як з точки зору їхнього змісту, структури, процесу формування, особливостей функціонування, так і з погляду взаємозв'язків. В той же час патріотизм є елементом складнішої системи – духовних цінностей суспільства. Без здійснення усвідомлення змісту і сутності духовних цінностей суспільства і визначення серед них місця патріотизму, тяжко буде зрозуміти сутність, зміст і структуру самого патріотизму.

В сучасних умовах значна увага приділяється особистим і колективним цінностям. Вони визначаються як особливі суспільні відносини, завдяки яким потреби й інтереси або соціальної групи переносяться у світ речей, предметів і духовних явищ, надаючи їм певних соціальних властивостей, не пов'язаних безпосередньо з повсякденним призначенням речей, предметів і духовних явищ [117, с. 221]. Цінності є матеріальні і духовні. Перші й другі є продуктами суспільного виробництва і в них опосередкована взаємодія людей. З розвитком соціуму ускладнюються суспільні зв'язки, а разом з ними й система. Цінності можна класифікувати за суб'єктами – носіями цінностей, за сферами життя суспільства, за роллю цінностей у суспільстві.

За суб'єктами виокремлюються індивідуальні, групові або колективістські, класові, і нарешті загальнолюдські цінності. Система цінностей соціальної спільноти, класу, групи опосередковується духовним виробництвом, що може розвиватись з певною самостійністю від матеріального. Дана система фіксується у кожній спільноті людей за допомогою загальноприйнятих уявлень про добро, справедливість, любов і т. ін.

Цінності скріплюють громадську єдність, цілісність соціуму, не допускаючи негативного впливу ззовні. Роль, цементуючих суспільство, ідей виконують соціально-політичні ідеали, національна ідея, яка матеріалізується у патріотичній діяльності. Виконуючи роль інтеграційних, соціалізаційних комунікативних засад у житті суспільства, цінності забезпечують духовно-

вольову єдність суспільства, високий рівень самосвідомості й організованості його членів.

Духовні цінності суспільства досить складне соціальне явище, яке знаходиться постійно в центрі наукового пізнання. Різні автори мають власну точку зору на даний феномен. Підтвердженням цього є те, що до змісту духовних цінностей відносять: світорозуміння і світовідчуття, ідейну спрямованість особистості, моральні принципи, розум і почуття, свідомість і самосвідомість, різні продукти духовного виробництва; систему потреб і ціннісних орієнтацій [118]; світогляд, ідеали, переконання, потреби, соціальну діяльність, а також воля, творчі задуми, знання, ідеали, переконання, потреби, громадянські почуття, духовно-творчу діяльність [119].

Заслуговує на увагу класифікація духовних цінностей здійснена М. Боришевським. він виділяє вісім груп: а) моральні цінності (доброта, справедливість, гідність, толерантність, щирість, взаємоповага, відповідальність); б) громадянські: (патріотизм, вболівання за Батьківщину, вірність громадянському обов'язку); в) професійні або діяльнісні (почуття професійного обов'язку, як найвищої моральної і патріотичної цінності); г) світоглядні (національна ідея, ідеали та цінності українського народу); д) інтелектуальні (здатність мислити критично й самокритично, спроможність формувати власні оцінки на різні життєві явища); е) естетичні (розвиненість естетичних смаків, відчуття прекрасного); є) екологічні (глибоке розуміння важливості навколишнього середовища для людини); ж) валеологічності (серйозне ставлення до свого фізичного і психологічного здоров'я) [120].

На нашу думку плідним є підхід сучасного дослідника А. Фасолі, який включає до духовних цінностей національну самосвідомість, ідеал, обов'язок, патріотизм, гідність, самоповагу, гордість, честь особистості [121].

Інший український автор О. Кузьмін, оцінюючи ціннісну роль патріотизму, вважає, що патріотизм є особливо значущою цінністю, оскільки він виступає гарантом єднання, гармонізації сучасного українського

суспільства, збереження його самобутності і культурної своєрідності в полігамному людському співтоваристві [122].

Поліаспектність і складність феномена патріотизму робить його предметом наукової уваги представників різних галузей науки: істориків, психологів, соціологів, педагогів, і, звичайно, філософів. Більшість представників філософської науки розглядають патріотизм у трьох аспектах: по-перше, онтологічному – як реально існуючі почуття, погляди, ідеї; по-друге, гносеологічному – як віддзеркалення в свідомості людини соціальної реальності; по-третє, ціннісному і праксеологічному – як відношення людини до світу через значущість духовних і матеріальних орієнтирів, як духовно перетворююче відношення до дійсності [62, с. 9–10].

Онтологічний аспект пізнання патріотизму пов'язаний з його буттям, тенденціями функціонування й розвитку. Поряд з цим онтологічний аспект розглядає людину як соціальну істоту, оскільки вона є суб'єктом соціуму і органічно включена в систему суспільних відносин. Дане положення слугує об'єктивним підґрунтям для пояснення різних точок зору щодо питання про сутність патріотизму. Абсолютно очевидно, що строкатий шлях становлення і розвитку людства, складний та індивідуальний характер тенденцій суспільного розвитку, світоглядні позиції людини обумовлюють різні підходи до розуміння сутності патріотизму. Можна говорити також, що й саме ця сутність еволюціонує, наповнюється різним змістом залежно від рівня розвитку людства. Це підтверджується дослідженням еволюції поглядів на патріотизм здійсненим у першому розділі дисертації.

Гносеологічний аспект поняття «патріотизм» пов'язаний з віддзеркаленням реальної дійсності на двох рівнях: емоційному і розумовому. До гносеологічного аспекту можна також віднести питання про шлях пізнання патріотизму від зорового сприйняття через абстрактне, понятійне мислення, до практичного втілення патріотичних знань у діяльності людини. Можна погодитись із редактором газети «Вечірній Київ» В. Карпенком, який пише, що «Патріотизм – поняття глибинне, його зародки

закладені у кожному на генному рівні. Але не кожен є справжнім патріотом. Бо зародок вимагає свого розвитку. Патріотизм з інтуїтивного має стати усвідомленим. Для цього любов до рідного, українського і слід плекати та виховувати ще з немовляти, а потім – у дитсадку, школі, вузі. Щоб виростити Громадянина, а не просто особу чоловічої чи жіночої статі. Щоб кожен зміг відчувати себе часточкою великого і древнього народу. Щоб кожен міг збагнути глибину і неосяжність святого почуття патріотизму. Щоб кожен міг усвідомити, що патріотизм – це не спосіб самовираження, скільки б не кричати про любов до Вітчизни і скільки б знаків оклику не ставити в кінці кожного крику. Патріотизм – це стан душі, спосіб мислення і світобачення, це конкретне життя у конкретних обставинах, коли людина відчуває, що вона – у Вітчизні, а Вітчизна – у ній, і вони – нерозривні. Замініть поняття «Вітчизна» на поняття «Україна» і матимете український патріотизм [123]».

Виходячи із діалектики пізнавального процесу, слід враховувати роль суспільної практики, різного роду соціально-філософських досліджень в пізнанні патріотизму. Гносеологічний підхід до розуміння патріотизму дозволяє розглянути його зміст з точки зору віддзеркалення суспільного буття. В суспільстві відбувається формування соціальних якостей людини, вона перетворюється із біологічної одиниці в особистість – суб'єкт розумової діяльності. В процесі соціалізації людина взаємодіє із різними елементами суспільства: окремими особистостями, сім'ями, колективами (стихійними і організованими і т. ін.). Тому з теоретично-гносеологічної точки зору можна уявити патріотизм на двох рівнях: буденно-повсякденному, який формується і поширюється стихійно і науково-теоретичному, сформованому за допомогою системи освіти, та інших державних інституцій [124].

Як в соціально-історичному плані, так і з огляду гносеології патріотизм завжди присутній у буденно-повсякденній свідомості людини. В дійсності, психологія патріотизму передує ідеологічним поглядам людини. Ідеології патріотизму ще не було створено, а патріотичне почуття вже існувало на протязі багатьох століть. Остаточоно вона оформляється лише в буржуазну

епоху, залишаючись донині головним елементом соціальної психології. Було б не зовсім правильним залишити поза увагою суспільний патріотизм, який існує на суспільно-психологічному й ідеологічному рівнях в політичній (державній), релігійній, моральній, правовій, естетичній формах.

Аксеологічний і праксеологічний аспекти в розумінні патріотизму свідчать про зв'язок свідомості з практичною діяльністю людини. Ці аспекти патріотизму дозволяють з'ясувати активну роль свідомості людини у відношенні до буття, бо вона служить стимулятором вчинків людини, як в повсякденній діяльності, так і в захисті Батьківщини від загроз. Діяльнісна складова патріотизму є вирішальною, бо вона виступає результатом «роботи» емоційного і раціонального рівнів свідомості, трансформує ідеї в матеріальну силу.

Онтологічний, гносеологічний, праксеологічний та аксеологічний аспекти в процесі пізнання патріотизму, тісно зв'язані між собою, утворюючи цілісну структуру пізнавальної діяльності людини і дозволяючи дослідити патріотизм суспільства як цілісну систему взаємопов'язаних складових елементів.

Визначення поняття «патріотизм» у тому вигляді, що дійшло до нашого часу, правда дещо зміненому, сформулював В. Даль автор «Тлумачного словника живої мови великороса». На його думку, «патріот» це «любитель Вітчизни, ревнитель про її благо, «вітчизнолюб», співвітчизник. Патріотизм... це любов до Батьківщини». Будучи великим патріотом Росії, він готовий, за його словами, з приватного листа, полізти на ніж «за правду, за Вітчизну, за Російське слово [125, с. 23]».

У дисертації в основному використовується поняття «Батьківщина» сформульоване у Енциклопедичному словнику, а саме «Батьківщина (Вітчизна)»– територія що історично належить даному народу [126. с. 316]». Інколи вживається термін «Вітчизна», під яким розуміється країна.

Про популярність і неоднозначне тлумачення сутності поняття «патріотизм» свідчить наявність значної кількості визначень, що

сформульовані в енциклопедіях, підручниках, навчальних посібниках, періодичних виданнях.

Можна погодитись із авторами більшості енциклопедичних видань, що визначають патріотизм через любов до Батьківщини. Так, військовому енциклопедичному словнику патріотизм визначається як «відданість своїй Вітчизні, любов до Батьківщини, прагнення служити її інтересам, захищати від ворогів [127, с. 542]». У Радянському енциклопедичному словнику патріотизм знову ж визначається через «любов до Батьківщини [128, с. 988]».

Укладники «Словника іншомовних слів» під патріотизмом розуміють «любов до своєї Батьківщини, відданість своєму народові, готовність до подвигів і жертв в ім'я інтересів своєї вітчизни [129, с. 720]».

У Педагогічному словнику патріотизм розглядається як «суспільний і моральний принцип, що характеризує ставлення людей до своєї країни, яке виявляється в певних діях і складному комплексі суспільних почуттів, що звичайно називається любов'ю до Батьківщини [130, с. 356]». Український Радянський Енциклопедичний словник пропонує розуміти патріотизм як «любов до Вітчизни, до свого народу, до національних традицій [131, с. 358]».

Цікавими є погляди окремих авторів, які при визначенні патріотизму поєднують ключові поняття «любов» та «відданість». Так. І. Ожегов пропонує розуміти сутність патріотизму як «відданість і любов до своєї Вітчизни, до свого народу [132, с. 387]»; подібне тлумачення сутності патріотизму дається і в Сучасному словнику іноземних термінів «любов до Батьківщини, відданість своїй Вітчизні, своєму народові [133]»; у Великій радянській енциклопедії патріотизм також визначається як «любов до Вітчизни, відданість, прагнення своїми справами служити її інтересам [134, с. 282]».

Крім цих складових, часто зустрічаються й такі, як пишання досягненнями Батьківщини і критика недоліків; прихильність до місця народження, проживання – «любов до рідного попелища, любов до батьківських могил; готовність до самопожертвування в боротьбі з ворогами

Батьківщини [135, с. 67–76]»; любов до своєї Батьківщини, відданість своєму народові, готовність для них на жертви і звитягу [136]; «любов до своєї Батьківщини, відданість своєму народові, готовність до подвигів і жертв в ім'я інтересів своєї Вітчизни [137, с. 307]».

Одне із найавторитетніших енциклопедичних видань Larousse визначає патріотизм «як любов до Вітчизни, тобто країни, міста, місця де народився, спільноти індивідів, які мешкають на одній землі, єдині у своїх культурних уподобаннях і в прагненнях захищати свої цінності» дане визначення дозволяє застосовувати його досить широко стосовно рідної країни. І до локального місця народження і до соціальної групи і до субкультури [137]».

Заслуговують на увагу погляди С. Іванової на визначення сутності патріотизму. Вона пише: «Патріотизм – це особливе відношення до Вітчизни, яке є ціннісним віддзеркаленням в свідомості і практичним проявом у вчинках зв'язку суб'єкта з певним просторово-часовим соціокультурним континуумом відношення до Вітчизни, завжди залишаючись універсальною цінністю, зберігає індивідуальність в своїх конкретних проявах. Сутністю патріотизму є те, що він ґрунтується на свідомості і почутті патріотичного обов'язку, діяльнісне відношення суб'єкта до Вітчизни як об'єкту патріотизму [62, с. 9–10]».

Патріотизм – це соціальне почуття (любов до Вітчизни); патріотична ідеологія; соціокультурна цінність (одна з системоутворюючих цінностей загальнодержавного рівня); критерій і одночасно підсумок громадянської ідентифікації; морально-етичні установки (патріотичний світогляд); вектор практичної поведінки, наявність готовності особистості до практичних патріотичних дій [62, с. 27].

Російський дослідник В. Макаров обґрунтував думку про єдність патріотизму і гуманізму. Так, автор стверджує: «Патріотизм – це державне почуття, яке поєднується з повагою до людини [10, с. 77]». В той же час він говорить про необхідність збереження певного балансу: що знаходиться в руслі патріотизму захист гідності особи, її свободи і всебічного розвитку,

захист людяності суспільних відносин не може перейти певних меж, інакше єдність патріотизму і гуманізму буде знищена. Абсолютизація цього принципу на користь загальним інтересам, невміння поступитися особистим (більш того, піти на ту або іншу жертву) в ім'я гуманізму, що помилково розуміються, як торжество «одиночності» відводять людину далеко убік від патріотизму [10, с. 77].

Поняття патріотизм знайшло відображення і в наукових працях сучасних українських дослідників, яким також притаманні різні погляди на його сутність. Зважаючи на те, що вони не ставили перед собою завдання теоретико-методологічного аналізу даного феномена, а лише опосередковано використовували поняття «патріотизм», їхні погляди різні за змістом. У П.В. Онищука це почуття [139], у В.І. Каюкова – одна з моральних якостей особистості [140], у В.О. Ковалю суспільний моральний принцип [141].

Більш широкі визначення поняття «патріотизм» сформульовано М. Боришевським і Т. Анікіною. У М. Боришевського патріотизм це – «цінність, що втілюється у самовідданій любові до рідної землі, її народу, Батьківщини. Особистість, яка є патріотом, уболіває за долю Вітчизни, переживає потребу віддавати всі сили служінню співвітчизникам, своїй нації [142, с. 202]». Т. Анікіна влучно охарактеризувала цей феномен як «складну інтегровану якість особистості, що містить емоційно-почуттєвий, інтелектуальний та діяльнісний компоненти [143, с. 7]».

Вдалим, на мій погляд, є визначення патріотизму, сформульоване колективом авторів Національної академії України – це «одна з найбільш значимих, незмінних цінностей, що властива усім сферам життя суспільства й держави, яка виражає ставлення особистості до своєї Батьківщини й характеризує рівень її розвитку в процесі діяльності на благо Батьківщини [144, с. 395]».

Діяльнісний підхід в розумінні поняття «патріотизм» також притаманний і багатьом іншим авторам. Так, на думку В. Сухомлинського патріотизм – це діяльна спрямованість свідомості, волі, почуттів, єдності

думки і діла. Патріотизм – це рухи душі і пориви духу, прагнення і праця без гучних слів, без сподівань на похвалу чи нагороду, а лише з почуття виконаного обов'язку, із задоволення вищої моральної потреби, без якої життя було б порожнє і беззмістовне [145, с. 131]. В іншій роботі він зазначив, що любов до Батьківщини є основою морально-патріотичного виховання молоді. «Моральна вихованість, духовна шляхетність людини в роки отроцтва досягаються тим, що вона бачить світ через свій обов'язок перед Батьківщиною; найдорожчою святинєю є честь, слава, могутність і незалежність Батьківщини... Я завжди прагнув, – писав учений, – до органічної єдності громадянських думок, почуттів і діяльності, щоб почуття, переживання знаходили свій вираз в благородних вчинках, в праці для людей, для суспільства, для Батьківщини [146, с. 24]».

Цікавим, на наш погляд, є розуміння сутності патріотизму російським дослідником Б. Вульфівим. Він трактує поняття патріотизм як установку до дії, причому не тільки таку, що актуалізується лише екстремальною ситуацією, форс-мажорними обставинами (наприклад, тероризмом, збройними конфліктами), але сформувалась і зберігається в особистості у повсякденному бутті. Патріотизм – це не обов'язково здійснення подвигу, викликане «ззовні», але і стійкий внутрішній стан, який породжує повсякденну «практичну чесноту» – бажання і прагнення бути громадянином своєї Вітчизни там і тоді, де і коли він знаходиться. [147, с. 4].

Заслуговує уваги точка зору В. Вугрича на патріотизм, як систему складників. Він вважає що патріотизм – це інтегративна єдність почуттів, переконань і діяльності. У нього діяльнісний патріотизм визначається його активністю, пов'язаний з почуттям обов'язку і проявляється в готовності служити своєму народові й Батьківщині, в дотримуванні вироблених народом моральних правил і законів своєї держави, в практичній діяльності по утвердженню державності свого народу й по зміцненню незалежності своєї Батьківщини, в сумлінному виконанні своїх обов'язків у навчанні, праці тощо [111, с. 128].

Російські автори І. Ільчов і Ю. Трифонов тлумачать патріотизм як «історично сформоване поняття, що розвивається, яке відбиває позитивне ставлення людей до своєї Батьківщини, виражене в почуттях та ідеях, любові до неї і виявляється в діяльності на її благо [148, с. 18]».

Навіть короткий аналіз вітчизняної і зарубіжної літератури дозволяє стверджувати, що загальним для визначення сутності патріотизму є любов до Батьківщини і безкорисливе служіння її інтересам та готовність до жертвності за неї.

Що ж означає «любов до Батьківщини»? Чи повинна взагалі людина її «любити»? Як відомо, любов – це християнське поняття: «Бог є любов» (1–е Іоанн. 4, 8). А ось чи є християнським поняття Батьківщини? Православна церква так часто і багато проповідує про «любов до Батьківщини», що у людей формується стійка думка про патріотизм, як християнську цінність.

Любов, віра й готовність до діяльності з метою реалізації їх у житті є загальними елементами патріотизму. Іншими словами, феномен патріотизму існує завдяки любові до Батьківщини, глибокій вірі у справедливість її існування й готовності її завжди захистити і пригорнути свого сина. Як співається у пісні із кінофільму «17 миттєвостей весни» «...Берёзовым соком поила меня, берёзовым соком». Тільки віра викликає глибоку любов до своєї Батьківщини.

С. Слукін розкриває любов і віру, які є загальними універсальними в змісті самого патріотизму, та й духовності особистості в цілому [149]. Проте виникає питання: а в чому є інтереси Батьківщини? Тут ми маємо справу із феноменом свідомого і підсвідомого патріотизму. У свідомому патріотизмі ідеали усвідомлюються, оцінюються, верифікуються, любов – конструюється, актуалізується, логічно обґрунтовується. Людина як суб'єкт патріотизму немовби засвідчує те, чому вона віддана даним, а не іншим ідеалам, чому вона любить Батьківщину, за що зберігає їй вірність.

І, навпаки, у випадку з підсвідомим патріотизмом раціоналістичні і логічні елементи на перший погляд відсутні. Людина (особистість) любить

Батьківщину лише тому, що любить. Вона любить її за любої погоди в сезон і в міжсезоння, у щасливі години буття, коли Батьківщина забезпечує особистості сите й безхмарне життя, і тоді коли Батьківщина знаходиться у кризовому стані й не може забезпечити роботою й шматком хліба. Легко любити Батьківщину за сприятливих умов, але набагато складніше в умовах важких випробувань. Такий підхід дозволяє знайти відповідь на питання який же патріотизм є більш досконалим та якісним. Свідомий чи підсвідомий?

Простіше було б назвати підсвідомий патріотизм «тваринним», але тварини не мають властивості патріотизму. Оскільки вони не спроможні сприймати оточуючий світ в абстрактних образах. Підсвідомий патріотизм як і свідомий – властивість особистості. Подібно тому як особистість є суб'єктом і об'єктом культури, науки, освіти вона є суб'єктом того чи іншого прояву патріотизму. Можна бути патріотом, але не вміти цього пояснити і не говорити про це скрізь і завжди, як це роблять, до речі, окремі керівники державного і місцевого рівня, а можна бути освіченим, інтелігентним зрадником, ворогом, чужинцем у власній країні. Не можна повторяти, що ти патріот свого міста і любиш «бабушек», а всі решта негідники.

Підсвідомий патріотизм є інстинкт, проте він має не фізіологічне а соціальне походження. Сутність даного соціального інстинкту є в його відданості традиції готовності дотримуватися її. Як продукт певної системи виховання індивід становиться особистістю в ході певних фаз самоідентифікації, самовизначення і самореалізації завдяки тому, що він постійно знаходиться в аксіологічному полі традиції, сприймає її ціннісні установки. Особистість неукріплена в традиції, позбавлена її, подібна до перекоти-поля: їй не потрібні координати, у неї відсутнє почуття Батьківщини. Така особистість втрачає людську гідність і все людське, гине духовно, а нерідко і фізично. Руйнування почуття рідного, інстинкту патріотизму, як відомо призводить не просто до революційного нігілізму й інших проявів радикалізму.

Показовим є приклад із романів Е. Войнич «Овод» і «Перервана дружба». Герой даних романів був максималістом і радикальним революціонером, для якого було все одно де боротись з ворогами в Англії чи в Італії. Проте коли постало питання повернути батька, він поставив перед батьком-священиком питання: син чи Бог? Батько опинився перед дилемою: віддати в жертву Богові власного сина чи врятувати сина від смерті, й зректись Бога. Результат плачевний: син гине, а батько втрачає розум. Дві душі лишилися почуття рідного і загинули.

Очевидно, що прояв любові має бути благодаттю. Послідовно за І. Кантом, вона являється проявом лише як практична добродійність. У випадку із Оводом прояв любові до Бога в конфлікті із батьківською любов'ю розірвав серце батька і загубив сина.

Великий патріот своєї Батьківщини – Польщі Папа Римський Іоанн Павло II говорив, що «Патріотизм означає любов до всього, що творить Батьківщину: до історії, традицій, до її мови, навіть до її краєвидів. Ця любов поширюється також на твори співвітчизників і плоди їхнього генія. Усяка небезпека, що загрожує великому добру Батьківщини, стає нагодою для перевірки цієї любові [150]».

У прояві патріотичності – любов є лише самим загальною основою патріотизму але основою складною, що вимагає від особистості концентрації свого духовного бачення, самовиховання в любові. При цьому не можна протиставляти любов до Бога любові до дітей, дружини, Батьківщини і т.п. Дане протиставлення може привести особистість до релятивізму або схоластики. Лише синтез любові, її форм є безмежним підґрунтям патріотизму, точно таким як є загальне небо над нами, небосхил, на якому загораються зірки. Л. Толстой безмірно захоплювався цілим, єдиним, безкрайнім небом і радив частіше вдивлятись у його глибину. Духовний погляд звернутий до цілісного Всесвіту, дозволяє людині відчувати оточуючий світ як частину себе, а саму себе як частинку Всесвіту. Для досягнення вищого рівня патріотизму людина в ході саморозвитку має

поєднувати любов до Бога із любов'ю до великої і малої Батьківщини, своєї рідні, ближніх і оточуючих. Людина, яка не прагне самовдосконалюватися, ніколи не досягне вищого рівня духовного розвитку і не набуде вищого рівня патріотизму. Доцільно згадати слова У. Теккеря «Світ – це дзеркало, і він повертає кожному його власне зображення».

Спірною на наш погляд є пропозиція деяких авторів бачити в патріотизмі, як любові до Батьківщини етичну і еротичну складову. Про це свідчить дискусія між російськими філософами, яка почалася в період Першої світової війни на сторінках журналу «Российская мысль». Мета даної дискусії – визначити, яка за характером любов становить сутність патріотизму? Д. Муретов запропонував розрізняти «етичне і «еротичне» відношення» до нації. Перше, на його думку, втілено в максимі В. Соловйова: «Люби інші народи так само, як свій», тоді як він наполягає на еротичному відношенні до нації, яке примушує сприймати свій народ «у всій конкретній його індивідуальності», зі всіма вадами і недоліками – так, як чоловік любить конкретну жінку. Оponentами подібних переконань виступили Є. Трубецькой і П. Струве [151]. Пізніше до цієї проблеми звертається і М. Бердяєв. Останній згоден з тим, що національне почуття завжди «засновано на еросі», і ця любов – як і всяка інша – довільна і безмірна. Проте еротичний компонент не може вичерпувати відносини людини і нації. Саме націоналізм – об'єкт критики М. Бердяєва – «протиставляє ерос етосу і природну еротику у відношенні до своєї національності перетворює на верховний принцип і доктрину». Тому він «неминуче стикається не з християнською тільки, але і загальнолюдською, гуманістичною мораллю. Ні до національності, ні до людини, ні до чого на світі не може бути тільки еротичне відношення, повинне бути і етичне відношення, пов'язане з гідністю особистості [152, с. 345]».

Сприйнятною є точка зору Л. Снайдера, який виділяє в змісті патріотизму наступні складові:

любов (любов до країни; стан, коли людина задоволена фізичними станом землі і характерною мовою, звичаями і державними інститутами своїх співвітчизників);

бажання (бажання, щоб країна була багатою, сильною, цивілізованою, і справедливою);

акт служіння (готовність служити країні; мається на увазі, що кращий доказ і випробування любові – це бажання служити) [153]. Іншими словами, тут підкреслюється необхідність співіснування емоційного і поведінкового компонентів в змісті патріотизму.

Значення поведінкового компоненту для розуміння сутності патріотизму наголошується й іншими дослідниками. Цікавим у даному відношенні є підхід О. Малінкіна Він відзначає, що істотний і суверенний вплив патріотичних почуттів виражається не в їх безпосередньому впливу на процес мислення і його результат, а в тому, що «вони беруть участь у формуванні системи ціннісних переваг людини є найважливішою складовою частиною етосу індивідуальної людської особи». На цій основі він вводить в обіг поняття етологічного патріотизму Поняття етологічного патріотизму О. Малінкін використовує відносно ситуації, коли любов до Батьківщини як необхідна складова частина ціннісного відношення до світу детермінує все людське життя, Етологічний патріотизм, на його думку, знаходить вираз в певній життєвій позиції, яка виражається не тільки в «декларуванні патріотичних поглядів», а й «в певній структурі життєвого світу, способі організації життєдіяльності, повсякденної поведінки [154, с. 95]».

Значення поведінкового компоненту патріотизму відображено і в дослідженнях В. Макарова. На його думку, саме дієвість робить патріотизм реальною ланкою функціонування соціальної системи. «Патріотизм є одним з могутніх і довготривало діючих мотивів соціальної діяльності. З другого боку, наявність у соціальній дії патріотичного мотиву додає їй особливу якість [10, с. 58]».

Крім емоційного і дієвого, ми вважаємо за необхідне виділити в змісті патріотизму і когнітивний компонент, пов'язаний з процесом пізнання людиною оточуючої його соціальної реальності. Це знання набувається через призму нормативних уявлень що склалися в соціумі про те, яким повинно бути відношення до Батьківщини, і доповнюються індивідуальними поглядами і переконаннями особистості.

Важливою складовою сутності патріотизму є віра. У Філософському енциклопедичному словнику віра визначається, як глибинна загальнолюдська універсалія культури, фіксуюча комплексний феномен індивідуальної й масової свідомості, що включає наступні аспекти: гносеологічний (сприйняття як істинної тези, що не обґрунтована з достовірністю або є принципово недоказовою); психологічний (усвідомлення і переживання змісту даної тези як цінності, готовність дотримуватися її всупереч життєвим обставинам і сумнівам, що виступає глибоким мотиваційним чинником особистісної життєвої стратегії – аж до самозречення: «вірю» як «вірую»); релігійний (при віднесенні змісту об'єкту віри до сфери надприродного) [212, с. 53].

В сучасних дослідженнях зустрічаються різні точки зору і на феномен віри як такий, і на зв'язок її з різними сферами духовного життя людини. Віра нерідко розглядається як зв'язуюча ланка в діалектичній парі раціональне – ірраціональне. Віра – є необхідний стан віри людини до Бога, причому цей стан не може бути обґрунтованим або спростованим в рамках філософського підходу. Віра парадоксальна, оскільки вона є необхідною і достатньою умовою самої себе. Віра – природна умова для виникнення містичного досвіду. Раціоналізм в містиці – несуперечність, а необхідне доповнення.

Феномен віри є однією з найважливіших складових світоглядного пласту суспільного життя. Віра має власний соціокультурний простір, який нерозривно пов'язаний з життєдіяльністю людини. Присутність віри в житті людини є характеристикою становлення особистості. Віра знаходить свій

вираз у вчинках особи і тісно пов'язана з реалізацією самоутвердження людини, її світоглядом.

Ознакою філософської віри, віри мислячої людини, служить завжди те, що вона існує лише поряд із знанням. Залежно від об'єкту тобто на кого вона звернена на Батьківщину, друзів, сім'ю віра є живильною силою, без якої особистість згасає подібно рослині без вологи.

Навіть такий короткий аналіз підходів різних авторів до визначення сутності патріотизму дозволяє констатувати, що їх об'єднує спроба розкрити сутність патріотизму через розумове або дієве відношення особистості до Батьківщини. Патріотизм це складне раціональне і діяльнісне соціальне явище, притаманне особистості, суспільству, яке ґрунтується на любові й вірі до великої та малої Батьківщини і не пов'язане із матеріальною користю.

Любов до Батьківщини у її щирому розумінні створює можливість величезної духовної самовіддачі людини, здатності до самозречення заради збереження її об'єктивної цінності. Виникає закономірне запитання: що таке єдність духу, як досягається ототожнення суб'єкта з предметом любові. Відповідь одна – це відбувається після знаходження (усвідомлення) Батьківщини, коли людина присвячує творчий стан своєї душі й долі духовній долі свого народу.

Особливу значимість здобувають самоцінність та універсальність духовного життя народу, які обґрунтовують унікальну здатність особистості до самопожертви. Самозречення від власного життя заради порятунку свого народу, частиною якого є особистість, – це вищий ступінь вираження щирого патріотизму. Духовна єдність патріота зі своїм народом викликана необхідністю пошуку вищої мети в житті.

Узагальнення наявних підходів сучасних авторів до розуміння патріотизму дозволяє сформулювати вихідні теоретичні й методологічні підходи до його визначення.

По-перше, патріотизм, якщо мати на увазі його генезис, виникає й виявляється як почуття любові й віри усе більше соціалізуючись і морально піднімаючись за допомогою духовного збагачення особистості.

По-друге, почуття патріотизму постійно розвивається, збагачується в ході активної соціальної діяльності, суб'єкта на користь Батьківщини.

По-третє, патріотизм, будучи глибоко соціальним за своєю природою явищем, формується лише у соціумі, під впливом соціуму і являє собою не лише найважливішу грань суспільства, але й джерело його існування та розвитку.

По-четверте, суб'єктом патріотизму є суспільство, головним елементом якого виступає особистість, що усвідомила своєю історичну, культурну, національну, духовну й іншу належність до Батьківщини й готова до самовідданої праці заради її блага [155].

По-п'яте, істинний патріотизм нерозривно пов'язаний з духовністю. Будучи піднесеним почуттям, незамінною цінністю, джерелом і найважливішим мотивом соціально значимої діяльності, він властивий тій особистості (соціальній групі), що досягла значного духовно-морального й культурного рівня розвитку.

По-шосте, багато дослідників нині схиляються до думки про необхідність патріотизму для консолідації суспільства. Зокрема дана точка зору міститься в роботі В. Кольцової і В. Сосніна, які бачать у патріотизмі чинник інтеграції, збереження і підтримки нормального функціонування суспільства, тим самим відносячи його до числа соціальних явищ, «орієнтованих на збереження цілісності народу як соціально-культурного утворення, що історично формується, його інтеграцію і забезпечення нормального функціонування й розвитку у взаємодії з іншими народами [156, с. 92]».

Виходячи із зазначених теоретичних і методологічних посилок, пропонується визначити патріотизм суспільства, як сформовану в соціумі соціально-психологічну властивість, притаманну особистості, сім'ї,

соціальної групі, етносу, що проявляється у вірі й безкорисливій любові до Батьківщини, готовності до самовідданої праці заради її процвітання, здатності до самопожертви при захисті її інтересів від загроз й спроможну консолідувати суспільство. Абстрактного патріотизму не буває, він завжди пов'язується з певним уявленням Батьківщини, яке формується в свідомості особистості і бере участь у процесах становлення її соціальної ідентичності, в формуванні особистого зв'язку людини з певним співтовариством.

На особистісному рівні патріотизм виступає як найважливіша стійка характеристика особистості, що виявляється в її світогляді, етичних ідеалах і нормах поведінки.

На макрорівні патріотизм є значущою частиною суспільної свідомості, що виявляється в колективних настроях, почуттях, оцінках, у відношенні до свого народу, його способу життя, історії, культури, до країни, системи головних цінностей.

Зароджуючись з любові до своєї «малої Батьківщини», патріотичні почуття, пройшовши через цілий ряд етапів на шляху до своєї зрілості, підіймаються на рівень загальнодержавної патріотичної самосвідомості, усвідомленої любові до своєї Батьківщини. Патріотизм завжди конкретний, спрямований на реальні об'єкти. Діяльнісний бік патріотизму є визначаючим, саме він здатний перетворити фізіологічні можливості людини в конкретні для Батьківщини і держави справи і вчинки.

Критеріями патріотизму для особистості є любов і служіння Батьківщині, забезпечення цілісності і суверенітету України, її національна безпека, постійний розвиток, обов'язок і відповідальність, що передбачає пріоритет суспільних і державних інтересів над індивідуальними помислами і устремліннями.

На сьогодні в науковому середовищі розрізняють поняття суспільний і державний патріотизм. Суспільним можна назвати американський патріотизм. Він є суспільно-громадянським (у розумінні – цивільним, неофіційним) патріотизмом. Він – не державний, бо йде «знизу» від

американського народу, але при тому публічний, суспільно значимий а не особистісний. Цей різновид патріотизму займає проміжне положення між природним (індивідуальним, приватним) патріотизмом, який може й не вийти поза межі особистих переживань, та державним патріотизмом, який попри своє велике значення для гарантування безпеки містить у собі загрозу перетворення на «патентований» (привласнений певними групами), формальний ура-патріотизм, що втрачає гуманістичні риси природного патріотизму і силу патріотизму суспільного, опертого на народну ініціативу.

Російському суспільству більше притаманний саме державний патріотизм, який вимагає сліпого послуху, німої згоди з діями своєї держави на міжнародній арені, навіть коли ці дії несправедливі у відношенні до інших народів. Нерозрізнення названих форм патріотизму веде до того, що одні автори перебільшують його «моральну чистоту» і «безкорисливість», а інші наполягають на його засадничій «аморальності», бо він примушує, мовляв, любити все своє тільки тому, що воно «наше», а не «їхнє», спонукає до некритичного мислення стосовно себе та несправедливих дій стосовно «інших».

Для українців характерний суспільний, а не державний патріотизм. І націоналізм, і патріотизм орієнтовані у нас насамперед на країну і суспільство, а не на державу та її політичні керівні структури. У цьому відношенні вони більше схожі на американський громадянський патріотизм, привабливий (та так само й стійкий) завдяки своїй «не-казенності», завдяки тому, що основна його підтримка йде знизу від народних мас, а не згори від влади (що не виключає періодичних спалахів державницького, чи навіть над-державницького ура-патріотизму).

Основу українського патріотизму складають політичний («потрібна всім мешканцям України окрема, своя власна Держава») і територіально-громадянський принципи («спільна всім мешканцям України любов до спільної Батьківщини [157]»).

Патріотизму українського суспільства властиві свої особливості. Перш за все, це висока гуманістична спрямованість української патріотичної ідеї; віротерпимість; соборність і законопослушність; колективізм у вирішенні громадських завдань, особлива любов до рідної природи. Такі риси обумовлені менталітетом українців, який відрізняється від менталітету представника іншої нації. Збереження духовної самобутності народу за умов постійного відновлення І. Ільїн пояснює за допомогою поняття «духовні акти особливої національної будови» що, розкриває зміст такого терміна, як «національна самобутність [158]». Тобто національна самобутність, що виникла в процесі знаходження загального предмета любові, проявлятиме себе доти, доки існує особистий духовний і національний досвід людини.

Дніпро і Десна, Карпати і Степ, Хортиця і Великий Луг – для українця це не просто топоніми, що означають природні об'єкти, але щось більше: естетично сприйняте середовище мешкання, їх оточення, їх світ, їх Будинки (з великої літери), а часто – поетичні образи й елементи міфології. «Геопсихічним аспектом нашої психіки стала народжена спостереженням м'яко-хвилястих пейзажів лісо-степової зони і широких степів мрійливість, чуттєвість, схильність до волі і анархії [159, с. 26]».

В результаті до числа ментальних стереотипів українців можна віднести тонке відчуття гармонії людини з природою, ліричність, підвищену емоційність, деякий романтизм. І. Бичко називає цю ментальну межу антеїзмом (на ім'я грецького міфологічного героя Антея – сина богині землі, який був нерозривно пов'язаний з матір'ю-землею, постійно черпаючи в ній життєві сили). Українська земля служить для її народу не тільки як чисто географічне, але і як духовне поняття («ненька-Україна» [160]).

Цілком слушною характеристикою української світоглядно-філософської ментальності є оцінка її, в книзі М. Шлемкевича «Загублена українська душа». Він пише: – «Українська ментальність є спрямованість на внутрішній емоційно-статевий світ людини, в якому панує не холодний раціональний розрахунок «голови», а пекучий заклик «серця [161, с. 12–13]».

Ми в першому розділі звертали увагу на зародження кордоцентризму ще за часів Київської русі у працях Д. Заточника. Кордоцентризм – перевага «серця над розумом» – відзначають багато дослідників українського менталітету. Кордоцентризм став як би «візитною карткою» української філософії, мистецтва, моралі. Але, зрозуміло, причини появи такого явища криються не тільки в екологізмі на основі природного оточення. Перевага почуття властива і українській релігійності, тому, на думку І. Мирчука, «...українець в своєму релігійному житті ніколи не звертає уваги на поверхневі ознаки, а прагне поглибитися, пережити суть і силу віри [159]».

За словами А. Кульчицького, кордоцентризм став своєрідною соціопсихічною константою, що типологічно втілилася в «селянській психології». З даним положенням неможливо погодитись цілком. Тому що українському кордоцентризму властиві риси не тільки «селянськості» взагалі, але і «клімат інтимності», звуженість ментальної і поведінкової активності сферою «малих колективів» (малої сім'ї, на відміну від великої «патріархальної сім'ї» в Росії, кола приятелів і т.п.). Саме тут виявляється кордоцентрична спрямованість до «внутрішнього життя», яке розкривається як «здібність до товариства, психологічного розуміння чужого душевного життя... здібність до інтроспективної і наглядкової налаштованості [162, с. 157] ».

Більшість науковців у змісті патріотизму виокремлюють готовність до захисту Батьківщини. Нині справедливо буде розуміти необхідність її захисту не лише від зовнішніх військових загроз, а й від економічних, політичних, терористичних. Проте воєнні загрози залишаються домінуючими. Це дає підстави говорити про військовий патріотизм, який формується в процесі військово-патріотичного виховання. Можна відзначити дві тісно пов'язані між собою підсистеми ідеалів і цінностей, сформованих в результаті військово-патріотичного виховання. Перші мають національний і загальнолюдський характер і другі – зумовлені соціальним статусом і особливостями військової служби.

Перша підсистема патріотичних цінностей є єдиною для всіх громадян України і слугує основою для військово-патріотичного виховання молоді. Вона містить кращі національні загальнолюдські цінності про які згадувалось раніше. При цьому пріоритетом виступають національні цінності. Коли духовні цінності рідного народу забувають, штучно звужують, національна система виховання розпадається у суспільстві з'являються духовні безбатченки. В основу військово-патріотичного виховання молоді в Україні покладено національні цінності українського народу. Вони охоплюють й інтегрують у собі всі загальнолюдські цінності, надаючи їм загальнолюдського забарвлення.

Базисною цінністю українських громадян є національна ідея. Незалежно від форми в якій вона виражена науковцями і видатними політичними діячами нашої держави, її змістом завжди була мрія громадян України мати свою самостійну незалежну, соборну державу та зберегти себе як націю зі своєю національною культурою, освітою, системою виховання, духовністю. Вона виходить із витоків нашої історії, спирається на засади народної етнофілософії, культуру, традиції і звичаї українського народу.

Національна ідея становить основу таких фундаментальних патріотичних цінностей української молоді як національна гордість, любов до своєї Батьківщини – України, прагнення до активної діяльності на її благо. Вона, маючи надзвичайно велике значення для виховання військового патріотизму та стабільного розвитку суспільства не є якимось «допоміжним», «бажаним» елементом світогляду молоді, а виступає важливим чинником, від якого залежить рівень свідомості й самосвідомості суспільства та соціальної активності кожного громадянина України. А від цього в свою чергу залежить рівень безпеки нашої країни.

Проголошення гасла об'єднання навколо національної ідеї не означає, що українське суспільство автоматично консолідується і буде активно розбудовувати нову незалежну державу. Справа в тому, що у кожного громадянина нашої країни є власне розуміння національної ідеї і її ролі в

історії. Так, наприкінці ХХ ст. чинний тоді Президент нашої держави заявив «Національна ідея не спрацювала» при цьому мабуть малось на увазі, що національне відродження виявилось нежиттєздатним і не має перспективи. Дана заява із вуст Гаранта нашої держави є, на наш погляд, результатом відсутності провідної державної ідеології, яка є стрижнем національної ідеї.

Священна книга християнства «Біблія» навчає нас, що першим було «Слово». Словом, що має бути покладеним в основу державної (національної) ідеології патріотизму мабуть повинні бути програмні положення правлячої партії. Проте на сьогодні більшість партій є замкнутими на самих себе, незалежними від суспільства структурами, призначення яких зводиться до проведення у владу своїх лідерів або прикриття їхньої комерційної діяльності. Навіть маючи тривалий час своїх посланців у парламенті, деякі партії так і залишились представниками не суспільних верств, а своїх бізнесово-кланових, корпоративних інтересів чи власних політичних амбіцій. При значній кількості політичних партій і їхніх програм, сутність яких зводиться до оволодіння державним кермом і захмарних віртуальних обіцянок не може бути спадкоємності в ідеології та сформульованої на її підґрунті національної ідеї [163].

Складність самого феномену національної ідеї обумовлює багатополярність поглядів стосовно її сутності. Багато авторів, як слушно зауважує О. Гринів, приступають до трактування національної ідеї без чіткого філософського уявлення про поняття «ідея», тому що не мають необхідної теоретико-методологічної підготовки, а їхні дискусії навколо національної ідеї часто спускаються до «побутового» рівня і набувають «квазітеоретичного» характеру [164, с. 6]. Підтвердженням цього є думки представників української інтелектуальної еліти, які намагаються інтуїтивно сформулювати сутність національної ідеї. Так С. Брацун писав: «Народ може об'єднати любов до землі, на якій він живе, та глибоке почуття відповідальності за її долю – аж до готовності пожертвувати за неї своїм

життям. У цьому полягає, на мій погляд, сутність національної ідеї... [165, с. 1]».

Л. Лук'яненко зазначає: «Поки в нас повна ідейна дезорганізація..., в національному домі не буде ладу. Щоб лад з'явився не потрібно піддавати сумніву національну ідею з її спрямованістю на внутрішньо-національну консолідацію та інтеграцію під владою Києва всіх українських етнічних земель [166, с. 5]».

Д. Павличко говорив: «Українська національна ідея впродовж невольничих століть рятувала наш народ від загибелі. Вона була вірою в нашу державну, демократичну, європейську майбутність. Сьогодні це життєва мобілізаційна мотивація для творчих вчинків уже звільненого народу в ім'я ненастанного вдосконалення своєї держави [167, с. 13]».

Стосовно ґрунтовних досліджень національної ідеї можна поділити всіх дослідників на дві великі групи, в залежності від їх поглядів на поняття «ідея»: яка розглядається як «певна самостійно існуюча форма, творчий початок всілякої діяльності», і як «відображення, правильне або неправильне, об'єктивного світу, форма розвитку дійсності [168, с. 348]».

До першої групи пропонується включити дослідників, що розділяють твердження В. Соловйова про національну ідею як певний задум Бога про націю. До другої групи можна зарахувати дослідників, що трактують національну ідею як мислену форму відображення дійсності і, як правило, обмежуються виключно соціальною і етнополітичною проблематикою, прагнучи при цьому послідовно дотримуватись наукового підходу. Тобто мова знову йде про методологічні підходи, які заперечують один одного.

Плідною, на наш погляд, є запропонована методологія визначення національної ідеї в дисертації П.А. Ющенка. Він пропонує розглядати національну ідею як продукт духовного виробництва [169]. В даному плані важливо враховувати, що перша складова поняття «національна» – визначає його сутнісні підстави, друга – «ідея» («мета, задум, значення, що відображає передбачуваний результат діяльності») – функціональне наповнення.

В теорії пізнання ідея (з грецької мови буквально означає «те, що видно», образ) є філософським терміном, що означає «зміст», «значення», «сутність». Отже ідея є найвищою формою пізнання, яка охоплює сутність предмета, явища, події чи процесу, що дозволяє інтегрувати різні, часто зовнішньо суперечливі факти в певну струнку теоретичну систему. Тобто ідея є мисленною формою сприйняття явищ об'єктивного світу, яка на основі певного теоретичного принципу узагальнює знання про різні факти і боки того чи іншого явища, пояснює його сутність і відображає стійкі і необхідні зв'язки між цими фактами і боками у формі закону. В практичній площині під ідеєю розуміється певний ідеальний образ-задум, який суб'єкт має намір реалізувати в життя за допомогою практичних дій.

Поняття «ідея» є, у свою чергу, похідним від поняття «ідеал». Тобто «національну ідею» можна уявити як систему базових ідеалів суспільства, що, завдяки їх продукуванню, є відповідною соціокультурною цілісністю. певний ідеальний образ-задум, який суб'єкт має намір реалізувати в життя за допомогою практичних дій. Створення ідеалів і поклоніння найціннішим з них властиво як окремій особистості, так і соціальній групі, суспільству в цілому.

Ідеал пов'язаний з метою конкретної особистості. В ньому сконцентровано основну мету суб'єкта, і в цьому значенні його можна визначити як ідеальну модель діяльності особистості, спрямованої на реалізацію її основної мети, яку вона прагне реалізувати своїми діями. Тим самим особистість прагне реалізувати свої сутнісні властивості, а ідеал є генератором цієї реалізації. «Суспільство може будуватися або від низу до верху, – відзначає Б. Кочубей, – від людини, його унікальної особи до групи, громадянського суспільства і, нарешті, до держави й об'єднуючої її ідеї, або зверху-вниз – від державного апарату через генеральну ідею за ієрархією «демократичного централізму» аж до кожної людини Другий варіант неодноразово випробуваний, чи не ризикнути, нарешті, на перший [170]».

Ідея покликана мобілізувати. В даному випадку – націю й окремого її представника. За допомогою актуалізації в духовному виробництві національна ідея:

створює і підтримує для національної єдності певну «картину світу»;

створює і підтримує певну «картину нації»;

здійснює ретрансляцію здобутків національної культури;

створює і підтримує в представників нації почуття психологічного «комфорту» і захищеності;

забезпечує бачення й розуміння перспективи розвитку.

Цікавим є підхід С. Іванової до визначення параметрів національної ідеї. Вона пропонує три параметри національної ідеї у відповідності з її функціями. По-перше, це усвідомлення своєї загальнонаціональної ідентифікації. Національна ідея затверджується як синонім патріотичної ідеї і закріплюється в масовій психології. По-друге, це обґрунтування призначення і значимість існування нації. По-третє, це конструювання свого національного ідеалу, що зв'язує воедино минулу, теперішню часову і майбутню нації. Виконуючи функцію цілеспрямованості, національний ідеал визначає модель бачення цілісності світу, вказує напрям і мету руху, відповідно до якого формується майбутнє нації [62, с. 310].

Національну ідею можна уявити як метафору в якій зібрано воедино: любов до рідного краю, глибоке почуття турботи про нього; спрямованість на інтеграцію і консолідацію і нарешті глибока віра в нашу державну демократичну, європейську майбутність, це гідність, яка перетворює рабську психіку в свідомість вільної людини.

Виходячи з наведених методологічних посилок пропонується визначити національну ідею українського суспільства, як розумову форму сприйняття глибинної сутності свого народу, що відображає його духовну першооснову, мету, сенс та фундаментальні принципи існування і пронизує собою все національне буття й зумовлює суспільний розвиток.

Справедливим є зауваження А. Євграфової, що «апріорі національна ідея як гасло не спрацює, вона повинна втілитися в серце й розум кожного українця (як етнічного, так і не етнічного), стати виявом спільноти що працює на Україну, яка працює на Україну, відчуває Україну, вболіває за Україну. Національна ідея є спочатку поняттям чутевим, збігаючись із поняттям патріотизму почуванням любові до Батьківщини [171]».

Національна ідея являє собою складне утворення. М. Степико досить лаконічно й точно говорить про дві складові національної ідеї: «Основою консолідації української нації повинна стати українська національна ідея, яка може бути визначена як поняття, в якому осмислюються матеріальні та духовні реалії способу буття нашого етносу [172, с. 15]».

В. Пасічник пропонує виокремити в структурі поняття «національна ідея» наступні складники: національна ідентичність, національне покликання, національний ідеал, національні цінності й пріоритети, національні інтереси та механізм реалізації національних інтересів (національна держава та національна стратегія) [173]. І в першому і в другому випадку в структурі національної ідеї пропонується виокремити духовні і матеріальні складники.

Національна ідея реалізується через патріотизм особистості й суспільства. Це дозволяє провести паралель між даними соціально-психологічними утвореннями і вести розмову про наявність у соціального патріотизму складної структури. У науковому середовищі на сьогодні існує значна кількість поглядів на складники патріотизму.

С. Іванова аналізує структуру патріотизму з огляду віддзеркалення суспільного буття на різних рівнях. «Структуру патріотизму в теоретико-гносеологічному аспекті, – пише вона, – можна уявити як феномен, що існує на двох рівнях: буденно-повсякденному і науково-теоретичному [63, с. 29–32]». Як в соціально-історичному плані, так і з точки зору гносеології патріотизм, поза сумнівом, присутній в буденно повсякденній свідомості людини. На прикладі патріотизму наочно видно, що психологія

патріотизму передує його ідеології. Ідеології патріотизму ще не було, коли патріотичне почуття вже існувало на протязі багатьох століть. Ідеологія патріотизму оформилася лише в буржуазну епоху, залишаючись донині головним елементом соціальної психології

Ідеологічний аспект виражається в переконаннях і поглядах, які мають ціннісну підставу. Формування ідеологічного аспекту патріотизму відбувається під впливом як суто інтимно-особистісних почуттів, що накладають відбиток на подальшу життєву позицію індивіда, так і під впливом соціально-політичних відносин. Ідеологія патріотизму поряд із природною емоційною любов'ю до Батьківщини, містить у собі повагу до власної держави й прагнення до її зміцнення, відчуття націй як єдиного цілого, незважаючи на соціальну, культурну, релігійну неоднорідність суспільства. Із цих позицій патріотизм можна визначити як відношення партиципації, тобто приналежності до певної спільності, готовність служити громадським цінностям та інститутам.

Цікавою є точка зору на структуру патріотизму військових учених, що розглядають його, як явище громадського життя і виділяють в ньому наступні складники:

патріотична свідомість (знання, погляди, переконання, судження, ідеї, ідеали, оцінки);

патріотичні почуття (любов до Батьківщини, повага до історії України, українського народу та його Збройних Сил, традицій народу, відповідальність за долю Батьківщини);

морально-вольові риси характеру (обов'язок, наміри, мотиви, рішення, настанови);

морально-бойові та психологічні якості (мужність, стійкість, відвага, дисципліна); патріотична поведінка та діяльність (дії, вчинки, навички, уміння, звички, звичаї);

фізичне виховання.

Патріотичні відносини що виникають у процесі суспільної практики як реальний зв'язок суб'єкта з об'єктом своїх дій, як своєрідний «канал» трансформації всіх видів впливу на об'єкт патріотизму. Вони є передумовою матеріалізації патріотичної свідомості й здійснення патріотичної діяльності.

Патріотична діяльність – це спосіб втілення патріотичної свідомості й реалізації всіх видів впливів суб'єкта на об'єкт патріотизму, сукупність дій, що спрямовані на реалізацію патріотичних цілей. Ця діяльність становить матеріальну основу патріотизму, його реальну й видиму сторону. Вона ґрунтується на єдності раціональних, емоційних і вольових складових патріотичних дій. Ці дії можна вважати патріотичними, якщо вони спрямовані на служіння Батьківщині, якщо вони виражають соціально-моральну відповідальність особистості за долю своєї країни [167, с. 401–402].

О. Лисецька виокремлює у структурі патріотизму емоційний, інтелектуальний, діяльнісний, мотиваційний та вольовий компоненти [174].

Нетрадиційною у даному відношенні є думка Г. Коваль, яка пропонує визначити патріотизм як знайдену етичну й естетичну цінність у ході духовного самовизначення особистості й народу, що зберігає самобутні форми національно-культурної життєдіяльності в межах єдиної держави й права, незалежної від хронологічних рамок. Вона зазначає, що під поняттям патріотизму варто розуміти одне з явищ суспільної свідомості, що проявляється у формі патріотичної свідомості, яка має три основних рівні. Перший – підсвідомий, сформований у результаті емоційного сприйняття різних образів і впливу архетипів Батьківщина-мати; другий – активістсько-вольовий, що спонукає індивіда до активних дій, базується на почуттях; третій, найвищий рівень усвідомлення патріотизму, – ідеологічний, коли індивід, усвідомлюючи свою приналежність до певної спільності, діє, виходячи з переконань, що базуються на патріотичних цінностях [175].

Ми більше схильні підтримати точку зору російських учених В. Лутовінова, В. Іванова, Є. Родіонова, які пропонують включити в

структуру патріотизму наступні складники: емоційний, інтелектуальний, діяльнісний.

Оскільки патріотизм за своєю сутністю є емоційно-раціональним соціальним утворенням, справедливим буде перш за все виділення у його структурі емоційного елементу. Будучи продуктом розвитку людини, почуття пов'язані з роботою свідомості. Як відзначають вчені почуття патріотизму формується в основному в шкільні роки. Надалі воно стає більш зрілим і усвідомленим. Тому й істотно, щоб всі моменти ознайомлення дитини з рідною країною, з її культурою, з її минулим, з духовним багатством народжували в ньому глибокий емоційний слід. Важливе місце у формуванні патріотизму має той факт, що емоційні переживання у дітей набувають більш глибокого і стійкого характеру.

Велику роль в збагаченні патріотичних уявлень дитини грають емоції і почуття, які дозволяють активізувати свідомість дитини, розвивати її патріотичні почуття. Все, що діти пов'язують із словом «добре», викликає у них позитивні емоції: радість, співчуття, гордість, співпереживання; все те, що вони пов'язують із словом «погано», – негативні емоції: засмучення, обурення, засудження. Крім того, особливістю прояву патріотичних почуттів дітей є швидкоплинність і ситуативність. Дитина може схвилюватися тільки що почутою розповіддю про чийсь героїчний вчинок, але потім на ці враження накладаються інші. В результаті перше почуття схвилювання може загаснути. Тому, необхідно закріпити почуття, що виникло в багаторазових переживаннях, спеціально створюючи для цього різноманітні ситуації для їх закріплення.

При виконанні цієї умови емоційні переживання дітей набувають більш глибокого і стійкого характеру, і діти будуть здатні проявляти турботу про близьких людей і однолітків.

Емоційні відносини людини одна до однієї є початковим процесом формування багатьох етичних почуттів. Такі почуття, як дружба, любов, гуманізм, колективізм, патріотизм, спочатку виявляються у формі

прихильності дитини до батьків, однолітків, колективу дітей і формуються на основі емоцій, що часто повторюються. Виховання такого складного, багатогранного почуття, як любов до Батьківщини, здійснюється на основі розвитку і становлення почуття симпатії, співпереживання, доброти, ласки до рідних і близьких людей. Із зростанням дитини росте і почуття, поширюючись на більш широке коло людей, предметів, явищ.

Вчені підкреслюють важливість виникнення основ патріотизму, які складають «минулий досвід людини», досвід почуттів, відносин до навколишньої дійсності. Якщо дитина в дитинстві переживала почуття жалості до іншої людини, радість від доброго вчинку, гордість за своїх батьків, захоплення подвигом, емоційне піднесення від зіткнення з прекрасним, вона тим самим набула «емоційного досвіду», «зону емоційних переживань», що матиме вирішальне значення для її подальшого розвитку. В дитинстві, на думку В. Сухомлинського, людина повинна пройти емоційну школу – школу гарних почуттів. «Якщо гарні почуття не виховані в дитинстві, їх ніколи не виховаєш... [146, с. 131]».

Наступним складником в структурі патріотизму, на нашу думку, є інтелектуальний. Він характеризує знання, погляди, переконання людини. При цьому справедливим буде вести розмову про два рівні знань у структурі патріотизму: повсякденно-психологічні й теоретичні. Основу патріотичної свідомості складають повсякденні знання патріотичного характеру, що набуваються при спілкуванні в сім'ї, з товаришами, на вулиці і т. ін. Вони в свою чергу доповнюються і поглиблюються в школі, навчальному і трудовому колективі, під час служби у Збройних Силах. Звичайно потужна система інформаційного впливу через засоби масової інформації та мережу Інтернет значно впливає на набуття знань теоретичного характеру. На підставі повсякденних і теоретичних знань формуються патріотичні знання і переконання. В переконаннях виявляється єдність моральних знань і почуттів людини. Вони є ідейно-психологічною компонентою свідомості, безпосередньо стимулюючою поведінку людини, вибір дій і вчинків. Під

впливом світогляду виникає міцна структура мотивації особи, в якій вирішальний вплив мають погляди і переконання.

Узагальнені уявлення про навколишній світ, про зв'язки між предметами і явищами, взаємодії в суспільстві, про цінність своєї країни, дозволяють усвідомити себе частиною суспільства, держави і бути готовим до патріотично-доцільної діяльності. Звертаючись до історії своєї країни, свого народу, людина переживає історичне значення своєї Батьківщини, в неї з'являється потреба бути активним співучасником творцем історії, громадянином Батьківщини, розвивається інтерес до життя Батьківщини.

Знання перетворюються на особисті переконання тільки в процесі діяльності людини. Крім того, саме в практичній діяльності людина проявляє свої переконання, формує необхідні уміння і навички. Як свідчить проведений аналіз поняття «патріотизм», у всіх роботах, присвячених даній проблемі, підкреслюється діяльнісний, активний характер патріотизму, що виявляється в практичній діяльності людини на благо Батьківщини, в служінні Вітчизні. Все це дає підставу виділити в структурі патріотизму діяльнісний складник.

Діяльність з одного боку дозволяє розширювати і поглиблювати патріотичні знання, формувати патріотичні погляди і переконання, проявляти патріотичні почуття, а з іншого – реалізовувати потреби й інтереси.

Сила патріотичного почуття не обмежується лише глибиною й рівнем любові до Батьківщини, а спонукає індивіда до активних дій, вчинків на її благо. Такого роду діяльність є не тільки умовою, а й критерієм істинного патріотизму. Від того, який внесок тієї або іншої особистості, групи в справу Батьківщини, наскільки та або інша діяльність відповідає проблемам його розвитку й зміцнення, залежить і патріотизм, рівень його сформованості та міра прояву в конкретному суб'єкті.

Поліаспектність і складність соціального явища, яким є патріотизм обумовлює багатство його форм. Історія розвитку суспільства свідчить, що з поступовим прогресивним розвитком людства видозмінюється об'єкт

патріотизму, який проявляється у певній формі. Застосування конкретно-історичного метода дозволяє проаналізувати його форми у зв'язку із становленням і розвитком суспільства.

Перш за все доцільним буде розглянути релігійну форму патріотизму. Це можна пояснити тим, що на ідеологічному рівні патріотизм сформувався зі створенням політичної організації держави. До цього він існував на рівні суспільної організації, пов'язаної із міфологією. Відомо, що релігія розвивалась паралельно із міфологією. Патріотизм завжди був нерозривний з міфологією і релігією. Він як найважливіший емоційно-етичний аспект світогляду людини пов'язує її зі всім важливим і святим для неї. В якості державної православної релігії прийшла на зміну язичництву Київської Русі. Це не могло не залишити слід, як в свідомості, так і в менталітеті українського народу.

Саме поняття «Батьківщина», яке є ключовим у феномені патріотизму, походить від язичницького культу Роду. Все життя стародавніх слов'ян була просякнута язичницьким багатобожжям, безліччю обрядів і ритуалів. Язичництво допомагало вижити окремому Роду, що і знайшло свій прояв в понятті «Батьківщина» (Родина рос.). Патріотизм виник перш за все як почуття любові до свого житла, своїх звичаїв та вірувань і необхідності їх захисту від нападу з боку ворогів. «Будинок і двір стародавнього слов'янина були добре продуманою і створеною століттями системою заклиналих охоронних заходів. Мікрокосмос стародавнього язичника був обладнаний як фортеця, для захисту від нападу [176, с. 146]».

З введенням християнства на Русі саме церква охороняла релігійне верховенство в житті людини, етичні засади, сімейні відносини, поведінкову структуру суспільства. Православ'я, поступово зрощуючись і. вбираючи в себе язичництво, створило неповторну систему світосприйняття, сформувало емоційну спільність, увійшло до повсякденного життя людей. Фактично саме церква створила такі релігійні норми, які детермінували всю поведінку українського суспільства протягом досить довгого часу. В результаті

виникли певні стереотипи і стандарти поведінки, які потім переросли в систему кодування, успішно підтримуючу стабільність в суспільстві.

Для розуміння процесів формування патріотизму важливо усвідомити, що релігія як в Київській Русі, так і в подальший період грала виключно важливу роль в життєдіяльності людей, що знайшло своє віддзеркалення в менталітеті українського народу. Слід зазначити, що поняття ментальності, ще недостатньо повно розроблене в науковій літературі, проте може пояснити багато явищ, зв'язаних з процесом формування відчуття патріотизму у молоді в сучасній Росії. Наведемо найвдаліше, на наш погляд, визначення ментальності: «... це щось неструктуроване, якась схильність, внутрішня готовність людини діяти певним чином, область можливого для нього... Це «щось» виявляється, тільки проектуючись на екрани символічних практик, матеріалізуючись в мисленні, почуттях і діях [177]».

Українська ментальність, таким чином, включає вироблені століттями і освячені Православ'ям норми, стереотипи і установки, які багато в чому визначають поведінку української людини і в даний час, хоча вона сама може цього й не усвідомлювати. Тому при виникненні небезпеки батькам, Батьківщині, Роду (сім'ї), культурі і релігійним віруванням, тобто при небезпеці, що загрожує тому духовно-земному простору, в якому живе українське суспільство, задіюються пласти колективного несвідомого, що містять православні (включаючи і язичницькі) коди поведінки. У результаті в свідомості людей спливають норми і установки, в які включені всі компоненти, що входять в такий складний емоційно-психологічний комплекс, як патріотизм [178].

Значний внесок у розвиток наукового розуміння ролі релігійного патріотизму у суспільстві зробив В'ячеслав Липинський, 125 річницю з дня народження, якого відмітили у 2007 році. «Крім цементу духовного – релігійного, цементом політичним, скріплюючим місцевих українських людей у боротьбі за власну державу, ми хочемо мати патріотизм... І саме віра, оперта на Церкву, єсть наймогутнішим знаряддям будови ладу і порядку

Держави», – писав філософ [179]». На сьогодні концепції українських релігійних мислителів пронизує ідея християнського патріотизму з пріоритетом гуманістичних цінностей. Любити свій народ по-християнськи – значить керуватися засадами справедливості, шанувати права і свободи людей не лише українців, а й інших народів, нехристиян, невіруючих. Отже, християнський патріот – це людина розумна і вільна, що живить свою духовність громадянськими чеснотами, сприяє налагодженню єдності, миру, злагоди у всьому світі. У заклику А. Шептицького бути «добрим патріотом і мудрим громадянином» звучить поєднання релігійних і світських цінностей [180].

Аналогічну думку висловив Патріарх УПЦ КП Філарет. Він у розмові з кореспондентами 5-го каналу українського телебачення сказав: «Ми хочемо, щоб Церква виховувала в душі патріотизму до України».

Дещо відрізняється розуміння церковного патріотизму в представників російського богослів'я. Так православний богослов ігумен Петро (Мещерінов) у доповіді «Церковні засоби масової інформації і патріотизм» на конференції «Церква і ЗМІ» 4 жовтня 2005 року у Видавничому відділі РПЦ, відповідаючи на запитання що таке патріотизм з церковної точки зору, зазначив: «Патріотизм є природна любов до Батьківщини. Але любов до земної Батьківщини не є чимось таким, що виражає сутність християнського віровчення, або входить в його склад, як неодмінна і обов'язкова частина, без якої християнин – не християнин. Проте ж Церква, будучи боголюбським організмом, і здійснюючи своє історичне буття на землі, ніяк не є супротивником патріотизму, як здорового і природного почуття любові. ...Патріотизм має гідність з християнської точки зору і набуває церковного значення тоді і тільки тоді, коли любов до Батьківщини є діяльним здійсненням у відношенні до неї заповідей Божих. Християнство не може бути підлеглим у патріотизму, виконувати його замовлення [181]».

Патріарх Алексій II, вважав, що патріотизм, поза сумнівом, актуальний. Це почуття, яке робить народ і кожну людину відповідальним за життя

країни. Без патріотизму немає такої відповідальності. Людина без патріотизму, по суті, не має своєї країни. А «людина світу» це те ж саме, що бездомна людина. В даних словах міститься оцінка космополітичного світогляду.

Безумовно заслуговує на увагу й оцінка співвідношення патріотизму і Православ'я у дисертаційному дослідженні С. Іванової. Вона зазначає: «Духовне подається, як найвища цінність: тільки через нього і завдяки ньому, людина спроможна піднятися до висоти істинного патріотизму. Особлива значущість духовного не тільки в божественності його природи, але і у величезному багатстві культурного, історичного і власне богословського змісту патріотизму, який протягом тисячоліття розвивався в лоні Православ'я. Вищі прояви духовного, такі як істинний патріотизм – результат складного і тривалого розвитку суспільства, етносу, особи [62, с. 27]».

Нині в багатьох роботах ведеться розмова навколо державного патріотизму, що дає підстави виокремити його в окрему форму. У першому розділі ми звернули увагу на те, що одним з перших, хто обґрунтував теоретичні передумови даної форми, був Гегель. Самосвідомість суспільства взята в її цілісності, – писав Гегель, – «...є форма свідомості субстанції кожного істотного виду духовності – сім'ї, вітчизни, держави, рівно як і всіх чеснот – любові, дружби, хоробрості, честі, слави». «Вона утворює субстанцію моральності – саме сім'ї, статевої любові, любові до Вітчизни – цього прагнення до загальної мети до інтересів держави... [182, с. 275]». Як впливає з думки Гегеля, його розуміння патріотизму означає прагнення до загальної мети до інтересів держави, які є, безумовно, пріоритетними у відношенні до будь-кого іншого, будь то інтереси суспільства, групи або особистості. Держава ж, як вища форма організації і вища цінність, виступає головним об'єктом піднесених відчуттів і помислів особи і суспільства, і, перш за все патріотичних. З творів Гегеля можна зробити припущення, що видатний німецький філософ не розділяв поняття «держава» і «Батьківщина».

Протилежною стосовно розуміння держави й Батьківщини є думка Г. Коваль, яка вважає, що в сучасних умовах не зовсім коректно змішувати й ототожнювати поняття держави й Батьківщини. Слово Батьківщина, що означає рід, матір, автоматично асоціюється з місцем народження людини – з «рідною землею». Держава стає політичною формою Батьківщини, здобуває внутрішню й зовнішню значимість, її захист при необхідності, є нормальним проявом щирого патріотизму. У той же час як держава – це політичний інститут, система інститутів та органів, створена суспільством для впорядкування (управління) його життя й виконання певних державних функцій. Таким чином, людина, будучи патріотом, може не підтримувати дії Уряду, Президента, що персоніфікують політику держави, якщо їх справи не йдуть на благо країни, не відображають її національних інтересів [175].

У 70–і – 80–і роки ХХ сторіччя напрям державного патріотизму активно розроблявся радянськими вченими в рамках концепції розвинутого соціалізму. При цьому патріотизм радянською народом розглядався в якості найважливішої умови вдосконалення соціалістичної держави, зміцнення її ідеологічних, військово-політичних, національних та інших основ.

В 1990–і роки внаслідок руйнації Радянського Союзу, і створення незалежних держав, які в силу об'єктивних причин були слабкими і посилення дисфункцій в діяльності їхніх інститутів, державний патріотизм отримав нову теоретичну базу. В основі сучасної концепції державного патріотизму лежить ідея розбудови незалежної України за допомогою розвитку і зміцнення системи державних інститутів, ефективне функціонування яких має зіграти вирішальну роль в подоланні багатьох проблем сьогоденного життя. Значний вплив на вирішення даного завдання повинне зіграти створення в суспільній свідомості образу незалежної Української Держави, спроможної забезпечити гідні умови для саморозвитку особистості і суспільства в цілому.

Осмислення даної ідеї передбачає розуміння патріотизму як прояв його суб'єктами почуття національної гордості за державу, їх активну участь в

зміцненні держави і державності – першочергової умови ефективного функціонування соціальних інститутів, розвитку суспільства й особистості.

З аналізу концептуальних підходів до розуміння державного патріотизму витікає, що його економічною основою є способи підтримки господарських зв'язків між різними регіонами країни, що історично склалися. Політична основа державного патріотизму включає традиційні прийоми управління суспільним життям, що історично склалися. Нарешті, його соціальною основою виступає єдність історичного походження і розвитку народу України, спільність нашого державного устрою. Значна увага в при цьому приділяється формуванню державно-патріотичного світогляду на основі національної гордості й гідності, високої моральності й духовності.

Недоліком державного патріотизму можна вважати те, що саме він вимагає сліпого послуху, німої згоди з діями своєї держави на міжнародній арені, навіть коли ці дії несправедливі щодо інших народів. В таких випадках він породжує критичне несприйняття його мислячою інтелігенцією або й більшою частиною суспільства.

На сьогодні має право на існування точка зору також і про особистісний патріотизм, як окрему форму. Ідея розуміння патріотизму в особистісному плані не нова, вона набула теоретичного обґрунтування ще у Г. Флоровського. Він розглядав патріотизм як культурну творчість і національну напругу власних сил. Саме цей особистісний акт, а не гола військова могутність, створює, на думку Г. Флоровського, велич держави, формує праведну і благословенну любов до Батьківщини [183].

Особистість є продуктом діяльності суспільства, носієм і творцем суспільної свідомості. Суспільства взагалі не існує. Воно є соціальним продуктом діяльності окремих особистостей, які є носіями особистісного патріотизму. Тому дослідники виділяють патріотизм школярів, студентів, курсантів військових навчальних закладів тощо, об'єднаних соціальним статусом у великі соціальні групи.

Багато наукових досліджень присвячено розв'язанню питання формування патріотизму у дітей дошкільного та шкільного (учнів початкових, середніх і старших класів) [184, с. 195; с. 185; 185, с. 14], студентів [186], курсантів військових навчальних закладів [115; 116; 187], у більшості яких питання сутності патріотизму як соціального явища сприймаються як загально зрозумілі і доступні, тому їхня сутність і зміст не аналізуються і не визначаються.

Деякі вітчизняні й російські автори виокремлюють форму громадянського патріотизму [188]. Як пише В. Горбач Україна вступила в нову епоху – епоху громадянського патріотизму. Це передбачає спокійне сприйняття факту, що всі українці різні. Але всі вони також рівні й однаково цінні для Батьківщини. Рівні перед державою, перед законом, перед працедавцем, перед культурними смаками і тому подібне. Слушною у даному відношенні є думка А. Вирщикова і Г. Табатадзе про те, що в основі громадянського патріотизму «... лежить свобода, рівноправність, почуття причетності до проблем суспільства і держави, громадянська мораль і природна підтримка природних рефлексів: гордість за власну оселю, двір, сусіда, спортивну команду, місто, регіон [189]». Проте слід мати на увазі, що такого роду основи страждають слабою визначеністю, розмитістю, еkleктикою, й, вірогідно, недостатнім теоретичним рівнем.

Наступною формою патріотизму, що на сьогодні широко відображена в науковій і періодичній літературі є військовий патріотизм. Він започаткований ще за часів Київської Русі і широко привносився у свідомість суспільства православною церквою. Літературні, наукові джерела й історія держави IX–XIII ст. свідчать, що православна церква в той час була єдиною ідеологічною організацією на терені земель Київської Русі, яка, враховуючи особливості народної педагогіки, сформувала і вселяла в свідомість воїнів такі поняття як Батьківщина, Вітчизна, Свята Русь, любов до рідного краю, рідної землі, до Батьківщини, виховувала у них прагнення захистити свою Вітчизну у разі нашествия зовнішніх ворогів. Православна церква, прагнула

сформувати у народу образ «живого патріота». Святі брати Борис і Гліб, Святослав, Ярослав Мудрий, Володимир-«Красне сонечко», і ряд інших, були зараховані до лику святих за величезний внесок, покладений на вітвар захисту Вітчизни.

Історія українського суспільства просякнута військовою звитягою і патріотизмом запорізьких січових козаків. Козаччина до цього часу живе у свідомості українського суспільства, як яскрава сторінка історії і самобутності українського народу, пов'язана із наявністю високого патріотизму безкорисливого служіння Батьківщині, що стало ознакою запорозького козацтва, оспіваного в народній творчості [67]. М. Гоголь писав про Запорізьку Січ у творі «Тарас Бульба»: «Так ось вона, Січ! Ось те гніздо, звідти вилітають усі ті горді і дужі, як леви! Ось звідки розливається воля і козацтво на всю Україну! [190]». Запорізька Січ... Козаччина... Найлегендарніше минуле українського народу, його святиня... Синонім патріотизму свободи, людської і національної гідності, талановитості... .

Козацтво найперше проявило себе як формація національно-патріотична, оборонно-визвольна. Вона відповідала і загальноєвропейським вимогам та стандартам XV–XVIII століть, але зароджувалася на ґрунті багатовікової вітчизняної традиції – від Святослава до Данила Галицького. Козацтво боролось за всю Україну, орієнтуючись на відновлення та захист загальнонаціональних пріоритетів. Козацтво своїми революційними діями переплало населення (суспільство) у націю європейського типу [191]. Свою безмежну любов та повагу до козацтва український народ висловив у численних піснях, думках, легендах та переказах. При цьому, прагнучи зберегти набуте під час існування козацтва, народ створив прислів'я: «Козацькому роду нема переводу». У найтяжчі часи своєї історії народ вірив у своє визволення, у відродження козацької вольниці, а при першій же можливості прагнув втілити свою мрію в життя.

Багато істориків досліджували патріотичну діяльність українського козацтва. Серед них особливо виділяються: Д. Яворницький [192]; І. Крип'якевич [193]; В. Голобуцький [194]; О. Субтельний [195].

Найяскравіше військовий патріотизм проявився в роки Другої світової війни. Фашистська Німеччина плекала надію, що багатонаціональний Радянський Союз зруйнується як картковий будиночок. Але Радянський Союз витримав натиск фашистської навали і вийшов із кровопролитної війни переможцем. Одним із чинників перемоги над фашизмом був радянський патріотизм.

Сила патріотизму радянських людей була очищена від різних ідеологічних, класових нашарувань. Гідною відповіддю на заклик «Батьківщина-мати кличе!» в ці важкі роки стало прагнення старшого і молодого покоління, всього суспільства, незалежно від соціальної, національної і релігійної приналежності стати на захист Вітчизни.

Маса добровольців прибувала на призовні пункти, формувалися дивізії народного ополчення, на окупованій ворогом території розвивався партизанський рух. За різними оцінками до 90% радянського суспільства в тій або іншій формі прагнули реалізувати свої соціальні установки на захист Вітчизни практичними діями. Подвиги радянських людей на фронті і в тилу ставали нормою поведінки, героїзм був дійсно масовим.

Патріотичні почуття радянських людей підсилювалися розумінням того, що на Батьківщину напав ворог, який прагне нас поневолити, що вони ведуть справедливую, визвольну, справді народну війну. На священну війну з ворогом народи СРСР піднімали не ідеологічні догми, а природне для кожного патріота прагнення захистити свою Батьківщину, свою землю, батьків і матерів, дружин і дітей, рідних і близьких. Недивно, що у той час серед противників радянської влади, особливо з числа емігрантів, було немало таких, які, відкинувши класові пристрасті, встали в лави борців проти фашистської Німеччини.

Друга світова війна змусила військово-політичне керівництво країни, офіційну пропаганду відмовитися від прагнення під приводом класового підходу начисто відділити історію дореволюційну від історії Радянського Союзу, а стару російську армію від Червоної Армії. Саме в той важкий час особливо виявилася величезна мобілізаційна сила спадкоємності і зв'язку поколінь.

З метою зміцнення у особового складу Червоної армії морального духу, розвитку патріотичної свідомості і прагнення до героїчних подвигів були встановлені бойові ордени Суворова, Ушакова, Кутузова, Нахімова, Богдана Хмельницького, Олександра Невського. В Червоній Армії було введено нову форму одягу, погони, офіцерські звання, встановлено гвардійські частини, створено суворовські і нахімовські училища. Активно пропагувалися заслуги перед Вітчизною видатних громадських діячів минулого, письменників, художників, полководців і флотоводців, масовим тиражем видавалися «Наука перемагати» О. Суворова, плакати з висловами М. Кутузова про поведінку на полі бою.

Все це забезпечувало високу патріотичну свідомість, міцний моральний дух народу і армії, допомагало їм стійко виносити весь тягар війни і врешті решт разом з іншими чинниками сприяло досягненню перемоги над фашистськими загарбниками.

Звитяжне завершення Другої світової війни ще вище підняло рівень патріотичної свідомості радянського народу, воїнів армії і флоту. Люди прагнули в найкоротші терміни залікувати воєнні рани і відбудувати зруйновану країну.

Феномен військового патріотизму знаходився в центрі уваги багатьох дослідників. За радянських часів його дослідженню присвячено левову частку докторських і кандидатських дисертацій [196; 197; 198].

Не обділена увагою тематика військового патріотизму і в сучасному вітчизняному й зарубіжному науковому середовищі. На державному рівні ухвалено низку законодавчих актів [199], що регламентують діяльність

державних і громадських організацій стосовно військово-патріотичного виховання усіх верств населення України. Українськими дослідниками підготовлено низку дисертаційних робіт з проблеми патріотичного виховання військовослужбовців Збройних Сил України та інших військових формувань. Це роботи О. Афанасьєва [115], В. Дзюби [200], Ю. Красильника [116], Г. П'янковського [201], Абрамова В.І. [202].

Певне висвітлення військово-патріотична проблематика дістала і в роботах В. Абрамова [112], О. Пучкова [203], В. Барановського [113; 114], А. Афанасьєва [115], Ю. Красильника [116], В. Шевченка [204], В. Осьодла [144], В. Ягупова [205] та ін.

Окрім розглянутих форм патріотизму в науковому обігу зустрічаються багато інших. Так В. Макаров відзначає різноманітність різновидів патріотичної свідомості в результаті розвитку двох-трьох складових цього явища: політичної і етичної, етичної і естетичної, тільки етичної, тільки естетичної. Даний підхід дозволив йому запропонувати наступні види патріотизму: «технічний патріотизм», «культурний патріотизм», «екологічний патріотизм [206]».

Є точка зору й про існування національного патріотизму. Підтвердженням цього слугує приклад високорозвинених країн, таких як США, Німеччина, Японія, Таїланд, Південна Корея, де патріотизм та національна єдність стали рушіями економічного розвитку, вивели їх на перші позиції у світі. На патріотичні почуття французів робив ставку генерал де Голль, проводячи політичні реформи наприкінці 1950-х – початку 60-х років.

Американський громадянський націоналізм і патріотизм, що став таким виразним після трагедії 11 вересня 2001 року, також існує віддавна. Проте, поки що цього не сталося: 90% респондентів одного поважного соціологічного дослідження заявили, що коли йдеться про політичні питання, вони думають про себе не як про представників певних етнічних, расових і національних груп, а просто як про американців; 86% опитаних відзначили,

що вони є «надзвичайно» або «дуже» гордими з того, що належать до американської нації [207].

Патріотизм – це відношення до Батьківщини, ціннісне віддзеркалення в свідомості і практичний прояв у вчинках суб'єкта з певним просторово-часовим, соціокультурним, національно-державним континуумом. Патріотизм – чинник і засіб організації і самоорганізації людського суспільства. Діяльнісна складова патріотизму проявляється в його функціях.

Функція – «functio» в перекладі з латин. означає виконання, звершення. У широкому розумінні – це обов'язок, роль, що її виконує відповідний інститут чи процес стосовно до цілого, характеристика напрямку чи аспекту діяльності.

Які ж функції патріотизму виокремлюють сучасні вчені? Г. Коваль пропонує визначити три основних функції патріотизму: інтегративну, легітимну, компенсаторну (психологічну). При цьому однією з головних функцій патріотизму вона вважає інтегративну. В більшості наукових робіт висувається думка про те, що в транзитному суспільстві, а саме таким є теперішня Україна, інтегративним чинником здатним об'єднати суспільство є саме патріотизм. Патріотичні почуття інтерсуб'єктивні. Це означає, що патріотизм, будучи первинною цілісною емоцією, глибоко інтимним індивідуальним почуттям любові, одночасно здатний спонукати, поєднувати багатьох людей в єдині, внутрішньо солідарні спільності, в єдине «ми [175]». Легітимуюча функція пояснює надання законного статусу будь-якій діяльності держави, аж до агресії проти інших націй під гаслом захисту Батьківщини. Компенсаторна (психологічна) функція відіграє важливу роль в гармонізації внутрішнього, психічного життя людини, заповненні ціннісного вакууму екзистенції людини цінністю патріотизму і встановленні як визначальної установки на забезпечення блага Батьківщини. Можна вважати правильним такий підхід до пояснення функцій патріотизму, проте, на наш погляд, він дещо звужений.

Більш повними уявленнями про функції патріотизму є погляди російських вчених А. Вирщикова і М. Кусмарцева. Вони пропонують розглянути наступні функції патріотизму: захисту Батьківщини; підвищення суб'єктності соціальних інститутів в підвищенні духовної енергетики соціуму; забезпечення відповідності російської багатонаціональної культури й інфраструктури; захисту країни не стільки від ворогів видимих (як це було в історії), але перш за все від застою та рутини, лібералізму та космополітизму, які націлені на майже механічне «вбудовування» Росії в принципи і норми західної цивілізації, незалежно від того, наскільки все це руйнівню для самої Росії, її специфіки і самобутності; адаптації національного співтовариства, того або іншого народу, населення до формованого суспільного середовища, набагато більш складного і багатовимірного, ніж дане співтовариство; збереження самобутності; соціально-терапевтичну [208]. Такий підхід дозволяє екстраполювати наведені функції патріотизму й на більшість держав перехідного типу, що утворилися на терені колишнього СРСР, в тому числі й на Україну.

Цікавими є пропозиції С. Іванової, яка в дисертаційному дослідженні виокремлює наступні функції патріотизму.

1. Мобілізуючу – забезпечення національної безпеки країни і умов для мобілізації суспільних сил в екстремальних ситуаціях;
2. Культурно-відтворювальну функцію. Патріотизм виражає тенденцію до приросту сил, можливостей і потенціалів розвитку нації і тим самим виступає як джерело її прогресивного розвитку;
3. Функцію підтримки соціально-психологічної цілісності і самобутності нації;
4. Функцію забезпечення історичної спадкоємності розвитку суспільства;
5. Функцію формування позитивного відношення до культури, самобутності, норм і цінностей інших народів і конструктивна взаємодія з ними.

Інший російський дослідник А. Козлов звертає увагу на ціннісну роль патріотизму, який на його думку виконує наступні функції:

1. Інтегративну, тобто спрямовану на об'єднання більшості нації на основі пріоритету інтересів суспільства і держави й відповідальну за формування образу майбутнього своєї країни не тільки сьогодні, але і завтра.

2. Охоронну або захисну. В її рамках здійснюється формування і розвиток того, що визначається як національна безпека.

3. Стабілізуючу, що додає міцності та стійкості соціальній, етнонаціональній і державній системам у всіх їхніх основних ланках (мові, культурі, стереотипах поведінки, етичних і правових нормах й т.і.).

4. Регулятивну, тобто визначаючу характер реакцій на зовнішні дії та впливаючу на характер зв'язків і відносин що виникають, у всьому їх різноманітті.

5. Виховну, що впливає на цілеспрямовану діяльність органів державної влади й інститутів громадянського суспільства з метою додання їм певного значення і спрямованості [209].

На підставі методології підходів названих та інших авторів ми пропонуємо виокремити наступні функції патріотизму.

1. Регулятивно-мобілізуюча функція. Як регулятор поведінки, орієнтованої на формування готовності до охорони і захисту Батьківщини, патріотизм виступає в ролі чинника мобілізуючого доросле населення на захист Батьківщини при наявності агресії або іншої загрози своїй країні. В сучасних умовах украї необхідний процес мобілізації ресурсів патріотизму на фоні процесів глобалізації, кризової соціально-економічної ситуації, локальних збройних конфліктів. Проте на відміну від військового стану, яке стимулює стихійну мобілізацію патріотичного почуття, патріотичних відносин, установок, сьогодні потрібні різні соціальні технології стимулювання патріотизму, здатного значно підвищити рівень продуктивності країни й інтегрувати її в єдиний суб'єкт історичної дії.

2. Функція посилення ролі соціальних інститутів у формуванні духовних цінностей українського суспільства. В цьому значенні слід мати на увазі, що соціально-інституційний простір може бути заданий територіально-економічними (Захід, Схід, Південь Центр України) етнокультурними й ідеологічними параметрами. Реалізація даної функції дозволить перевести політико-ідеологічну заданість державної влади в екзистенціально-поведінкові значення кожної людини. Іншими словами, на рівні свідомості особистості буде забезпечено сприйняття якоїсь цілісності: «наше – не наше» і, в даному випадку патріотизм виступатиме у формах реакції на не «наше».

В сучасних умовах втрати довіри до держави в населення країни може виникнути несприйняття політики державних інституцій, вважаючи її черговими «заходами». Тому від суб'єктів влади вимагається вміння проведення роз'яснювальної роботи про довготривалу стратегію розвитку суспільства на основі його духовної культури, патріотично орієнтованої мобілізації ресурсів.

3. Функція забезпечення гармонізації етнокультурного середовища й складників суспільства. Шляхом її реалізації відбувається здійснення «стиковки» рівня розвитку різних етнічних культур з ритмом соціальних процесів, досягнення відповідності індивіда соціальному континууму.

Для її втілення в життя потрібне серйозне наукове дослідження феномену патріотизму, його підґрунтя, сучасних форм і проявів, аналізу реакцій на нього різних поколінь і соціальних груп, визначення його сучасної символіки, тобто тих культурних, ідеологічних програм в різних жанрах мистецтва, народних свят, суспільно-політичних, виховних заходів, які повинні ґрунтуватися на патріотичному змісті в контексті сучасності.

4. Функція захисту країни від передчасного втягування у міжнародні організації; перш за все від механічного «вбудовування» України в принципи і норми західної цивілізації, незалежно від того, наскільки все це руйнівні для самої України, її специфіки і самобутності. Цей захист означає не створення бар'єру в спілкуванні з сучасним світом, але перш за все

усвідомлення цього відставання України і необхідності відновити цей відрив своїм власним шляхом, через консолідацію суспільства, висування таких привабливих для суспільства ідеалів і мети, яка реально може бути досягнута власними українськими засобами.

5. Функція підготовки національного соціуму до сприйняття, набагато складнішого співтовариства. Сьогодні позиція патріотизму – це прагнення країни до модернізації, до різкого підвищення ефективності господарства, до концентрації всіх соціальних сил для прориву вперед, до виходу з тривалої апатії і байдужості до власного теперішнього часу і майбутнього.

Така готовність повинна розв'язати характерну суперечність: з одного боку, дане суспільство повинне зберегти саме себе, свою специфіку, не зважаючи на величезний тиск зовнішнього світу і вимоги змін; з іншого – усвідомити і сприйняти необхідність взаємодіяти з цим зовнішнім світом, відповідати на його «запити» і вимоги, нав'язувані ритми життя, технології, форми організації та управління й ін.

Тут дуже важливо дотриматись належної міри. Будь-який перегин «всередину» або «назовні», тобто перевага однієї з двох протилежностей, зразу ж порушує цю гармонію подальшого розвитку: країна або замикається в собі, втрачаючи здатність і прагнення до змін, або готова цілком сприйняти все зовнішнє (західне), забуваючи про власну самодостатність. Саме в збереженні цього заходу – поєднання «внутрішнього і зовнішнього» – і виявляється сучасна роль патріотизму (хоча вона до неї і не зводиться).

Патріотизм – це установка суспільства на захист цієї неявної межі, яка виявляється через порушення або обмеження національного суверенітету і національних інтересів. Утримання автономності цієї неявної, віртуальної, але функціонально вельми важливої межі самим співтовариством, причому утримання добровільне, усвідомлене як моральний обов'язок, як громадянська позиція – гарантія того, що зберігається і саме суспільство з його самобутністю, зберігається Батьківщина.

6. Функція сакральності. Суверенітет влади, правового і політичного регулювання належить державі, патріотизм проектує самобутність суспільства на державу, яка, реалізуючи своєрідну набуває статусу Держави, Вітчизни, Батьківщини.

Патріотизм ніколи не заданий особистості як особлива рольова позиція, і як «модус» буття суспільства якимись посадовими інструкціями, делегованими кимось повноваженнями, статусом, функціями або соціальними ролями.

Громадянин-патріот сприймає глибинну цілісність своєї Батьківщини, причому не тільки в теперішньому часі, але і в її історії, тому патріотизм не соціальна або інша «роль» особистості, соціальної групи або громадянського суспільства, а спосіб буття людини в суспільстві, в своїй країні.

7. Соціально-терапевтична функція, В сучасному українському суспільстві, хворому на цілий спектр хвороб (економічних, соціальних, екологічних, етнонаціональних, гендерних й ін.), патріотизму вона дозволяє силами власного імунітету за наявності позитивної мотивації самозбереження, бажання вижити і окріпнути, установки на можливість досягнення життєвої стабільності культивувати цілісність держави, особистості, сім'ї, колективу і суспільства.

Тому патріотизм – це завжди добровільна відповідальність за країну, а контролером поведінки і вчинків виступає власна совість. Нікому не можна «доручити» виконувати роль патріота, «делегувати» своє переживання патріотичної єдності з країною, Державою, Батьківщиною.

Проведений науковий аналіз сутності й змісту патріотизму українського суспільства дозволяє зробити наступні висновки:

патріотизм являє собою цілісну систему, що містить діалектично пов'язані раціональний, почуттєвий і діяльнісний компоненти. В той же час патріотизм є елементом складнішої системи – духовних цінностей суспільства. Наявність різноманітних складових патріотизму обумовлює

необхідність його розгляду з гносеологічних, онтологічних і праксеологічних позицій;

спроба здійснити наукове визначення поняття «патріотизм» пов'язана з іменем російського автора «Тлумачного словника живої мови великороса» В. Даля, який побачив сутність патріотизму у любові до Батьківщини. На сьогодні переважна більшість авторів енциклопедичних і словникових видань, наукових монографій, підручників, дисертаційних досліджень і наукових статей включають в сутність патріотизму безкорисну любов до великої і малої Батьківщини та готовність суб'єктів патріотизму захищати її від загроз;

в сутності патріотизму любов поєднується з вірою. Для досягнення вищого рівня патріотизму людина в ході саморозвитку має поєднувати любов до Бога із любов'ю до великої і малої Батьківщини. Поряд з любов'ю підґрунтям паріотизму є віра. Патріотизм виникає й виявляється як почуття любові й віри постійно соціалізуючись і морально піднімаючись за допомогою духовного збагачення особистості;

патріотизм українського суспільства є особливим відносно загального визначення патріотизму. Його особливість виявляється у високій гуманістичній спрямованості української патріотичної ідеї; віротерпимості; соборності і законопослушності; колективізму у вирішенні громадських завдань, неповторній любові до рідної природи. Такі риси обумовлені менталітетом українців, який відрізняється від менталітету представника іншої нації;

багатоаспектність і складність соціального явища, яким є патріотизм обумовлює багатство його форм. Історія розвитку суспільства свідчить, що з поступовим прогресивним розвитком людства видозмінюється об'єкт патріотизму, який проявляється у певній формі. Застосування конкретно-історичного методу дозволяє проаналізувати його форми у зв'язку із становленням і розвитком суспільства. Основними формами суспільного

патріотизму є релігійний, державний, особистісний, громадянський військовий, національний;

діяльнісний аспект патріотизму суспільства реалізується за допомогою функцій. Основними функціями патріотизму є: регулятивно-мобілізуюча; посилення ролі соціальних інститутів у формуванні духовних цінностей українського суспільства; забезпечення гармонізації етнокультурного середовища й складників суспільства; захист країни від передчасного втягнення у міжнародні організації; підготовки українського соціуму сприйняти, набагато складніше співтовариство; сакральності; соціально-терапевтична.

РОЗДІЛ 3

СУБ'ЄКТНО-ОБ'ЄКТНІ ПАТРІОТИЧНІ ВІДНОСИНИ В УКРАЇНСЬКОМУ СУСПІЛЬСТВІ ПЕРЕХІДНОЇ ДОБИ

Незалежність України можна вважати небесною благодаттю, що випала українському народу за всі його страждання і постійну боротьбу із зовнішніми і внутрішніми загрозами. Проте незалежність держави принесла в українське суспільство не тільки позитиви а й негативні явища. Свідомством цього є поява в суспільстві поряд із іншими таких негативів, як депатріотизація духовного і соціокультурного життя українського соціуму, розмивання ціннісно-мотиваційного ядра національної самосвідомості, різке зниження почуття людської єдності й гідності. Вітчизняна історія, її героїчні віхи, історичні постаті втрачають силу етичного ідеалу або чинника патріотичного виховання суспільства.

Не можна стверджувати, що питання патріотизму не розглядаються у наукових і публіцистичних джерелах. Патріотичній проблематиці присвячено десятки наукових досліджень і статей різного жанру. Проте в більшості з них не міститься відповідь на актуальні питання, а саме: кого слід вважати суб'єктом патріотизму в суспільстві? Що являє собою об'єкт суспільного патріотизму? Які шляхи активізації суб'єктно-об'єктних патріотичних відносин на сьогодні найкраще використовувати?

Мета даного розділу відшукати відповіді на поставлені запитання і з'ясувати сутність та зміст суб'єкта і об'єкта патріотизму й визначити шляхи активізації суб'єктно-об'єктних відносин в суспільстві.

На жаль, сьогоденне життя залишає дуже мало місця для розвитку комплексу патріотичних почуттів. З одного боку, формуються патріотичні симулякри – символи без змісту, ідеологічні «пустушки», що потрібні лише для цього-хвилинної, ситуативної мобілізації, наприклад на час підготовки і проведення чергових виборів. З іншого боку, патріотизм знаходить сховище

у глибоко інтимно-особистісному почутті, притаманному більшості населення України. Тим часом необхідність в духовності й активізації патріотизму особливо велика в сучасній Україні, яка знаходиться на шляху будівництва демократичного суспільства. Успішне проведення реформ навряд чи можливе, якщо система виховання підростаючого покоління буде позбавлена духовно-етичних основ, особливо любові до своєї Батьківщини. Саме в умовах сучасного розвитку ідея патріотизму може й повинна стати тим стрижнем, навколо якого сформується високі почуття, переконання, позиції, установки кожної людини, її готовність і здатність до активних дій для блага Батьківщини.

Патріотизм існує в єдності духовності, громадянськості і соціальної активності суб'єкта, що усвідомлює свою нероздільність, нерозривність з Батьківщиною. Любов до Батьківщини у її істинному розумінні створює можливість повної реалізації духовних якостей людини, здатності до безкорисливого служіння своїй Вітчизні, готовності до самопожертви заради збереження її об'єктивної цінності. Виникає закономірне запитання: що таке єдність духу, як досягається ототожнення суб'єкта з предметом любові? Відповідь – наступна. Це відбувається після знаходження Батьківщини, коли людина присвячує творчий стан своєї душі й долі духовній долі свого народу. Особливу значимість здобувають самоцінність та універсальність духовного життя народу, які обґрунтовують унікальну здатність людини до самопожертви. Самозречення від власного життя заради порятунку свого народу, частиною якого є особистість, – це вищий ступінь вираження істинного патріотизму. Духовна єдність патріота зі своїм народом викликана необхідністю пошуку вищої мети в житті.

Патріотизм, єдиний у своїй сутності, в той же час різноманітний за формою, проявом і здійсненням. Широка палітра вираження любові до Батьківщини обумовлена наявністю відповідних суб'єктів і об'єктів патріотизму. У принципі неправомірно говорити про патріотичну свідомість у поведінці безвідносно до суб'єкта. Отже, при аналізі явищ і процесів

духовного життя повинно бути в першу чергу встановлено реальне коло суб'єктів – учасників не духовного життя взагалі, а саме даних процесів. Тому при аналізі кожного разу необхідно встановлювати якісь параметри суб'єктності (здатності бути суб'єктом), саме той необхідний набір ознак, який дозволяє зробити припущення, що даний учасник процесу дійсно наділений суб'єктотворчими ознаками.

В науковому середовищі до цього часу не вироблено єдиної точки зору на сутність суб'єкта патріотизму. На нашу думку неправомірною є точка зору стосовно суб'єкта патріотизму російського дослідника О. Яковлева, який вважає, що тільки народ може бути суб'єктом патріотизму [210, с. 3]. Поняття «народ» багатозначне. У широкому розумінні народ – все населення тієї чи іншої країни (тобто це демографічне розуміння цього поняття. У вузькому його зміст пов'язують з нацією (український, російський народ). Або з тими верствами населення. (класи, нації, народності), що за своїм об'єктивним становищем у суспільному виробництві визначають прогресивний розвиток суспільства [80, с. 174–185]. О. Яковлев, апелюючи до народу як суб'єкту патріотизму, позбавляє конкретну людину, соціальну групу права на патріотизм.

Важко погодитися і з М. Кучуковим, який вважає, що суб'єкт патріотизму включає лише частину суспільства тобто конкретно-історичну спільність різних класів і соціальних груп, в даному випадку із суб'єктів патріотизму виключається особистість [211, с. 39].

Помилковими, на наш погляд, є твердження і відомого дослідника релігійного патріотизму І. Ільїна про те, що істинними патріотами можуть бути лише віруючі. Він зазначає: «Немає більш глибокого єднання, як в однаковому спогляданні єдиного Бога, лише істинний патріотизм наближається до такого єднання». Якщо слідувати йому, то від патріотизму слід відлучити мільйони невіруючих [38, с. 174]. Атеїстичний світогляд людини не дає підстави для сумнівів в глибині її патріотичних почуттів. З

іншого боку, якщо хтось вірить в Бога, то це ще не свідчить про його патріотичність.

Відсутність єдності у підходах до розуміння суб'єкта патріотизму вимагає визначитись із загальним тлумаченням поняття «суб'єкт». У філософії суб'єктом називається носій предметно-практичної діяльності й пізнання, тобто джерело активних соціальних дій [212, с. 661]. У дисертації під суб'єктом патріотизму розглядається суспільство. Пізнати суспільство, як об'єктивний процес, пізнати закономірності його розвитку, функціонування це головне завдання соціальної філософії. Суспільство – це організована сукупність людей, об'єднаних характерними для них відносинами на певному рівні історичного розвитку. Воно – також є соціальною самодостатньою системою, заснованою на співпраці людей і зі своєю власною динамічною системою взаємозв'язків його членів, об'єднаних сімейними узами, груповими, становими, класовими та національними відносинами. В суспільстві існують, як правило власні культурні та історичні надбання, суспільні норми та установки.

Основними елементами, що визначають суспільство, є власність, праця, сім'я, які не задані природою в готовому вигляді, а є продуктами історичного процесу. До них можна віднести і патріотизм. Він – явище соціально-історичне, в різні історичні епохи воно має конкретні корені й чинники [214]. Виходячи із методології визначення патріотизму суспільства та сутності суспільства пропонується наступне визначення суб'єкта патріотизму суспільства – це об'єднані в самодостатню соціальну систему елементи: особистості, сім'ї, соціальні групи, етноси, класи, нації, на підставі віри та безкорисливої любові до Батьківщини і готовності до самовідданої праці заради її блага та до самопожертви при захисті її від загроз

Провідним елементом суб'єкта патріотизму суспільства, як системи є людина минулого, сучасного і майбутнього країни, як творець суспільних відносин. Без людини суспільство не існує. Людина – суб'єкт і головна дійова особа суспільства. Люди в процесі суспільно-корисної діяльності

об'єднуються у співтовариства. Важко уявити собі існування епохи людських співтовариств, які б могли обходитися без любові до Батьківщини.

Суспільство існує завдяки єдності певних соціальних суб'єктів. Соціальний суб'єкт можна визначити як реально існуючу форму організації колективного життя й діяльності деякої кількості людей, що мають об'єктивну внутрішню організаційну єдність, усвідомлення самої себе як цілісного утворення, здатність до вищої цілеспрямованості і до підпорядкування своєї діяльності досягненню загальносистемної мети. В реальному житті не існує таких ідеальних і завершених форм, на практиці може йтися, як правило, лише про те, наскільки розвинені перераховані ознаки у окремої особистості або конкретного суспільного утворення, чи є достатні підстави вважати дану суспільно-організаційну форму такою, що має якості суб'єкта патріотизму.

У кожному суспільстві є свої власні суб'єкти суспільного розвитку, що являються складниками однієї системи – суспільства [79, с. 174–185]. Дисертаном пропонується розглянути наступні типові суб'єкти і відповідні їм прояви (види) патріотизму:

особистість;

групи населення розмежовані за демографічною, територіальною, професійною й іншою ознакою (діти, молодь, ветерани, земляки, партії і організації і т.д.);

класи і етноси (нації);

народ даної країни [213].

Основним суб'єктом суспільного розвитку є особистість, що виступає, як соціальний вияв кожної людини, виражений у індивідуальній характеристиці. Найглибші витoki соціальної ролі особистості у суспільстві закладені в її суспільній природі. Це означає, що всі проблеми суспільства, його об'єктивні потреби, можливості розвитку, його перспективи і цілі в кінцевому результаті живуть, функціонують не в якійсь своїй абстрактній

самостійності. А саме як «переплавлені» в реальні конкретні характерні риси особистості

Особистістю не народжуються, особистістю стають. Отже, особистість – це цілісність, зумовлена соціальними чинниками [215, с. 174]. Філософський словник за редакцією В. Шинкарука розглядає особистість як «суб'єкта суспільних відносин, носія свідомості та системи суспільно значущих якостей [214, с. 470]». Н. Скотна, синтезуючи погляди вчених на сутність особистості, розвиваючи та доповнюючи, пропонує розглядати її як істоту цілісну, що об'єднує в собі соціальні й природні якості [95]. Поняття особистості тісно пов'язано з поняттям індивідуальність.

Одні автори вважали індивідуальність властивістю особистості. Наприклад В. Дьомін зазначає, що «особистість – це така істота, у якій загальні соціальні властивості знаходять індивідуально-неповторне вираження, тому особистість – це завжди індивідуальність [215, с. 9]». Інші – категорію «індивідуальність» пов'язують суто з категорією «індивід», а не «особистість». Відповідно до такого підходу, індивідуальність є складовою цілісної природи індивіда як окремої людини, яка розвиває і зміцнює свою особливість, а категорія «особистість» містить усі вияви людського, усі характерні ознаки, притаманні людині як представникові людського роду [79, с. 61].

Окремо взятих індивіда, особистість правомірно апріорі вважати суб'єктом (принаймні, до того часу, поки не доведено зворотне), бо будь-яка людина в житті незалежно від його соціального стану, рівня активності завжди має і здійснює якийсь вибір, переслідує якусь власну мету, керуючись уявленнями про навколишній світ. Інша справа – з'ясування питання про те, чи є він суб'єктом патріотичної діяльності. Особистість формується тільки в суспільстві й завдяки суспільним відносинам.

Головна психологічна ознака суб'єкта – наявність у нього мотивації, здатності до цілеспрямованості і волі до дії. Усвідомлюючи свою мету, суб'єкт наділений здатністю спланувати свою поведінку і мобілізувати

вольові можливості для практичних дій при дотримуванні обраної лінії в досягненні визначеної мети.

Такий підхід дозволяє диференціювати особистість як суб'єкт патріотизму за віком, професією, соціальним статусом, економічним становищем у суспільстві. На сьогодні більшість дослідників використовує дану диференціацію і звертається до патріотизму школярів молодшої школи, середньої школи, старшокласників, допризовної молоді. Про це свідчать дисертаційні дослідження в Україні щодо педагогічних і психологічних аспектів формування патріотизму особистості школярів [216; 217; 204].

Поряд з цим аналіз робіт сучасних вітчизняних і зарубіжних авторів, присвячених питанням патріотизму свідчить, що поза увагою залишаються представники середнього й старшого покоління. Їхнє особистісне становлення відбувалось в умовах Радянського Союзу. Незважаючи на багато недоліків радянської системи виховання, основним з яких була значна політизованість, патріотичне виховання того часу було піднято на високий рівень. Існувала чітка система патріотичного виховання, починаючи з дитячого садочка, продовжуючись в школі, вищих навчальних закладах, Збройних Силах СРСР, трудових колективах. І, нарешті, вся ідеологічна система, включаючи соціальні інституції, дешеві й доступні засоби масової інформації, була спрямована на підтримання високого рівня патріотизму суспільства.

В даному випадку поза увагою залишаються й особи середнього віку, які в левовій більшості втратили постійну роботу на державних підприємствах і мають економічні проблеми, пов'язані із неспроможністю забезпечити гідне життя власній сім'ї. На наш погляд, великі розчарування мають також представники старшого покоління, багато з яких, у зв'язку з зміною соціально політичного устрою країни, втратили не тільки економічну перспективу але й віру в можливість гарантування з боку держави мінімальних надій на повернення грошових заощаджень, безкоштовної медичної допомоги і принаймні просто людського співчуття.

Наступним елементом суспільства, що виступає суб'єктом суспільного патріотизму є сім'я. Сім'я це основана на шлюбі або кровній спорідненості мала група, члени якої пов'язані спільністю побуту, моральною відповідальністю та взаємодопомогою. Головною функцією сім'ї можна вважати відтворення суспільства через виховання дітей. Доречно навести дані про час, який відводиться для виховання дітей в різних країнах. Так в Китаї батьки спілкуються дітьми 42 хвилини в добу, в США – 55 хвилин, а Україні в середньому – 5 хвилин. Недавно в США підвели підсумки 15-річних досліджень за визначенням залежності рівня успішності, розвитку здібностей, підготовки до майбутньої кар'єри від ряду чинників. На першому місці за рівнем впливу знаходиться соціально-економічний статус сімей. На другому – оточення молоді («вулиця»), а потім школа [218, с. 15–22].

Тому правомірно буде стверджувати про початок формування патріотичних рис майбутньої особистості – громадянина своєї країни безпосередньо в сім'ї. У сімейному колі завдяки зв'язку поколінь дитина засвоює рідну мову та інші духовні цінності, серед яких чільне місце посідає любов до малої й великої Батьківщини. У цьому творчому процесі зусилля сімейного колективу забезпечують основу всього подальшого життя особистості в суспільстві.

Суб'єктом патріотизму суспільства є і соціальний клас. Він визначається як велика група людей, що розрізняється за їх місцем в історично визначеній системі суспільного виробництва, за їхнім зв'язком (здебільшого закріпленим і оформленим у законах) із засобами виробництва, за їхньою роллю в суспільній організації праці та за способами отримання і розмірами тієї частки суспільного багатства, яка є в їхньому розпорядженні.

У транзитному суспільстві, яким на сьогодні є Україна соціально-класова структура суспільства за роки незалежності значно змінилась. Якщо в роки соціалізму робітничий клас та селянство становили левову частку суспільства (біля 62%), то нині робітничий клас зменшився кількісно з 25 до 10 млн. Зміни соціально-класової структури українського суспільства є

результатом величезних структурних зрушень у виробництві. Раніше промисловість України була інтегрована перш за все у військово-промисловий комплекс Радянського Союзу та країн соціалістичного табору. З ліквідацією СРСР багато військово-економічних зв'язків було втрачено, змінилась кон'юнктура ринку. На перше місце вийшло питання енергозберігаючих технологій та конкурентно-спроможності продукції промисловості. В результаті на сьогодні значно скоротилось виробництво а разом з ним і кількість робітників. Поряд з цим виросла кількість великих торговельних підприємств, які в основному поглинули масу звільнених з підприємств робітників. З отриманням незалежності в Україні почав формуватись середній клас до якого зараховують підприємців малого і середнього бізнесу, орендарів у сільській місцевості. На сьогодні до середнього класу можна зарахувати 8,9% українців [219].

Змінився і соціальний склад українського селянства. В результаті розпадання колективних господарств, основної форми соціалістичних сільськогосподарських економічних відносин, утворився новий клас орендарів. Більшість із них наймають сільськогосподарських робітників, Сільськогосподарські робітники є власниками певних земельних наділів, які вони віддали в оренду орендарю й на цій землі більшість із них працює.

Значно розширилась кількісно і економічно змінилась інтелігенція – суспільна група людей, що професійно замається розумовою працею і як правило має вищу освіту [211, с. 209]. На сьогодні з'явилося багато невідомих раніше професій, пов'язаних із розумовою працею. Людей розумової праці з одного боку можна віднести до робітників сфери послуг, а з іншого за якістю фахової підготовки і функціональних обов'язків – до інтелігенції.

Зміни в класовій структурі суспільства в кінцевому результаті призводять до кардинальних змін у суспільній свідомості. Суспільна свідомість є віддзеркаленням суспільних виробничих відносин, що виникають у процесі виробництва, розподілу й обміну. Змінюється ідеологія

й повсякденно-суспільна психологія. Дані зміни економічних умов впливають в кінцевому результаті й на патріотизм як соціально-психологічну якість окремої особистості і соціальних класів в цілому.

У новому українському суспільстві сформувалася достатньо велика соціальна група, яка може здійснити вплив на патріотичні почуття – еліта. У науковому середовищі побутує думка, що суто українська еліта започаткована ще Кирило-Мефодіївським братством. Братчики сформували власну національну ідею. Подібно до європейської традиції, вона була одягнена в романтичні шати, і цілком закономірно підсилена певною «ворожістю до материнського лона цивілізації [220, с. 58]», яке для української інтелігенції уособлювали польські і російські культурні світи.

Значний внесок у розвиток української еліти зробив І. Франко. На його думку, суб'єктом історії може стати тільки нація, що є біологічним утворенням з єдністю крові і духу, яка силою у боротьбі доводить своє право на існування і панування над слабшими. У цьому світі може відбутися лише нація, суть якої визначають ірраціональні чинники. Вона прагне «до життя, до влади, до експансії», готова до постійної боротьби, жертвності заради ідеї («романтизм»), охоплена ідейним фанатизмом і відкидає «буденну», «провінційну» мораль («аморальність»), здатна на «творче насильство» і має у своїм розпорядженні власну «активну, відважну, спрагнену влади меншість». Власне остання і виступає «правдивою носителькою великих ідей, найважливішого чинника історії [223 с. 29]», рухає пасивну народну масу вперед.

Дану точку зору підтримує й сучасний український філософ В. Ільїн. Він пише, що «еліта – потреба суспільного розвитку, без неї держава втратить правильний орієнтир і загине. Еліта – як капітан на кораблі в бурхливому морі [38, с. 171]». Це зауваження справедливе, тому що питання еліт у будь-якому суспільстві нерозривно пов'язане з проблемою влади. Слід мати на увазі, що влада, або політична еліта – це не абстрактна категорія. Вона складається з конкретних суб'єктів, тобто людей, що є її носіями, особисті

тимчасові інтереси яких можуть домінувати над довгостроковими інтересами не лише суспільства, а й тієї групи, до якої належить конкретна людина. Інтереси ці можуть бути різними – не лише економічними, а й пов’язаними з психічним влаштуванням суб’єкта владної діяльності.

Гідний внесок у визначення ознак еліти зробили В. Липинський та Д. Донцов. В. Липинський називає еліту «національною аристократією», «групою найкращих у даний момент серед нації людей, які найкращі серед неї тому, що власне вони в даний момент являються організаторами, правителями і керманічами нації [224, с. 131]».

На думку В. Липинського, еліта має бути наділеною «матеріальною силою» та «моральним авторитетом у своїй нації». З цього приводу у «Листах до братів-хліборобів» він наголошував: «Без матеріальної сили: без володіння засобами виробництва (землею і фабриками), без володіння засобами війни (державою, армією) і без морального авторитету не може бути національної аристократії [224, с. 184]».

Д. Донцов у праці «Дух нашої давнини» визначальним проголошував дух еліти, який живить її, змушує діяти, допомагає «бути твердою і невблаганною щодо себе самої, не піддаватися матеріальним спокусам корисливості, ставлячи понад усе поняття честі й обов’язку, безоглядно вірити у свою справу й у своє право бути лідером [225, с. 16]».

До високої сили духу мислитель додає відчуття інакшості та вищості. Іншою рисою провідної верстви має бути мудрість, яка формує та організовує, тобто є дієвою. Завдяки їй «правляча каста» повинна «... розуміти мету, ...об’єднати все суспільство одною організуючою ідеєю [225, с. 194]».

В українському науковому середовищі побутує думка, що за роки незалежності у нас ще «не сформувалася власна «національна аристократія», яка прагнула б стати провідником суспільної консолідації та духовного відродження України. Нинішній вітчизняний істеблішмент уособлює

квазіеліту, яка не здатна адекватно відповідати викликам глобалізаційного світу, гідно захищати національні інтерес [226, с. 22–27]».

Оскільки для більшості пострадянських країн характері ідентичні риси розвитку. Цілком слушним буде використання для оцінки сучасної української еліти думку російського дослідника О. Панаріна про еліту Росії: «Колишня еліта ще не втратила своєї національної прив'язки й ідентичності – колективне «ми», що поєднує народ і еліту країни. Нова еліта не ототожнює себе з «цим» народом: її «ми» більше стосується міжнародних центрів влади – інтернаціоналу, глобалізму, ніж етнічного населення. Вона тримає капітали, має вілли, навчає своїх дітей – не в «цій» країні. Відповідно, доля «цієї» країни її цікавить найменше [227, с. 56]».

Безпорадність соціально-економічної політики, «номенклатурний патріотизм» керівної еліти зробили Україну такою слабкою, що вона змушена йти на нові, небезпечні поступки у відносинах з іншими державами. Реально українська зовнішня й внутрішня політика давно вже похідна від політики інших держав, насамперед США і Росії. Мало того, економічна ситуація, до якої довів Україну правлячий істеблішмент, поставила перед ним же питання і про збереження своєї влади. Реальною для України є й загроза опинитися на узбіччі світового розвитку.

Сьогодні з ділових кіл, різних верств суспільства поступово зростає нова політична еліта, її структура складна й постійно змінюється. Вона формується в жорсткій боротьбі між різними, нерідко антагоністично налаштованими прошарками суспільства, їхніми рухами, партіями, блоками. В даних умовах як ніколи справедливим є міркування про те, «що теперішній історичний момент у житті України є, напевно, найнижчою точкою вичерпуваного соціального циклу й характеризується найгострішими суперечностями, а деколи навіть асоціальною, часто криміналізованою елітою. Застосовувані сьогодні до речі й не до речі авторитарні методи політичного управління треба скеровувати на недопущення, з одного боку, охлократії з її незмінною трансформацією в тиранію, а з іншого – на

соціальне «витіснення» кримінально забарвленої олігархії з політичної авансцени і заміни її на духовно орієнтовану інтелігенцію. Саме такі умови можуть забезпечити поступовий прихід до соціального управління української меритократії, найпридатнішої з огляду на історичну перспективу [228, с. 4]».

Спираючись на методологію запропоновану В. Андрущенко і М. Михальченком усю еліту суспільства можна умовно віднести до трьох груп. Мисляча еліта пропонує суспільству певні шляхи розвитку. Керівна еліта спрямовує й організовує його діяльність. Творча еліта відтворює духовні, естетично-моральні, релігійні, загальнокультурні надбання, узагальнює їх та легалізує в контексті загальнокультурних надбань людських цивілізацій.[80, с. 198] Для виконання соціальної ролі в суспільстві усім групам має бути притаманним високе почуття патріотизму. Більш глибокий аналіз еліти, як справедливо зауважують українські вчені. В. Андрущенко, Л. Губерський, І. Надольний, предмет політологічного аналізу [229, с. 288].

Наступним суб'єктом патріотизму сучасного суспільства можна вважати партії. Із здобуттям незалежності в Україні сформувалась багатопартійна система. Першою легалізованою в Україні партією стала, поряд із тодішньою КПУ, Українська республіканська партія (УРП). Протягом 1990–х років у країні спостерігався інтенсивний процес утворення політичних партій. Станом на 1 листопада 2009р., за даними Центральної виборчої комісії, в Україні було зареєстровано 172 політичні партії. Їх кількість змінюється пропорційно проведенню чергових виборів. З наближенням виборчої кампанії політична активність зростає, відповідно збільшується й кількість політичних партій. Кожна партія розробляючи програму своєї діяльності обов'язково включає до неї питання патріотизму. Підтвердженням цього можуть служити наступні витяги із програмних документів.

У програмі під назвою «Партія регіонів – партія народу, стабільного розвитку, історичної перспективи» зазначається: «Ми – Партія регіонів. Ми – добровільне об'єднання громадян України, яке представляє народні інтереси

в державно-політичній системі, свідомо і відповідально поставивши за мету забезпечення належного життя українців. Сьогодні нас і наших прихильників мільйони. У нас досить сил та енергії, знань і досвіду, патріотизму і професіоналізму, щоб втілити в життя мрії наших пращурів, прагнення поколінь українців до незалежності, надії до єдності, реалізації історичної перспективи для українського народу та досягнення особистого успіху кожним громадянином [230]».

У програмі партії «Батьківщина» констатується, що вона – всенародна, патріотична, центристська партія. Це партія нової суспільної ідеології, що органічно поєднує соціальну солідарність із захистом індивідуальних прав і свобод людини. Партія тих, хто виступає за побудову незалежної і суверенної держави, громадянського, економічно і духовно здорового суспільства, за справедливість та соціальний захист громадян [231].

Виходячи із теми дисертації, серед українських політичних партій слід виокремити Українську патріотичну партію, створену у 1998 році. Метою діяльності даної партії є формування у суспільстві патріотичного виховання молоді.

Професійні спілки також можна з впевненістю віднести до суб'єктів патріотизму. На сьогодні це найбільш чисельні та структуровані об'єднання громадян України, які об'єднують у своїх лавах понад 17 млн. членів.

Фундаментальні права громадян на об'єднання у профспілки визначені статтею 36 Конституції України, якою встановлено, що «громадяни мають право на участь у професійних спілках з метою захисту своїх трудових і соціально-економічних прав та інтересів [232]». Конституція визначає, що «професійні спілки є громадськими організаціями, що об'єднують громадян, пов'язаних спільними інтересами за родом їх професійної діяльності. Професійні спілки утворюються без попереднього дозволу на основі вільного вибору їх членів. Усі професійні спілки мають рівні права [232]».

Навіть при загальному скороченні чисельності профспілок, сьогодні рівень охоплення профспілковим членством в Україні залишається досить високим і складає 94% працівників, зайнятих в усіх галузях економіки.

Важливими суб'єктами суспільного патріотизму в Україні є громадські організації (їх ще називають недержавними або неурядовими). Створення та діяльність громадських організацій регулюється Законом України «Про об'єднання громадян». За цим Законом «громадською організацією є об'єднання громадян для задоволення та захисту своїх законних соціальних, економічних, творчих, вікових, національно-культурних, спортивних та інших спільних інтересів громадян».

Нині у нашій державі зареєстровано 1376 всеукраїнських та міжнародних і понад 12,7 тис. місцевих громадських організацій. Вони функціонують практично в усіх сферах суспільного життя. Серед всеукраїнських громадських організацій найбільші частки складають (в порядку зменшення) спортивні, національно-культурні, молодіжні, освітні, підприємців, екологічні, інвалідів, жіночі, військовослужбовців, правозахисні.

Звичайно не всі вони спрямовують власну діяльність на формування патріотизму. Є групи: 1) громадських організацій, зорієнтованих на захист своїх членів чи певних соціальних груп, інтереси яких вони представляють (т.зв. «корпоративні» громадські організації); 2) громадських організацій, які спрямовані на виконання певної місії, важливої для усього суспільства (наприклад, нагляд за дотриманням норм демократії на виборах, виховання та соціальна підтримка дітей-сиріт та ін.).

Засоби масової інформації також можна віднести до інструментарію за допомогою якого виховується патріотизм, але можна їх вважати самостійним суб'єктом патріотизму. Існування вільних, незаангажованих засобів масової інформації є однією з необхідних передумов формування правової демократичної держави в Україні й формування патріотичної свідомості її громадян.

Так лише за 2007 рік було зареєстровано в Україні органами юстиції близько 2 тисяч нових газет та журналів у 2007 році, 3 них 1048 – це загальноукраїнські видання, 882 – з місцевою сферою розповсюдження. За цільовим призначенням більшість із зареєстрованих торік видань – є загальнополітичні (близько 50%) та рекламні (близько 25%).

На сьогодні в Україні нараховується понад 23 тисячі друкованих ЗМІ та інформангентств. Концентрація друкованих засобів масової інформації в країні складає приблизно 1 видання на кожні 2 тисячі населення всіх вікових категорій, включаючи дітей.

Станом на початок 2006р. в Україні було видано 974 ліцензії на здійснення телерадіомовлення, до державного реєстру внесено 797 телерадіомовних організацій, у тому числі 513 приватних і 28 державних. Хоча електронні ЗМІ за експертними оцінками становлять лише дещо більше 11% суб'єктів поширення інформації, однак, за показниками охоплення населення та впливу на громадську думку вони значно переважають інші ЗМІ. Зменшення кількості друкованих засобів масової інформації компенсується за рахунок мережі Інтернет, яка дозволяє отримувати інформацію в режимі online [233].

До суб'єктів патріотизму суспільства можна також зарахувати релігійні конфесії. Після ліквідації радянської ідеологічної машини, пересічні громадяни для втамування ідеологічного голоду почали звертатись до церкви. Роки незалежності можна назвати релігійним Ренесансом. Було відбудовано більшість храмів, зруйнованих за радянських часів і побудовано значну кількість нових. Так, за даними Держкомнацміграцій на 1 січня 2007 року в Україні нараховувалось 33063 релігійних організацій 55 віросповідних напрямків. Присутні найрізноманітніші віросповідні течії і напрями – від так званих “традиційних” православних, католицьких та протестантських церков до досить незвичних новітніх релігійних рухів. Найбільше релігійних інституцій належить до Української православної церкви Московського патріархату (11351 релігійна організація), Української православної церкви

Київського патріархату (4007), Української греко-католицької церкви (3628) та Всеукраїнського Союзу Об'єднань євангельських християн-баптистів (2705 організацій) [234].

Звичайно однозначного твердження стосовно всіх діючих на території України релігійних традицій не можна робити. Тому що в Україні діє значна кількість релігійних неокультурів. Так у 1992 р. їх кількість була 79 громад, а на початку 2003 року діяло вже 1617 громад [235]. Окрім перерахованих суб'єктів патріотизму можна назвати безліч інших пов'язаних із діяльністю специфічних соціальних інститутів: Збройних Сил України, Внутрішніх військ Міністерства внутрішніх справ та інших військових структур, Міністерства закордонних справ та підпорядкованих йому інституцій й таке інше.

Звичайно це далеко не повний перелік наявних в українському суспільстві суб'єктів патріотизму. Обмеженість розмірами дисертаційного дослідження не дозволяє проаналізувати їх глибше і ширше. Це буде зроблено в наступних дослідженнях.

Філософія передбачає кореляцію категорій «суб'єкт» і «об'єкт». Аналіз лише поняття «суб'єкт патріотизму» не дозволяє зрозуміти все багатство патріотизму, як духовної якості суспільства в цілому і кожної його складової зокрема. Аналіз сучасної вітчизняної та зарубіжної літератури свідчить, що на сьогодні в науковому світі ще не відпрацьовано єдиної точки зору на поняття «об'єкт» патріотизму.

В загально-філософському розумінні об'єкт це те, що протистоїть суб'єкту у його практично-перетворюючій діяльності. Під об'єктом не слід розуміти всю об'єктивну реальність, а лише ту її частину, з якою взаємодіє суб'єкт. Розглянемо різні підходи до визначення об'єкту патріотизму [212, с. 453].

Свого часу В. Нахушев стверджував, що об'єктом радянського патріотизму є єдина для всіх народів батьківщина – Радянський Союз. Тим самим він заперечував існування у радянських людей інших об'єктів

патріотизму. Дотримання такої точки зору призводить до фактичного заперечення того, що суб'єкт патріотизму може бути одночасно і його об'єктом, тобто предметом дії відповідних почуттів і ідей. Крім того, дії і вчинки суб'єктів патріотизму – це кращий засіб патріотичного виховання, об'єктом якого є особа, соціальні групи, суспільство [236, с. 10].

В. Макаров, протиставляючи патріотизм і колективізм, тільки за останнім визнає звернення до великої кількості соціальних спільнот: сім'ї, трудової або навчальної групи, територіальної спільності. Більш того, навіть нації як найбільшій соціальній спільності в багатонаціональній державі відмовляється в праві бути об'єктом патріотизму [206].

Мають місце також і спроби встановити ієрархію об'єктів патріотизму за їх значенням. Досить рельєфно це простежується в роботі П. Рогачева і М. Свердліна, які пишуть про патріотизм наступне: «Часто він ототожнюється з національною гордістю і головним його об'єктом оголошується національно-особливе. З цим ніяк не можна погодитися... І головним його об'єктом є не національно-особливе, а ...суспільний лад [5, с. 64]».

Виходячи із методології взаємозв'язку суб'єкта і об'єкта патріотизму суспільства, слід мати на увазі дію закону діалектики єдності і боротьби протилежностей, як джерела розвитку. Згідно даного закону протилежності у будь-якому явищі знаходяться в постійному русі, взаємообумовленості, взаємозв'язку, взаємоперетворенні одне в іншого. Це дає підстави стверджувати що складники суспільства, а саме: особистість, сім'я, класи, етноси, нації, соціально-політичні групи є одночасно – суб'єктами і об'єктами суспільного патріотизму. Але обмеження лише зазначеними об'єктами патріотизму залишає поза увагою значну кількість елементів суспільного життя. Перш за все втрачається головний об'єкт патріотизму – Батьківщина.

На сьогодні в українській науковій літературі не зустрічається відверте твердження про те, що з ліквідацією Радянського Союзу й утворенням

незалежної держави відбулася «підміна» Батьківщини, тобто її не стало. Проте, інколи у виступах окремих політичних і державних лідерів замовчується про історичні віхи нашої Батьківщини, немовби незалежна держава Україна ніколи й не існувала, а вперше з'явилась на світовій мапі у 1991 році. Пояснюється це насаджуваним імпершовіністичною пропагандою твердження про те, що Україна ніколи не була державою. Адже важко підвестися з колін і позбавитися принизливого почуття другосортного народу, що ніколи не знав своєї державності, не мав державного мислення. Ця ганебна концепція української неповноцінності, меншовартості, штучно роздмухувана антиукраїнськими силами, сьогодні розвінчується через доступ до історичної правди. Цьому сприяє і відкриття закритих раніше для широкого загалу архівів колишнього Комітету державної безпеки.

Українці є однією із значних європейських націй. Впродовж тисячоліть вони живуть на власній етнічній території, мали свою державність у різних формах понад 850 років і завжди боролися за її відродження. Київська Русь була однією з наймогутніших держав світу. Потім втіленням державності стало Галицьке-Волинське князівство, а ще згодом – Запорізька Січ. Своїм демократичним устроєм козацька держава, остаточно сформована за часів Б. Хмельницького (1648 р.), викликала захоплення європейців. Її називали Козацькою Демократичною Республікою.

Після ліквідації Катериною II Запорізької республіки, а ще раніше Гетьмансько-козацької держави Петром I, українська державність припинила своє існування, її територія політично й економічно була інтегрована в статусі колонії та тотально русифікована в Російській імперії. Новий імпульс державотворення український народ отримав у 1917–1922рр. Але примусове залучення до складу СРСР коштувало Україні поступової втрати новонабутої самостійності. І нарешті 1991 р. Україна відродилася як держава знову [237, с. 225].

Патріотичні переконання, незалежно від того є держава чи ні, в основі своїй свято зберігаються в народі. Поки існує суспільство, народ, країна буде

існувати й патріотична свідомість. «Приручити» її, поставити на службу особистим, амбітним або вузькопартійним інтересам ще не вдавалося нікому. Проте подібні спроби робляться постійно.

Іноді у людей виникає гостре питання: чи можна любити сучасну Україну? Чи можна бути патріотом країни, де за свідченням офіційних засобів масової інформації мільйони людей живуть за межею бідності, де суспільство розділено на багатих і бідних, де майже не існує середнього класу, де держава декілька разів обманула народ із зберіганням особистих грошових збережень, де професія захисника Батьківщини перестає бути престижною?

Відповідь може бути тільки одна. Батьківщину треба любити. Це – наша Батьківщина, неповторна і незамінна, країна працелюбних, терплячих, добрих і красивих людей. На Землі змінюються приливи і відливи, бувають природні й рукотворні катаклізми, життя вершиться в боротьбі протилежностей. Складніше всього розвивається – людське суспільство, що створює держави і партії, що розвиває величезний потенціал своєї життєдіяльності. Внесок України в світову цивілізацію значний. Цим слід пишатися, це слід примножувати. Різкі економічні й політичні зигзаги з шлейфом соціальних потрясінь – явища тимчасові, про що свідчить багатовікова історія, а Україна вічна. Народ України пам'ятає і знає великі сторінки своєї багатовікової історії. Як же не бути патріотом такої країни?

Що ж до чорних рядків нашої історії, а вони були, то доречно пригадати думки П. В'яземського, наведені в «Листах із Парижа» в 1827 р.: «Любов до Батьківщини повинна бути сліпою в пожертвуваннях їй, але не в пихатому самовдоволенні; в цю любов може входити і ненависть. Який патріот, якому народу не належав би він, не хотів би видерти декілька сторінок з історії вітчизняної й не кипів обуренням, побачивши забобони та вади, властиві його співгромадянам? Істинна любов ревнива і вимоглива [238]».

Розглядаючи Батьківщину в якості об'єкта патріотизму, не слід змішувати й ототожнювати поняття «Батьківщина» й «держава». Слово

Батьківщина, що означає рід, матір, автоматично асоціюється з місцем народження людини – з «рідною землею». У той же час як поняття «держава» (Вітчизна) більше асоціюється з розумінням держави, як політичного інституту, що об'єднує систему соціальних інституцій та органів, створених суспільством для впорядкування (управління) його життя й виконання певних державних функцій [239, с. 11].

Людина, будучи патріотом у відношенні до великої і малої Батьківщини може любити і поважати свою Вітчизну але одночасно не підтримувати дії Уряду, Президента, що персоніфікують політику держави, якщо їх справи не йдуть на користь країни, не відображають її національних інтересів.

Державний патріотизм є найважливішим пунктом програм, передвиборних платформ цілого ряду партій в різних країнах, рухів патріотичної орієнтації.

У більшості сучасних праць з питань державного патріотизму усувається протиставлення держави суспільству, особистості, таким соціальним інститутам, як сім'я, етнос, релігія, яке було характерне для часів Радянського Союзу, особливо в перші десятиріччя радянської влади. Тобто мова ведеться про всі складники суспільства, їх патріотичну свідомість. Дана ідея побутувала ще за часів Української Народної Республіки на початку ХХ століття. Кредо її Президента М. Грушевського було: «Україна не тільки для українців, а для всіх, хто живе на Україні, а живучи, любить її, а люблячи, хоче працювати для добра краю і його людності, служити їй, а не оббирати, не експлуатувати для себе [240]».

Представники теперішнього демократичного уряду України успадкували і підтримують дану ідею. Доцільно згадати слова М. Томенка, що формулою нового українського патріотизму має стати принцип: Україна – держава для всіх громадян. Український громадянин, отримавши цей статус, повинен усвідомлювати, що він бере на себе певні обов'язки. Таким чином, сучасний український патріотизм слід визначати не лише за ознаками спілкування

рідною мовою чи любові до певних культурних цінностей, а і як мислення з повагою до країни і з любов'ю до малої Батьківщини [241].

Під об'єктом патріотизму суспільства пропонується розуміти особистість, сім'ю, клас, соціальні, професіональні групи, малу і велику Батьківщину.

Суспільства взагалі не існує. Воно є соціальним продуктом діяльності окремих особистостей, які є носіями особистісного патріотизму. Особистість одночасно виступає в якості суб'єкта і об'єкта патріотизму. Особистість як носій патріотичної свідомості є суб'єктом патріотизму. В той же час людина від народження не наділяється свідомістю, а набуває її в результаті спілкування із людьми у соціокультурному середовищі. В даному випадку особистість, всотуючи духовні цінності (в тому числі й патріотизм) нагромаджені людством в процесі історичного розвитку, є об'єктом патріотизму. За аналогією даний діалектичний взаємозв'язок можна екстраполювати на сім'ю, етнос й інші елементи, що складають суспільство.

Особливим об'єктом патріотизму є військова організація суспільства. Коріння військового патріотизму сягає розподілу людства на класи і створення військової організації для захисту інтересів певних соціальних прошарків суспільства. Феномен військового патріотизму знаходився в центрі уваги багатьох дослідників. За радянських часів його дослідженню присвячено левову частку докторських і кандидатських дисертацій.

Не обділена увагою тематика військового патріотизму і в сучасному вітчизняному й зарубіжному науковому середовищі. На державному рівні ухвалено низку законодавчих актів, що регламентують діяльність державних і громадських організацій стосовно військово-патріотичного виховання усіх верств населення України. Указом Президента України № 948 – 2002 р. було затверджено «Концепцію допризовної підготовки і військово-патріотичного виховання молоді», та спільним наказом Міністерства України у справах сім'ї, молоді та спорту, Міністерства освіти і науки України, Міністерства оборони України, Міністерства культури і туризму України 27.10.2009

№ 3754/981/538/49 «Концепцію національно-патріотичного виховання молоді [242]».

Звичайно визначення об'єктів патріотизму буде не повним без виділення релігійного патріотизму. Релігійний патріотизм має значно глибше історичне коріння ніж військовий і державний, тому що релігійна форма суспільної свідомості поряд із міфологічною найдавніша. Релігійний патріотизм має багато протиріч і в одному абзаці його неможливо охарактеризувати. Він відіграє значну роль у життєдіяльності суспільства за мирних умов і в переломні періоди історичного розвитку.

Очевидно, в незалежній Україні соціальний суб'єкт повинен мати внутрішню самоорганізацією, системність, цілісність, як мінімум в двох іпостасях. З одного боку, повинен існувати якийсь організаційний стрижень, організаційна матриця соціального суб'єкта, виконуючи як управлінські, так політичні й ідеологічні функції. З іншого боку, має існувати і деяка, хоча б в найзагальніших рисах виражена «самосвідомість організації»: визнання всіма суб'єктами, принаймні самого факту включення в якусь структуру, більш широку, якісно іншу, ніж вони самі. Про взаємозв'язок елементів системи і систем між собою у більшій системі чудово написав І. Бунін: «Патріотизм є бажання добробуту цілому – народу, державі, Вітчизні... Але в чому саме благо Вітчизни? Сам по собі патріотизм може бути джерелом і добра, і зла... Потрібно ще і патріотична свідомість, яка розрізняла б істинний добробут Вітчизни від збоченого [243]».

За станом на 1 лютого 2007 року чисельність постійного населення України становила 46 614 828 чоловік, з них 31 761 522 – міське населення і 14 853 306 – сільське. Українці склали 77,8% усіх жителів держави. У країні нараховується 8 районів, близько 100 сільських рад та 150 сіл, де більшість мешканців становлять національні меншини. Пріоритетним в етнонаціональній політиці України було і є збереження громадянського миру та міжнаціональної злагоди. Це завдання можна висловити таким чином: Україна – це спільний дім, Вітчизна для всіх її громадян. Політикою держави

визначено механізм врахування інтересів: а) української етнічної спільноти, яка формує основу українського етнополітичного поля; б) російської національної групи, що компактно живе у східних та південних регіонах українського етнополітичного поля; в) етнічних груп, складників українського етнополітичного поля; г) населення Криму; д) представників українського етносу, які живуть поза межами України (діаспора).

Незалежно від національної належності мешканці нашої країни в переважній більшості є патріотами України. Рівень патріотизму громадян у всіх регіонах країни надзвичайно високий. У Дніпропетровську, Києві та Одесі відсоток тих, хто пишається своїм проживанням в Україні, приблизно однаковий і сягає близько 80%. У Донецьку кількість таких громадян дещо менша. Трохи більше 70% мешканців міста відчувають гордість за те, що живуть в Україні. У Львові найвищий рівень патріотизму з-поміж міст, де проводилося опитування. Рівень задоволення українським громадянством становить понад 85% серед громадян галицького міста. Такі дані було отримано в ході телефонного опитування «Першої рейтингової системи» на замовлення Корреспондент.net. Дослідження проводилося 24–27 липня 2008 року [244].

За даними результатів соціопитування, проведеного холдингом Research & Branding Group 71,6% громадян України вважають себе патріотами країни, 21,1% не можуть віднести себе до таких. Результати опитування оприлюднив соціолог холдингу Є. Копатько. Він зазначив, що кількість тих, хто вважає себе патріотом України, зростає з південного сходу (62%) на захід (84,5%) країни. Лише 7,3% опитаних не можуть відповісти на питання [245].

Не можна уявляти, що патріотизм генетично дається кожній людині від народження. Він є соціально-психологічною якістю особистості яка формується, розвивається, або притупляється (втрачається) у процесі життя під впливом політичних, економічних і соціальних чинників.

Формування і розвиток патріотизму відбувається як усвідомлення людиною нагромадженого історичного соціального досвіду, визначення

власного місця в соціумі, суспільної значущості своєї діяльності, її напряду і мети. Індивід або соціальна група під впливом соціуму нагромаджує знання про конкретно-історичне середовище їх життєдіяльності, і одночасно власною суспільно-корисною діяльністю вдосконалює Батьківщину. Патріотизм формується в ході пізнавальної діяльності особистості. В пізнавальному процесі слід виокремити два рівні: емпіричний та теоретичний. На емпіричному рівні патріотизм формується й функціонує як частина суспільної психології. Надалі під впливом стрункої системи знань оформленої в теорію відбувається його формування на рівні теоретичної свідомості, у вигляді концепції розвитку суспільства в його історії та майбутньому.

Становлення патріотизму на рівні емпіричної свідомості відбувається стихійно, при повсякденному спілкуванні в сім'ї, школі, виробничому колективі, військових структурах, на вулиці через сприйняття історичної спадкоємності патріотичних почуттів, звичаїв, традицій у вигляді несистематизованих знань про малу й велику Батьківщину.

Психологічний рівень патріотизму є його «підґрунтям» фундаментом, на якому зводиться теоретична надбудова. Патріотизм на рівні буденно-повсякденної свідомості зв'язаний, головним чином, з почуттями і емоціями. Для цього рівня характерне багатство і різноманіття почуттів, яскравість і строкатість переживань. Завдяки ним у особистості утворюється конкретний суб'єктивний образ Батьківщини, характер якого визначається місцем людини в системі суспільних відносин, впливом оточуючого середовища і певною мірою, ідеологічним впливом.

Почуття соціальності – необхідний елемент патріотизму. Визнаючи «автономію», неповторність особистості, необхідність її відносної свободи, В. Белінський наголошував на її колективній сутності, бо «... окрім природи і конкретної людини, є суспільство і людство. Як би не був багатим, розкішним внутрішній світ людини, яким би гарячим струмком життя не било в мені, і якими б хвилями не лилося через край, – воно не повне, якщо

не вбере в свій зміст інтересів зовнішнього світу, суспільства і людства. Повноцінна і здорова натура серцем вболіває за долю Батьківщини, кожна благородна особа глибоко усвідомлює свою кровну спорідненість, свої кровні зв'язки з Вітчизною [246, с. 266]».

На науково-теоретичному рівні формується ідея Батьківщини. Ідеології патріотизму притаманні дві особливості. По-перше, носієм патріотичної ідеології виступає активна частина суспільства, і, по-друге, патріотизм на рівні ідеології так чи інакше проявляється у всіх формах суспільної свідомості: політиці, моралі, естетиці, праві, релігії. Іншими словами патріотичні почуття, ідеї, поняття: патріотичного обов'язку формуються під впливом відповідного конкретно-історичного соціального середовища.

Говорячи про ідеологію слід мати на увазі, що в Конституції України – Основному законі нашої держави затверджено принцип деідеологізації суспільного життя, тобто відкидання панівної ідеології. В дисертації мається на увазі вироблення ідеологічних орієнтирів державотворення в Україні, про ідеологічну стратегію, яка б могла бути засобом духовної консолідації народу. Як зауважує Л. Горенко-Баранівська «Молодій державі необхідна інтегральна система базових цінностей і основоположних принципів, які могли б консолідувати суспільство та прискорити процес звільнення суспільної свідомості від рудиментів тоталітарного мислення, ідеологічних догматів марксизму-ленінізму [247]».

Не можна повністю ігнорувати роль ідеології в будівництві нового суспільства тому що вона за висловом сучасного британського консерватора-публіциста Роберта Нісбета: «це будь-яка цілісна сукупність моральних, економічних, соціальних та культурних ідей, яка має стабільне й добре знане відношення до політики та політичної влади [247]».

Відмовлятися від творення загальнодержавної ідеології в умовах суспільно-політичної дезорієнтації та розмитості державних консолідуючих орієнтирів не має сенсу. Якщо ми хочемо досягнути спадкоємності процесу державотворення слід розробити ідеологію будівництва демократичного

суспільства. Державна стратегія в ідеологічній сфері має базуватися на ідеологічній толерантності і терпимості й забезпеченні повноцінного функціонування корінного етносу, етнічних меншин та їхніх культур, на принципах взаємопорозуміння і взаємоповаги між представниками всіх етнічних спільностей. Такий підхід дозволить визначати стратегічні цілі і досягати їх. Одним із шляхів досягнення мети є формування патріотизму, одного із чинників консолідації суспільства.

На ідейно-теоретичному рівні формування патріотизму соціуму відбувається свідомо, під впливом соціально-організованої системи освіти, наявного громадянського суспільства, і віддзеркалює його інтереси. Але патріотизм є проявом взаємозв'язку не тільки між індивідами і кожним історичним відрізком часу, а й – зв'язку між різними поколіннями.

Патріотизм суспільства являє собою духовний скарб народу, в якому нагромаджено багатство патріотичної свідомості із спадкоємністю, включенням, збереженням і використанням духовних цінностей, що мали місце в минулому Батьківщини. Можна виокремити певні принципи розвитку патріотизму суспільства.

По-перше, патріотизм кожного суспільства не виникає на порожньому місці, наново, його зміст лише збагачується набуваючи нових рис і особливостей.

По-друге, принцип детермінізму патріотизму, причинно-наслідкового взаємозв'язку. Патріотизм буде більш виразним, яскравим при глибокій взаємодії суб'єктів і об'єктів. Особистість буде готова до самопожертви за Батьківщину, відчуваючи що Батьківщина, принаймні, збереже про неї пам'ять. Іншими словами потрібний не лише прямий а й зворотний зв'язок між суб'єктом і об'єктом патріотизму.

По-третє, системне використання всіх наявних чинників формування патріотизму. Процес формування має бути організованим послідовно, без суперечностей між окремими суб'єктами патріотизму.

По-четверте, принцип взаємозв'язку суспільної та індивідуальної форми патріотизму. Патріотичну суспільну свідомість не можна уявляти як механічну суму, патріотичної свідомості окремих особистостей чи соціальних груп. Було б помилковим вважати, що патріотизм зводиться до механічної суми патріотизму окремих індивідів. Патріотизм – явище духовно-практичне і не зводиться лише до патріотичної свідомості суспільства, яка хоча і виробляється, врешті решт, індивідами, але при цьому зберігає достатню самостійність і незалежність. Суспільна й індивідуальна форма патріотичної свідомості передбачають одна одну, їх взаємозв'язок і взаємопроникнення означає їхню нероздільну єдність.

По-п'яте, спрямованість патріотизму на людей, що є його суб'єктом і об'єктом. В цьому принципова відмінність справжнього патріотизму від патріотизму абстрактного, що імітує прагнення до блага для країни, але, за своєю сутністю, безадресного. В даному випадку ми маємо патріотизм позбавлений значення без служіння державі й людям, що становлять її життєву основу. Формула «земля ради землі не має сенсу» без тих людей, які населяють ці простори. Це означає, що патріотизм, не орієнтований на потреби людини – поняття мертво, схоластичне. Отже, різновиди суспільного патріотизму мають бути спрямовані на поліпшення життєвих умов людини, як суб'єкту і об'єкту патріотичних відносин.

Формування патріотично налаштованої особистості у відношенні до малої й великої Батьківщини одне із важливих завдань суб'єктів патріотизму суспільства України, які слід вирішувати на державному рівні. Звичайно бути піонером у досягненні будь-якої цілі завжди важко. Проте у патріотичному вихованні в нашій країні можна використовувати нагромаджений світовий досвід.

Багато сучасних дослідників звертають увагу на існування двох принципово різних моделей поширення в суспільстві патріотичних ідей.

Перша модель притаманна Росії. Досить тривалий час там поширювалися і продовжують поширюватися в сучасних умовах ідеї

унікальності «російського духу», месіанство Росії, яка повинна зібрати під своїм крилом всі слов'янські народи (так званий панславізм) [248, с. 7]. Можна пригадати духовно-політичну концепцію «Москва – третій Рим», в якій російській столиці відводиться важлива місія – об'єднати під своєю опікою всіх прихильників православ'я. До краху царського режиму влада активно використовувала церкву в своїх інтересах, поширюючи серед народу ідеї істинності та єдиної віри православ'я.

Другою є модель західного типу. Історія і велич держави – важливі речі, але для прихильників такої моделі більш важливі реалії теперішнього часу і майбутнього. Любити країну можна тоді, коли вона допомагає тобі, дає тобі необхідні умови для розвитку, роботи, відпочинку, надає соціальні гарантії. Одним словом, громадянин, який потрібен своїй країні, і сам потребує їй, співвідносить себе з нею. Первинним у прийнятті такої моделі є чіткий план майбутнього забезпечення добробуту громадян, а вторинним – досягнення поставленої мети і демонстрація того, що спільними зусиллями добробут досягається набагато ефективно. Прикладом може слугувати зусилля 27 країн, об'єднаних у Європейський Союз, в якому людина поставлена в центр спільної політики розвитку всіх країн-членів Союзу. Принцип поваги прав людини й основних свобод закріплений у Ст. 6 Договору про Європейський Союз, як загальний принцип конституційного ладу, обов'язкового для всіх носіїв публічної влади на всіх рівнях, у тому числі наднаціональному. При цьому характерним є збереження мови, культури, історії, національних свят, пам'ятних для кожної країни дат, що є дуже важливими чинниками самоідентифікації для країни. Франція, Німеччина, країни Східної Європи, США – успішні приклади впровадження такої моделі патріотизму.

Розглядаючи стан патріотизму сучасного українського суспільства, слід зазначити, що ситуація у нас складна, але не безвихідна. Раніше в дисертації відмічалось, що активність прояву патріотизму суспільства зростає у критичні моменти для Батьківщини. Підтвердженням цьому є факт зростання патріотизму у США після атаки терористів на будівлі Всесвітнього торгового

центру. Соціологи Чикагського університету з'ясували, що до 11 вересня 2001 року 38% опитаних були згодні з думкою, що «світ був би кращим, якби народи інших країн були подібні до американців», а після 11 вересня – 49%. За даними міжнародного опитування Pew Global Attitudes, американці – найпатріотичніший народ з демократично керованих націй. Ці дані наведено в статті Мінксин Пеї. «Парадокси американського націоналізму [207]».

Патріотичні настрої населення України проявилися в тому, що в конфлікті навколо Тузли 53,2% опитаних визнали правоту своєї Батьківщини (це очевидно може розглядатись як досягнута «міра патріотизму») [249].

Хвала Всевишньому Україну оминають гострі міжнаціональні конфлікти із застосуванням збройного протистояння. Наша країна не стала й об'єктом терористичних актів та воєнної агресії з боку інших держав. Гострі баталії, що відбуваються на політичному Олімпі, звичайно гальмують поступальний розвиток нашої держави, але левову частку українського суспільства мало цікавить, який лідер буде очолювати країну, їх інтерес спрямований на підвищення власного добробуту і підвищення економічного, політичного й культурного авторитету України у світі.

Гордість і щирі теплі почуття до України багато хто із наших співвітчизників починають відчувати, коли йдеться про національний престиж. Спорт, музика, всілякі міжнародні презентації, конкурси і змагання – можливість проявити свої почуття для мільйонів українців, щиро співпереживати і вболівати за своїх. Але наявність такого природного середовища для виховання любові до Батьківщини не повинна виключати і планомірну діяльність, щодо пропаганди унікальності української країни.

Зважаючи на праслов'янське коріння нашої країни, слід враховувати позитивний російський досвід формування суспільного патріотизму з допомогою всіх можливих чинників в тому числі й релігійного.

Сучасна глобалізація зумовлює включення кожної держави у загальносвітовий розвиток у всіх галузях: економічній, соціальній, політичній, інформаційній, культурній і звичайно духовній. Україна не може

стояти осторонь соціокультурного світового розвитку. Із зруйнуванням «залізної завіси», що розділяла світ на Східний і Західний. Позитивний досвід, нагромаджений в країнах ринкової економіки через усі можливі канали поширення інформації проникає в Україну і впливає на суспільну свідомість пересічного громадянина, прививаючи риси західного патріотизму. Звичайно при цьому не слід забувати, що поряд з позитивною у свідомість кожного члена українського суспільства проникає й негативна інформація, що порою є більш привабливою ніж позитивна.

Організації процесу формування патріотизму людство з найдавніших часів свого цивілізованого розвитку приділяло значну увагу. Про це свідчить досконала система патріотичного виховання стародавнього Китаю, Японії, грецьких полісів тощо. В пам'яті середнього і старшого покоління збереглися знання і враження про комуністичну систему формування державницького радянського патріотизму. На протязі років незалежності українського суспільства під гаслом деідеологізації було відкинуто й нагромаджений досвід патріотичного виховання.

Лише в останні роки, за враженням М. Жулинського, в Україні намітилися певні позитивні зрушення, переважно завдяки зусиллям Міністерства освіти і науки, Академії педагогічних наук, окремих політичних сил, релігійних конфесій, громадських організацій, засобів масової інформації національно-патріотичного спрямування тощо [250].

На нашу думку, дослідження процесу відновлення патріотизму у старшого покоління й формування його у школярів та молоді буде більш плідним при з'ясуванні питання самоідентифікації суб'єктів патріотизму. Справа в тому, що політичний бомонд намагається роз'єднати українське суспільство на Схід і Захід, регіони й центр, апелюючи при цьому до культури, мови, традицій інколи до релігії. Сприятливим ґрунтом для цього є втрата ідентичності суспільством, яка може призвести до почуття втрати єдності Батьківщини, заміни її більш вузькими спільнотами: етносами,

народностями професійними групами (шахтарі, сільськогосподарські працівники) й т. ін.

Питання самоідентифікації суспільства тісно пов'язане із питанням суб'єкта в історичному процесі. В нашому випадку мова йде про суб'єктів суспільного патріотизму, а саме, як вони себе самоідентифікують. У Радянському Союзі все було просто й зрозуміло. Комуністична партія проголосила положення про створення нової соціальної спільноти – радянський народ і про стирання національних відмінностей. Чарункою суспільства було визнано соціалістичну сім'ю і т. ін.

Ліквідація соціалістичної системи відкрила населенню колишніх радянських республік невідомі раніше можливості демократичного суспільства. В країнах почали проявлятися локальні, містечкові економічні, соціальні, а інколи й етнічні тенденції. Це цілком закономірне явище. Слід зазначити, що ідентичність є складним, багаторівневим поняттям, має прояв як система, що включає духовну, моральну, культурну, національну, політичну ідентичності.

Термін «ідентичність» широко введено у лексикон гуманітарних наук і в міждисциплінарні дослідження з кінця 70-х років ХХ століття, завдяки науковим пошукам Е. Еріксона [62]. Похідним від нього є поняття «ідентифікація». У філософському енциклопедичному словнику воно визначається як процес емоційного й іншого самопорівняння індивіда з іншою особою, групою. Термін «ідентифікація» було запроваджено в науку З. Фрейдом. У соціологічній науці даний термін набув широкого вжитку, означаючи з одного боку, імітацію, наслідування поведінки, а з іншого емоційне злиття з об'єктом [212, с. 199].

Самоідентифікація має не особистісний, а соціальний і політологічний характер. Пошуки ідентичності виходять за рамки особистої справи громадянина, й частіше за все перетворюється в «загальну справу» політичних еліт, служать засобом мобілізації мас і маніпуляції ними. Особистість самоідентифікує себе із соціальною групою і намагається набути

рис притаманних даній групі, й нарешті, суспільству. Однією із таких рис є патріотизм.

Цікавим є підхід Д. Богуша, який пропонує розділити все населення за патріотичною свідомістю на три групи: по-перше, це основне населення, переважно середнього і похилого віку, яке має установки та стереотипи радянської пропаганди, що закладалась у дитинстві. Можна сказати, що всі ці люди частково досі патріоти СРСР; по-друге, це націонал-патріоти, які майже не мають стереотипів радянської пропаганди і завдяки яким ми маємо сучасні державні символи, це переважно мешканці Заходу нашої країни; по-третє, це молодь, яка взагалі не знає, що таке радянська пропаганда, і назвемо її «стерильною» від будь-якої пропаганди. Вони мають вік 23 роки (і молодші) – це і є «стерильний вік». Це покоління, цілком вільне від системи виховання й освіти в СРСР та радянської пропаганди [251]. Саме представники молодшого покоління являють собою «сприятливий ґрунт», який може дати прекрасні сходи патріотизму сучасного українського суспільства.

Громадянами і патріотами не народжуються, ними стають. Про цю загалом, всім відому істину в дослідженні уже згадувалось, поряд з цим питання формування патріотизму залишається багато в чому нерозкритим, а нерідко й зовсім неправильно зрозумілими. І відбувається це швидше тому що з контексту формування особистості доволно вириваються окремі періоди, рівно як випадково визначається роль і значення різних чинників, будь то криза суспільства, розвал системи виховання або негативна дія деяких засобів масової інформації, які сьогодні не лає тільки ледачий. Але в цих випадках, напевно, неможливо дати вичерпну оцінку всьому процесу формування патріотизму, особливо, якщо науковий підхід підміняється публіцистичним.

Слід розглянути формування патріотизму в контексті самого процесу соціалізації дитини, підлітка, молодої людини, враховуючи, що ціннісні орієнтації і уявлення складаються «цеглинка за цеглинкою», поступово

нагромаджуючи кількісний матеріал, який своєрідно, відповідно до індивідуальних особливостей людини і впливу середовища «вибухає» в певний момент, даючи нову якість і породжує низку взаємозв'язаних наслідків; зрозуміло, що сам цей процес – є базовим підґрунтям усього подальшого життя і діяльності особистості.

Патріотичні почуття та погляди формуються під впливом безлічі чинників і є, з одного боку, компонентом особистісної ідентичності індивіда, можна сказати біологічного наслідування близьких родичів з генеалогічного дерева, а з іншого – результатом його соціалізації. Почуття прихильності та любові до батьківської оселі, до рідних і близьких, до найближчого оточення завжди зв'язано з «Я – концепцією індивіда», з його уявленнями про себе самого, про свою біографію і про власну майбутню активну діяльність. Пізнання оточуючого світу дозволяє співставляти себе з більшими соціальними системами їх здобутками і прорахунками. Врешті-решт особистість у своєму розвитку піднімається до усвідомлення себе невід'ємною часткою великої Батьківщини усвідомлюючи відповідальність за її долю. Даний процес самоідентифікації відбувається не автоматично, а в результаті діалектичної взаємодії суб'єктів і об'єктів [252].

Особистість є головним носієм патріотичної свідомості у суспільстві. З одного боку вона є суб'єктом патріотизму а з іншого його об'єктом. Абстрактного суспільства не існує. Воно є проявом певної суспільної організації особистостей – носіїв патріотизму. Первинною чарункою суспільства, завдяки якій реалізуються соціальні, економічні, духовні, виховні та інші функції є сім'я. З одного боку сім'я це об'єкт патріотизму, оскільки на неї впливають більш складні системи суспільства – етноси, народності, нації, різноманітні соціальні об'єднання. З іншого боку саме сім'я знаходиться найближче до особистості. Вона з народження постійно взаємодіє з особистістю і має можливість формувати патріотичну свідомість. Тому істотну увагу звертається на позитивний характер розвитку, особливо в

дитячому віці, і формування у дитини таких ґрунтовних рис, як почуття любові й поваги.

На перший погляд, пренатальний період і від народження до, приблизно, двох років – не мають прямого відношення до даної проблеми. Але, як свідчить народна мудрість «дитину виховують тоді, коли вона поперек лавки лежить, а не уздовж її», тобто позитивний характер життя в цей період створює підґрунтя формування її громадянських і патріотичних уявлень. Важливо зрозуміти, що, дитина має бачити оточуючий її світ широко розплющеними очима, радіючи кожному новому образу, звуку, не знаючи у відношенні до себе ні зла, ні байдужості. Адже її найменша Батьківщина – кімната, в якій вона проводить перші місяці свого життя, мати що постійно спілкується з нею і все, що супроводжує це спілкування: звуки, голоси, їх тональність і зміст, якість їжі, чистота повітря і т.ін.

Істотним у цьому віці є зміст інформації, насиченість образів, що емоційно сприймаються маленьким індивідом, як «теплі» або «холодні», «ласкаві» або «злі» і т.п. А також такі складові, як тональність, ритміка мелодії, лад мови – похідні від тієї або іншої культури, Що відповідним чином витікають з виробленої тисячоліттям і генетично закріпленої ментальності українця.

Позитивний за своєю суттю процес в початковому етапі життя дозволяє створювати цілісну структуру ціннісних орієнтацій [253].

У другому розділі дисертації було зазначено, що духовний світ людини являє собою складну систему. В процесі самовдосконалення кожен індивід прагне до досягнення максимальної повноти духовних цінностей. Вченими помічено, що порушення принципу позитивного формування особистості дитини з перших днів порушує логіку розвитку її цінностей, деформує їх структуру, і надає їй певну антисоціальну спрямованість. Істотним є зміст інформації, насиченість образів емоційно сприйманих маленькою людиною.

Не потрібні спеціальні наукові дослідження щодо дитячих іграшок і гри з даними іграшками. За часів радянської системи іграшками були радянські

танки, літаки, автомати, кулемети і т. ін. На сьогодні полиці іграшкових крамниць наповнені китайською продукцією, що прославляє могутність американської або китайської армії. Звичайно задоволення у грі з даними іграшками перших, або нових вражень у дошкільному та й ранньому шкільному віці не сприятиме засвоєнню українського історичного досвіду і його змісту, не призведе до раннього пізнання своєї Батьківщини.

Формування історично-патріотичних уявлень, що складаються в результаті в феномен історичної пам'яті людини, починається з пісень, казок, розповідей старших членів сім'ї про Батьківщину, її знаменитих людей, героїв. Як і було слід чекати, такі розповіді та казки сприятливо впливають на процес засвоєння громадянсько-патріотичних цінностей. Молоді люди, що чули в дитинстві розповіді про Батьківщину «зливаються» з нею в емоційному і духовному єстві, відчувають себе її громадянами, пишаються цим і прагнуть проявляти громадянську активність.

Звичайно ж, багато що залежить від змісту інформації, на основі якої складаються ці поняття і уявлення. Адже ментальність має генетичну основу, що складалася сторіччями і достатньо чуйно реагуючу на відповідність або невідповідність інформації, що поступає ззовні. При відсутності контактів в сім'ї інформаційний вакуум заповнюється сурогатною інформацією із низькоякісних мультфільмів, комп'ютерних ігор, зміст яких не сприяє вихованню патріотичного відношення до Батьківщини.

Високій рівень поінформованості сучасних дітей в якій може бути велика кількість або й зовсім не бути патріотичної складової не означає автоматичне складання патріотизму. Вирішальну роль саме в цей час має відігравати ціннісний клімат у сім'ї. І хоча пластичність свідомості дитини дозволяє надалі коректувати результати даного етапу в будь-якому напрямі, пропуск цивільно-патріотичної інформації в даному віці буде в подальшому достатньо відчутним.

Особливо важливий дитячий вік від 8 до 13 років. Саме на цьому етапі відбувається вихід дитини за межі свого безпосереднього, особистого

досвіду. Діти починають розрізняти і виділяти керівників держави, основні її інститути, розуміти деякі державні функції. Здійснюється самоутвердження особистості, перші уявлення про Батьківщину можуть не співпадати із ідеальними уявленнями. Саме в цьому віці важливий позитивний приклад патріотичного відношення батьків або авторитетних дорослих до соціальних інститутів суспільства та в цілому до Батьківщини. При цьому важливо пам'ятати про можливість суперечливих поглядів на вітчизняну історію. Сторінки підручників, за якими навчаються діти в школі, можуть відображати суб'єктивні погляди й оцінки авторів, що не зовсім співпадають із об'єктивним ходом соціального розвитку. Тому в підходах до духовних цінностей суспільства різних часових рамок слід бути толерантними, не принижувати одних і не гіперболізувати інших.

Наприклад, значні позитивні дати нашого політичного календаря залишилися одними і тими ж у представників різних поколінь. І якщо день 9 травня, свято для представників всіх поколінь, то до такої дати календаря як 1 травня молодь 18–20 років відноситься тільки як до вихідного дня. А у старших поколінь вже інше відношення. Це свідчить про те, що історична пам'ять сучасної сім'ї, достатньо «глибока» хоча і не у всіх випадках.

Якість патріотичного виховання у сім'ї певною мірою залежить від освіти батьків. Високий освітній рівень дещо сприяє сімейному культурному добробуту. У високоосвічених сім'ях більше уваги звертається на генеалогічне родове дерево, збереженню пам'ятних реліквій. Батьки з вищою освітою частіше розказують своїм дітям історії й казки про Батьківщину, її героїв і умільців, що збільшує ступінь позитивного впливу сім'ї на формування патріотичних цінностей в свідомості дітей.

У віці від 14–15 до 17–18 років, патріотичні цінності знаходять в свідомості молодих людей достатню визначеність, а сама молода людина отримує можливість відносно самостійно усвідомлювати себе як громадянина і патріота. Більша частина молоді розпочинає реалізовувати себе як особистість у громадських молодіжних організаціях. Певний відсоток

молодих людей прагне до фінансової незалежності від батьків і в період канікулярних місяців влаштовується на роботу. Тому соціальну активність в цей період можна оцінити як найважливіший чинник, що впливає на формування патріотизму, шляхом закріплення ціннісного багажу, накопиченого в дитинстві та підлітковому віці.

Після закінчення загальноосвітньої школи молоді люди обирають власний життєвий шлях. Частина молоді продовжує навчання у вищих і середніх навчальних закладах, друга частина – призивається до лав Збройних Сил та інших військових структур воєнної організації України, третя вливається у робітничий та сільськогосподарський клас, невелика кількість намагається розпочати власний бізнес.

Стосовно патріотичного виховання школярів і студентів навчальних закладів підготовлено достатню кількість наукових праць і дисертаційних досліджень. Проблеми патріотичного виховання студентів досліджені Т. Анікіною [143], О. Гевко [254], а учнів загальноосвітніх шкіл, гімназій, ліцеїв – Г. Коваль [175], С. Рашидовою [1], В. Каюковим [140], В. Коваль [141], П. Онищуком [139], Р. Петронговським [218]. Червоною ниткою майже через усі роботи зазначених авторів проходить питання військово-патріотичного виховання. В. Дзюба [200], розглядає військово-патріотичне виховання молоді в умовах навчального закладу.

Питанню військово-патріотичного виховання у армійському середовищі присвячено ряд робіт військових дослідників. Це наукові роботи В. Ананьїна [255], В. Барановського [113], О. Пучкова [203] й В. Абрамова [202]. Дисертаційними дослідженнями з проблематики військово-патріотичного виховання особового складу Збройних Сил України до цього часу є одиничними. Це зокрема робота Ю. Красильника присвячена проблемам сучасного виховання воїнів засобами етнопедагогіки [116], та Афанасьєва А.О., в якій обгрунтовано педагогічні основи військово-патріотичного виховання військовослужбовців строкової служби Збройних Сил України [115]. Незалежно від професійної належності авторів, військові

вони чи цивільні, можна виокремити загальні підходи до розуміння військово-патріотичного виховання. Такими загальними рисами є визначення сутності військово-патріотичного виховання формування громадянина – патріота Батьківщини, гармонійно розвинутих особистості й суспільства в цілому готових захищати Батьківщину від зовнішніх і внутрішніх загроз.

Велику роль у формуванні патріотизму суспільства відіграють громадські організації. Перш за все це ветеранські організації, що об'єднують тисячі видатних, заслужених людей, завжди готових передати нагромадженій досвід патріотичної свідомості підростаючому поколінню нашої країни. Раніше було зазначено, що патріотизм виховується з дитячого віку, з молоком матері всотується у свідомість дитини любов до малої і великої Батьківщини.

На наш погляд, було б доцільно звернутись до досвіду поляків у вихованні в дітей шанування свого історичного походження. В Польщі існує дуже цікаве дійство, як катехізис кожного поляка. «Він полягає у тому, що майже кожна людина знає слова вірша, написаного наприкінці ХІХ століття польським поетом Владиславом Белзою, – пояснює журналістка з Варшави Анна Поленик. – Слова ці передають з покоління в покоління. Вірш навіть не вчать у школі, бо діти знають його чи не з п'ятирічного віку. Перекладається він так: «Хто ти є? – Поляк малий. / Який знак твій? – Білий орел. / Де ти живеш? – Земля Польська...» і так далі. Ще чи не кожен поляк змалку знає гасло нації, яке існує з початку ХІХ століття, – *Gonor i Ojczyzna* («Честь і Батьківщина»). Наприкінці 1990-х років до цих двох слів додали третє – Бог, «Бог, Честь і Батьківщина». Анна Поленик каже, що у Польщі дітей з садочка вчать, як виглядає прапор, вчать національного польського гімну, а також виховують у них локальний патріотизм. «Доведено, що маленька дитина не сприймає загальних понять, вона більш зосереджена на тому, що є довкола неї. Тому дітей водять по музеях даного міста, показують пам'ятники, знайомлять з місцевими героями, з місцевими традиціями. Дитину вчать

розуміти, ким вона є, пізніше її почуття патріотизму розширюється до містечка, згодом до воєводства, і врешті – до держави загалом [256]».

Процес патріотичного становлення суспільства не можна перервати навіть умовно, порушувати спадкоємність, переривати перманентний процес патріотичного виховання. Звичайно слід звертатися до історичного минулого українського народу, славетних часів Київської Русі, козаччини, героїв Крутів і т.ін. Але при цьому не слід відкидати, переписувати, перекреслювати вчорашню історію.

На превеликий жаль після отримання незалежності в Україні була спроба викреслити із суспільної свідомості всі здобутки українського народу за роки радянської влади. Намагались забути, що в роки Великої Вітчизняної війни серед Героїв Радянського Союзу українці становили 18,2% – 2072 особи [144]. Викреслюються із історії й людської пам'яті імена українців – наших співвітчизників. Пригадаймо І. Сікорського, який першим створив вертоліт і заклав науково-технічну базу для розвитку вертольотобудування. М. Стражеско, О. Шалімов, М. Амосов зробили величезний внесок у розвиток медицини. Є. Патон створив спеціальні гатунки сталі та розробив технологію зварювання для виробництва легендарних танків Т-34, які у Другій світовій війні заклали технічну перевагу Радянської Армії над фашистською Німеччиною. Його справу продовжив президент Національної академії наук України, академік Б. Патон. Всесвітньо відомі вчені С. Корольов – конструктор ракетно-космічних систем, кібернетик В. Глушков, ботанік Л. Симиренко та інші. Усі досягнення країни важко перерахувати.

Патріотизм українських людей неможливо викреслити із пам'яті. Він матеріалізується за допомогою символів Батьківщини. Велике значення для формуванні патріотизму мала і має сучасна символіка патріотизму. Звичайно у старшого покоління, ветеранів війни і праці свої символи, які відрізняються від символів молоді, в яких виражається наша сучасність, її форми переживання молодими людьми. Для з'ясування суб'єктно-об'єктних

патріотичних відносин по-перше, важливо зрозуміти перехід однієї символіки в іншу, їх внутрішню єдність; по-друге проаналізувати сучасне формування патріотичної символіки. З'ясувати які події в цьому контексті включаються до складу символізування, на яких основах, що саме відбирається в якості змісту і т.ін.

Патріотизм – це особлива символіка, в якій «закодований» вищий сенс людського існування, пов'язаний з буттям Держави, Батьківщини, з пам'яттю поколінь і їх славних справ. Візьмемо Державні Прапор, Герб і Гімн, що виражають різні епохи і часи. В них чітко виявлений зв'язок теперішнього часу з минулим і майбутнім, а також основи внутрішньої єдності суспільства: дружба народів, свобода, солідарність

В усі часи надавали велике значення кольору, формі, формі зображенням на прапорах, які не змінювалися поки в народі зберігалася віра. Святиню не можна було змінювати завдяки бажанням окремих людей. Ідея святості державного чи військового прапора від стародавніх часів перейшла до сучасних держав. Прапор вишивається золотим шитвом і є символом держави або окремого відомства чи окремої військової частини. У положенні про військовий прапор записано, що він є символом доблесті честі і слави [257].

Гімни як урочисті пісні, що прославляли богів та героїв, були відомі ще в стародавньому світі – в Єгипті, Месопотамії, Греції. Проте як емблема держави, символ її суверенітету вони стали використовуватися тільки в Новий час, із постановням націй та націоналізму. Наразі Гімн, поруч із Прапором та Гербом, є своєрідною візитною карткою будь-якої держави на міжнародній арені. Водночас як найважливіший національно-державний символ гімн виступає засобом єднання громадян у найважливіші урочисті хвилини життя держави, формує небайдуже ставлення до її історії, сьогодення та майбуття.

Можна заздалегідь виділити декілька умов, за яких дані символи здатні виконувати виховні функції. По-перше, вони повинні в своєму комплексі

відтворювати цілісність Батьківщини, виражену в її самобутності несхожості з іншими країнами. Патріотизм – це захист такої самобутності як внутрішньої міри буття даного співтовариства. Захист тому що разом з втратою самобутності руйнується дане співтовариство: француз тоді не відрізняється від німця, а українець від італійця. Оскільки власна межа даного співтовариства як самобутнього організму – суб'єкта не висвітлена виразно, ця самобутність виявляється в символах, в переживаннях причетності індивідів до цілісності даного соціального утворення – власної Держави.

По-друге, ці символи повинні зв'язувати в єдину систему різноманітні аспекти життя суспільства: практичні, комунікаційні, нормативні й ін., що дозволяє таким символічним комплексам зберігати й специфіку України. Оскільки патріотичне виховання обов'язково проходить через освоєння населенням цих символів, через їх особливе «розпредмечування», індивіди й соціальні утворення можуть проникати всередину простору патріотичної орієнтації, побачити реальність не з боку, а немов би через призму її цілісності, та української специфіки – культурної, духовної, соціальної й ін. Саме таким чином реалізується особистісна соціалізація молоді.

По-третє, нарешті, ці символи сприймаються кожним індивідом особисто, так само, як безпосередньо сприймаються витвори мистецтва, залежно від рівня його психологічної готовності до сприйняття. Один бачить у картинах написаних маслом сотні років тому художній витвір високого гатунку, а інший бачить на полотні лише сітку мілких тріщинок залишену часом. Так і в сучасній символіці, що виражає сутність патріотизму, повинні виявитися глибинні почуття відповідальності особистості за долю країни, має виникнути внутрішня потреба й готовність за необхідності захистити країну від різних небезпек, відійти від позиції споживача або стороннього спостерігача.

Сприймаючи об'єктивну реальність через символи особистість «переварює» в свідомості суспільні відносини і перетворює в суб'єктивні

соціально-психологічні почуття, в яких всі окремі сторони життя, ситуації, події, інститути ставляться в прямий зв'язок з цілісністю і самобутністю Батьківщини. Враховуючи діяльнісну складову патріотизму можна уявити, що він в свою чергу об'єктивує духовні і етичні позиції, які значною мірою посилюють свій вплив на поведінку людей, на консолідацію суспільства, саме в результаті такого об'єктивування. Класики говорили що ідеї стають матеріальною силою, коли вони опановують масами.

Одним із елементів суб'єктно-об'єктних патріотичних відносин можна назвати релігію. Незважаючи на намагання «войовничого» атеїзму за часів радянської влади витравити Бога із свідомості українців, церква зуміла зберегти символіку і на сьогодні має змогу використовувати її для формування релігійного патріотизму. Наприклад – Київський патріархат УПЦ має сьогодні 29 єпархій, тобто є вони в усіх областях. В Україні нараховується 3670 парафій, 6 духовних семінарій, дві академії, один богословський факультет, більше тридцяти монастирів. Її підтримує десять мільйонів православних українців, у той час, як московський – тільки п'ять мільйонів [258].

Суспільство все частіше звертає свій погляд до релігії. незалежно від конфесійної належності, з надією одержати від неї допомогу у вирішенні проблем, що хвилюють український народ і які входять до компетенції богослужіння. Відокремлення Церкви від держави не означає відокремлення Церкви від суспільства, його духовного і культурного життя. Як зазначив у своїй доповіді «Українська Армія і Церква» святійший Патріарх Київський і всієї Руси-України Філарет, держава повинна бачити у Церкві рівноправного учасника перебудови суспільства. Сфера діяльності Церкви в суспільстві – духовно-моральне і патріотичне виховання.

Не нав'язуючи нікому свого світогляду, Церква допомагає людям зрозуміти ті життєві обставини, у яких вони опинилися в результаті викоренення протягом багатьох десятиліть християнської релігії та культури. Разом з культурно-просвітницькими силами України Церква повинна брати

участь у відродженні національної свідомості, загублених духовних традицій та культурних здобутків, які протягом нашої багатовікової історії склали безцінне народне багатство і сьогодні потребують всебічного вивчення і використання в житті суспільства.

Соціальний символізм пронизує не тільки культуру, але і сукупність різних інститутів і установ, що виникають в регіоні, в місті, визначаючи їх статус, вплив, специфіку діяльності в контексті мети, цінностей, значення для суспільства.

Найбільш рельєфно і яскраво використовується символіка у військових формуваннях. Герб і Прапор Збройних Сил України та кожного із видів і родів символізують мужність і готовність до захисту своєї Батьківщини. Від об'єднання і зєднання до кожного військовослужбовця кожен елемент військової організації має власні символи. Дотримання військової форми і повага до військових символів запорука високого патріотизму у особового складу Збройних Сил України.

Таким чином проведений аналіз суб'єктно-об'єктних відносин українського суспільства дозволяє побачити це багатогранне духовно-діяльнісне явище у всій повноті і органічній єдності, і тим самим підтвердити, що всяке загальне існує не інакше як в особливому і одиничному. Тому й патріотизм суспільства в реальній дійсності представлений як сукупність багатьох різновидів, взаємозв'язаних і взаємодоповнюючих.

Суб'єкт патріотизму багатогранне соціально-психологічне явище представлене особистістю, сім'єю, соціальними класами, партіями, громадськими організаціями. Суб'єкт патріотизму корелюється із об'єктом. Деякі елементи патріотизму суспільства являються одночасно його суб'єктами і об'єктами і знаходяться у діалектичній єдності.

Принцип єдності об'єктивного і суб'єктивного аспектів в змісті патріотизму обумовлений і специфікою його функціонування. Абсолютно очевидно, що зміст патріотизму є об'єктивним і проявляється у певній формі,

як – то державного, особистісного, військового і т.п. для тієї або іншої соціальної групи, суспільства в цілому. Одночасно з цим він як соціокультурне явище є результатом активності різних носіїв, суб'єктів патріотизму.

Патріотизм як соціокультурне явище об'єднує різні переконання, ідеї, почуття і традиції, в сукупності яких відображається поведінка і любов людини до Батьківщини. Вона поширюється не тільки на сучасну Батьківщину, але й на її минуле, яке пов'язане з сучасним знанням історії, традицій, переказів, легенд і є джерелом патріотичних настроїв і почуттів. Патріотизм впливає на практичну поведінку людей в цьому проявляється діяльнісний елемент його структури.

ВИСНОВКИ

Проведене дисертаційне дослідження свідчить про досягнення визначеної мети і дозволяє зробити наступні висновки.

На основі соціально-філософської рефлексії філософських, суспільно-політичних, соціологічних та інших джерел запропоновано авторське бачення патріотизму на різних історичних етапах розвитку суспільства. В античних державах існував полісний патріотизм, який поступово трансформувався в імперський, що віддзеркалював і захищав інтереси імперій на чолі з імператорами. На зміну йому в часи феодалізму Середньовіччя прийшов релігійний патріотизм, його сутність обумовлена пануючою релігійною ідеологією. Поступальний хід історичного розвитку суспільства обумовив епоху Відродження, характерною для неї була спроба об'єднати релігійний підхід до розуміння патріотизму з намаганням підняти у його тлумаченні на раціональний ідеологічний рівень. Новий час завершив переростання патріотизму із релігійного в загальнолюдський. Сучасне розуміння патріотизму пов'язується з Великою Французькою революцією в 1789 році. Для патріотизму цього часу характерним було нове прочитання сутності стосунків між особистістю і державою. Не тільки особистість має слугувати державі, але і держава повинна забезпечувати загальний добробут і охорону її прав. Німецькою класичною філософією обгрунтовано виникнення державного патріотизму. На сьогодні західні філософи намагаються визначити роль патріотизму в умовах глобалізаційних процесів у світі.

Враховуючи фактичне знаходження України протягом значного часу у складі Російської імперії і формування духовних цінностей українського суспільства під впливом імперського соціуму, визначено внесок філософської думки Росії у розвиток теорії і практики патріотизму. У розумінні даного феномену умовно окреслено наступні напрями:

а) визначення патріотизму як піднесеного почуття любові до Батьківщини, Вітчизни; б) визначення в патріотизмі діяльній складовій; в) розгляд патріотизму як суспільного явища; г) розгляд держави як об'єкту патріотизму; д) відведення першорядної ролі суб'єкту патріотизму, тобто особистості; е) розуміння патріотизму як духовної самореалізації особистості.

На підставі історичного аналізу патріотизму України, як незалежної самостійної держави визначено періоди його розвитку: Київська Русь – започаткування ідеї патріотизму українського суспільства; козацько-гетьманські часи формування образу козака-патріота; перетворення України на складову Російської імперії – поява патріотичної думки про патріотизм, як організуючий чинник українського суспільства, ідея вітчизняного єднання; часи радянської України – погляди на патріотизм були дещо заідеологізовані відповідно до вимог комуністичної ідеології, поряд з ними були патріотичні твори шестидесятників, що закликали до незалежності; з отриманням незалежності в Україні активізовано дослідження патріотизму на теоретичному й практичному рівнях, в різних формах його прояву: особистісному, державницькому, військовому.

Патріотизм є елементом системи духовних цінностей людини. Він не надається людині із народженням на генному рівні, а формується під впливом соціуму. У кожен історичну епоху існувала відповідна форма патріотизму, яка визначалась існуючими суспільними відносинами. Окрім цього патріотизм має національні особливості. Враховуючи дані обставини, в дисертації використано діалектичний зв'язок філософських категорій загального, особливого і одиничного. Це дозволило дослідити магістральний напрям формування поглядів на патріотизм у соціокультурному руслі світового розвитку, визначити особливості становлення і поширення російського патріотизму, та звернути увагу на одиничне – український патріотизм, що має суто національні тільки йому притаманні риси.

Патріотизм є особливою духовною цінністю, оскільки він виступає гарантом єднання, гармонізації сучасного українського суспільства, збереження його самобутності і культурної своєрідності в полігамному людському співтоваристві. Дійшовши висновку, що ядром патріотизму, його основною складовою є любов до малої й великої Батьківщини, яка формується під впливом соціальних чинників, запропоновано наступне визначення патріотизму суспільства: це сформована в умовах соціуму соціально-психологічна властивість, притаманна особистості, сім'ї, соціальній групі, етносу, яка проявляється у вірі й безкорисливій любові до рідної землі, готовності до самовідданої праці заради процвітання країни, готовності до самопожертви при захисті інтересів Батьківщини від загроз й здатна консолідувати суспільство.

Для українського народу характерний суспільний орієнтований насамперед на країну і суспільство, а не на державу та її політичні керівні структури. Патріотизм українського суспільства, привабливий (а так само й стійкий) завдяки своїй «не-казенності», завдяки тому, що основна його підтримка йде знизу від народних мас, а не згори від влади, (що не виключає періодичних спалахів державницького, чи навіть над-державницького ура-патріотизму). Основу українського патріотизму складають політичний («потрібна всім мешканцям України окрема, своя власна Держава») і територіально-громадянський принципи («спільна всім мешканцям України любов до спільної Батьківщини»)

Патріотизму українського суспільства властиві свої особливості. Перш за все, це висока гуманістична спрямованість української патріотичної ідеї; віротерпимість; соборність і повага законів; колективізм у вирішенні громадських завдань, особлива любов до рідної природи. Складниками патріотизму є емоційний, інтелектуальний, діяльнісний аспект.

Патріотизм суспільства існує і проявляється завдяки наявності суб'єктно-об'єктних відносин. Соціальний суб'єкт патріотизму визначається як реально існуюча форма організації колективного життя й діяльності деякої

кількості людей, що мають об'єктивну внутрішню організаційну єдність, усвідомлення самої себе як цілісного утворення, здатність до вищої цілеспрямованості і до підпорядкування своєї діяльності досягненню загальносистемної мети. У кожному суспільстві є свої власні суб'єкти соціального спілкування – індивід, особистість, сім'я, клас, група, етнос, нація, держава. За часом існування та значенням у житті людської спільноти в якості суб'єкта патріотичних відносин виокремлюються релігії. Незалежно від конфесійної приналежності вони, починаючи від язичництва до сучасних релігій, є носіями патріотичної свідомості і дії.

Зважаючи на кореляцію суб'єкта і об'єкта, в якості об'єкта патріотизму розуміється Батьківщина, сім'я особистість, воєнна організація. Розглядаючи Батьківщину в якості об'єкта патріотизму, не слід змішувати й ототожнювати поняття «Батьківщина» й «держава». Слово Батьківщина, що означає рід, матір, автоматично асоціюється з місцем народження людини – з «рідною землею». У той же час як поняття «держава» (Вітчизна) більше асоціюється з розумінням держави, як політичного інституту, що об'єднує систему соціальних інституцій та органів, створених суспільством для впорядкування (управління) його життя й виконання певних державних функцій.

Патріотизм є соціально-психологічною якістю яка формується, розвивається, або притупляється (втрачається) у процесі життя під впливом політичних, економічних і соціальних чинників. Визначено наступні принципи формування й розвитку патріотизму суспільства: спадкоємності; детермінізму патріотизму, причинно-наслідкового взаємозв'язку; системного використання всіх наявних чинників формування патріотизму; взаємозв'язку суспільної та індивідуальної форми патріотизму; спрямованість патріотизму на людей, що є його суб'єктом і об'єктом.

Процес формування й розвитку патріотичної свідомості суспільства безперервний. Він розпочинається з дитячих років і має продовжуватися протягом усього життя людини. Форми і зміст патріотичного виховання повинні змінюватись і враховувати ментальні фахові й вікові особливості

об'єктів патріотизму. У виховному процесі слід використовувати всі суб'єктивні чинники патріотизму.

На підставі комплексного наукового аналізу соціально-філософських аспектів патріотизму сучасного українського суспільства дисертант сформулював пропозиції для практичного використання інформаційними та державними установами з метою покращення патріотичного виховання учнів і молоді та активізації практичної роботи з середнім і старшим поколінням.

Для цього:

- доцільно розробити державну програму патріотичного виховання всіх верств населення України, незалежно від віку, національності, віросповідання, в якій обґрунтувати необхідність віри й любові до країни, де людина народилась або проживає. В даній програмі слід передбачити створення дитячих, підліткових, юнацьких організацій і закладів, об'єднаних не патрійною приналежністю а ідеологією патріотизму українського суспільства, яке буде незалежну державу не для існуючих правлячих кланів, а заради вільної, квітучої, багатой України;

- наблизити бюрократичні апаратні структури, починаючи від Міністерства молоді і спорту й нижче за вертикаллю до живої роботи безпосередньо із школярами, підлітками, юнаками та молоддю. Результативність їхньої роботи оцінювати не за кількістю акцій, галасливих заходів, написаних звітів і переможних рапортів, а за морально-етичним станом молодого покоління в країні. При організації патріотичного виховання молоді слід вивчити і використовувати досвід нагромаджений у світі. Кожне відрядження представників керівних структур за кордон повинно закінчуватись реальним втіленням набутого досвіду у життя, а не паперовим звітом;

- у Раді національної безпеки і оборони України розробити стратегічний план патріотичного виховання українського суспільства, в якому передбачити відновлення патріотизму старшого і середнього покоління українців та реальну дієву програму патріотичного виховання

школярів підлітків, молоді та юнацтва. Замість гучних заходів, на зразок фестивалів, акцій і т. ін. передбачити створення стрункої, безперервної системи патріотичного виховання, пов'язаної із минулим, нинішнім і майбутнім життям українського суспільства. Не допускати, штучно створеного в інтересах особистих амбіцій політичних лідерів, забуття значних історичних відрізків життєдіяльності українського народу;

– активніше використовувати для патріотичного виховання можливості наявної мережі музеїв, виставок, палаців, меморіалів. Для фінансування державних культурно-виховних закладів активніше залучати благодійні внески заможних людей України, шляхом пропагування та увіковічення їхньої діяльності в меморіальних дошках, створення окремих залів присвячених сім'ї даної особи;

– виходячи із інформаційних можливостей засобів масової інформації, передбачити в державних виданнях, теле– та радіопрограмах постійно діючі рубрики «Історичне минуле України», «Видатні постаті українців», «Культура і мистецтво України». Стимулювати приватні видання, теле – й радіо студії до поширення патріотичної тематики, пов'язаної із життєдіяльністю українського народу, активізувати виробництво патріотичних кіно – і відеофільмів, підтримувати видання науково-популярної, наукової, художньої літератури патріотичного спрямування, підтримувати україно-мовні молодіжні друковані засоби масової інформації, теле – та радіо програми, створення інтернет-сторінок, що популяризуватимуть досвід роботи з патріотичного виховання;

– не допускати пропаганди в засобах масової інформації культу насильства, жорстокості й бездуховності, поширення порнографії та інших матеріалів, що підривають суспільну мораль та національні духовні цінності, заперечують суверенність Української Держави.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Рашидова С.С. Виховання почуття патріотизму старшокласників на культурно-художніх традиціях Донбасу: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. пед. наук: спец. 13.00.07 / Рашидова Світлана Станіславівна. – Луганськ, 2007. – 20 с.
2. Фукидид. История. [пер. и прим. Г.А. Стратановского]. – М.: «Ладомир» АСТ, 1999. – 729 с.
3. Материалисты Древней Греции: Собр. текстов Демокрита, Гераклита, Эпикура. – М.: Госполитиздат, 1984. – 239 с.
4. Платон. Соч. в 3-х т. / Платон. – Т. 3. – Ч. 1. [под общ ред. А.Ф. Лосева, В.Ф. Асмуса]. – М.: Мысль, 1971. – 617 с.
5. Рогачев П.М. Патриотизм и общественный прогресс / П.М. Рогачев, М.Л. Свердлин. – М.: Политиздат, 1974. – 280с.
6. Карманова. Д.О. Патриотизм как общественное отношение: социально-философский анализ: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. филос. наук. / Д.О. Карманова. – Иваново Гос. ун-т, 2007. – 20 с.
7. Герцен А.И. Собр. соч. в 30-и т. [ред. В.П. Волгин] / А.И. Герцен. – М.: изд. АН СССР, 1954–1965. – Т. 3. – 363 с.
8. Нахов И.М. Философия киников / И.М. Нахов. – М.; Изд-во «Наука», 1982. – 223 с.
9. Ходосов В.В. Генезис патриотизма в историческом дискурсе / В.В. Ходосов // Вестник, Серия «Гуманитарные науки», 2003. – № 1 – С. 55-56.
10. Макаров В.В. Отчизна и патриотизм. Логико-методологический анализ [под ред. В.Е. Давидовича]. / В.В. Макаров. – Саратов: изд-во Саратовского ун-та, 1988. – 192 с.

11. Августин Аврелий. О Граде Божием. Книги I-XIII [под ред. Еремеева С.И.] / Аврелий Августин – СПб.: Алетейя, – К.: «УЦИММ-Пресс», 1998, – 598 с.
12. Данте А. Монархия: пер. с лат. / А. Данте. – М.: «КАНОН-пресс-Ц», – «Кучково поле», 1999. – 192 с.
13. Девятайкина И.М. Воины и герои древних эпох «Триумфах» Петрарки / И.М. Девятайкина – [Электронный ресурс]. – Режим доступа: www.hisLmsu.ru/Associate/itfMedievalA/blblQ13.htm
14. Гольбах П.А. Избранные произведения в 2-х т. – Т. 2 / [под общ. ред. Х.Н. Мюмджяна]. – М., Соцэкгиз, 1963. – 591 с. (Философское наследие).
15. Грязнов А.Ф. Западноевропейская философия XVIII в.: [учеб. пособие]. / А.Ф. Грязнов, В.Н. Кузнецов, Б.В. Мееровский. – М.: Высшая школа. – 1966. – С. 320-321.
16. Руссо Ж.-Ж. Трактаты / [изд. подготов. В.С. Алексеев-Попов и др.]. / Ж.-Ж. Руссо. – М.: «Наука», 1969. – 703 с.
17. Гегель Г. Философия права. Немецкая классическая философия: философия от античности и до современности [перевод Б.Г. Столписра, М.И. Лениной] / Г. Гегель. – М.: Изд-во «Директмедиа Пабблишинг», 2003. – 524 с.
18. Рогачев П.М. Патриотизм, классы, революция / П.М. Рогачев, М.Л. Свердлин. – М.: Политиздат, 1979. – 280 с.
19. Фихте И.Г. Несколько лекций о назначении учёного: назначение человека; основные черты современной эпохи: [сборник] [пер. с нем. худ. обл. М.В. Драко]. / И.Г. Фихте. – Минск; Москва: Попудри, 1998. – 480 с.
20. Кант И. Соч. в 6-и т. [под общ. ред. В.Ф. Асмуса и др.]. – Т. 4 / И. Кант. – М.: Мысль, 1966. – 544 с.
21. Ридель Манфред Универсализм прав человека и патриотизм / М. Ридель. – Цифровая библиотека по философии – [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://filosof.historic.ru/books/item/f00/s00/z0000053/index.shtml>
22. *Metaphysik der Sitten* Vigilantius, Akad. XXVII 2, 1, – С.673, 674.

23. Маркс К. Сочинения. [здание 2-е]. – Т. 1-50. / [подгот. к печ. Е.П. Канделем, Н.Д. Сутыриной, А.Р. Миськевич]. – Ин-т марксизма ленинизма при ЦК КПСС / К. Маркс, Ф. Энгельс. – М: Гос. Изд-во политической литературы, 1956. – Т. 4. – 669 с.

24. Нуссбаум Марта. Патриотизм и космополитизм / М. Нуссбаум. – Русский журнал. – [Электронный ресурс] – Режим доступа: <http://magazines.russ.ru/logos/2006/2/nu12.html>

25. Бауман Зигмунт «Европейский шлях до мирового порядку» / З. Бауман – «Свободная мысль-XXI». – № 9, – 2004. – [Электронный ресурс] – Режим доступа: <http://www.postindustrial.net/>

26. Габермас Юрген Европа в жалком состоянии – философ о делах и новом Папе. / Ю. Хабермас – [Электронный ресурс] – Режим доступа: http://www.benediktvi.ru/index.php?option=com_content&task=view&id=1359&Itemid=84

27. [Электронный ресурс] – Режим доступа: http://postup.brama.com/011026/163_9_1.html

28. Пешков А.И. А.С. Шишков и традиция русского консерватизма XIX в. Христианская культура на пороге третьего тысячелетия.: материалы научной конференции. (12–14 июня 2000 г.). / Серия «Symposium», вып. 5, – СПб.: Санкт-Петербургское философское общество, 2000. – С. 59,60.

29. Радищев А.Н. Полн. собр. соч / А.Н. Радищев. – М.: Изд-во АН СССР, 1933. – Т. 3. – 333 с.

30. Добролюбов Н.А. Российская философия. Российская цивилизация. Философия от античности до современности / Н.А. Добролюбов. – М., Мысль, 2003. – 381 с.

31. Чаадаев П.Я. Полное собрание сочинений и избранные письма: в 2-х т. / П.Я. Чаадаев. – М., «Наука», 1991. – 798 с.

32. Соловьев В.С. Национальный вопрос о нравственной точке зрения. Оправдание добра [под общ. ред. А.Ф. Лосева]. / В.С. Соловьев. – АН СССР, Ин-т философии. – М.: Мысль, 1990. – С 357-379.

33. Толстой Л.Н. Патриотизм или мир?: Полное собрание сочинений в 90 т. / Л.Н. Толстой. – М. Изд-во Художественной Литературы, 1958. – Т. 90. – 475 с.
34. Толстой Л.Н. Патриотизм и правительство.: Полное собрание сочинений в 90 т. / Л.Н. Толстой. – М. Изд-во Художественной Литературы, 1958. – Т. 90. – 475 с.
35. Толстой Л.Н. Христианство и патриотизм: Полное собрание сочинений в 90 т. / Л.Н. Толстой. – М. Изд-во Художественной Литературы, 1958. – Т. 90. – 475 с.
36. Бердяев Н.А. Философия неравенства / Н.А. Бердяев – М.: Искусство, 1990. – 240 с.
37. Бердяев Н.А. Судьба России. / Н.А. Бердяев – М.: Советский писатель, 1990. – 346 с.
38. Ильин И.А. Путь духовного обновления: собр. соч. [сост. и коммент. Ю.Т. Лисицы]. / И.А. Ильин. – М.: Русская книга. – Т. 1. – 1993. – 282 с.
39. Ильин И.А. Путь к очевидности. Русская философия. Путь духовного обновления. Философия от античности до современности / И.А. Ильин. – М., 2003. – С. 282.
40. Ленин В.И. Ценные признания Питирима Сорокина. Полн. собр. соч. [50-е изд.]. / В.И. Ленин. – Т. 37. – М.: Политиздат, 1974. – 748 с.
41. Ленинизм и национальный вопрос в современных условиях [изд. 2-е]. – М.: Политиздат, 1974. – 427 с.
42. Макаров В.В. Патриотизм как явление общественного сознания: его источники и структура: автореф. дис. на соиск. уч. степени канд. филос. наук / В.В. Макаров. – Волгоград, 1969. – 19 с.
43. Родин Л.В. Философско-социологические вопросы военно-патриотического воспитания трудящиеся: автореф. дис. на соиск. уч. степени д-ра филос. наук / Л.В. Родин. – М.: ВПА, 1984. – 40 с.

44. Мирский Р.Я. Советский патриотизм – патриотизм высшего социалистического типа: автореф. дис. на соиск. уч. степени д-ра филос. наук / Р.Я. Мирский. – М.: МГУ, 1987. – 40 с.

45. Дерюгина Ю.И. Проблемы повышения эффективности военно-патриотического воспитания советской молодежи в современных условиях: автореф. дис. на соиск. уч. степени д-ра филос. наук / Ю.И. Дерюгина. – М.: ВПА, 1988. – 41 с.

46. Беляева Т.А. Философский анализ взаимосвязи патриотического и интернационального долга советских воинов в системе боевого потенциала Вооруженных Сил СССР: автореф. дис. на соиск. уч. степени канд. филос. наук / Беляева Т.А. – М.: ВПА, 1989. – 20 с.

47. Емец С.Д. Верность патриотическому долгу в структуре боевого потенциала социалистической армии: автореф. дис. на соиск. уч. степени канд. филос. наук / С.Д. Емец. – М.: ВПА, 1990. – 19 с.

48. Петросян Ю.Е. Ленинская концепция социалистического патриотизма: автореф. дис. на соиск. уч. степени канд. филос. наук / Ю.Е. Петросян. – М.: ВПА, 1990. – 20 с.

49. Кочкалди Г.А. Патриотическое сознание воинов: сущность, тенденции развития и формирования: автореф. дис. на соиск. уч. степени канд. филос. наук / Г.А. Кочкалди. – М.: Военный университет, 1998. – 20 с.

50. Гидиринский В.И. Русская идея и армия / В.И. Гидиринский. – М., ВУ, 1997. – 324 с.

51. Каверин Б.И. Культурология: [учебное пособие] / Б.И. Каверин. – Юнити–Дана, 2005. – 288 с.

52. Ксенофонтов В.Н. Взаимосвязь политики и войны: эволюция взглядов / В.Н. Ксенофонтов, В.В. Ксенофонтов. / Социологические исследования. – 1997. – № 5. – С. 34–42.

53. Лутовинов В.И. Патриотизм: история, современность и будущее России / В.И. Лутовинов. – М.: НИЕВ. – 1997. – 141 с.

54. Лутовинов В.И. Патриотизм и проблемы его формирования у российской молодежи в современных условиях: автореф. дис. на соиск. уч. степени д-ра филос. наук / В.И. Лутовинов. – М.: Военный университет, 1998. – 42 с.
55. Шахов М.И. Реализм как общая основа религиозного и научного знания / М.И. Шахов. – Вопросы философии. – 2008. – № 10.
56. Мищенко Л.И. Патриотическое воспитание младших школьников: дис. на соиск. уч. степени канд. пед. наук / Л.И. Мищенко. – М., 1982. – 189 с.
57. Спирин Л.Ф. Идеино-политическое воспитание школьников / Л.Ф. Спирин, П.В. Конаныхин: [под ред. Филонова]. – М.: Просвещение, 1982. – 190 с.
58. Краткий словарь по философии / [под общ. ред. И.В. Блауберга, И.К. Пантина]. – М.: Политиздат, 1982. – 431 с.
59. Философский словарь / [под ред. И.Т. Фролова] / [5-е изд.]. – М.: Политиздат, 1987. – 486 с.
60. Зюганов Г.А. Россия – Родина моя. Идеология государственного патриотизма / Г.А. Зюганов. – М. Информ-печать, 1996. – 496 с.
61. Крупник А.А. Патриотизм в системе гражданских ценностей общества и его формирование в воинской среде: автореф. дис. на соиск. уч. степени канд. филос. наук / А.А. Крупник. – М.: Военный университет, 1995. – 19 с.
62. Иванова С.Ю. Патриотизм в культуре современной России: автореф. дис. на соиск. уч. степени д-ра филос. наук / С.Ю. Иванова. – Ставрополь, 2004. – 40 с.
63. Иванова С.Ю. Государственный патриотизм – альтернатива идеологии национализма и космополитизма. Социально-гуманитарные знания / С.Ю. Иванова. – 2003. – С. 29-32.
64. Эрн В. Г. Сковорода. Жизнь и учение. Борьба за Логос / В. Эрн. – Мн.: Харвест, 2000. – С. 374, 375.

65. Дорошенко Д. Нарис історії України / Д. Дорошенко. – Т. 1. Вип. 2. – К.: «Глобус», 1991. – 217 с.
66. Яковенко Н. Нарис історії України з найдавніших часів до кінця XVIII ст. / Н. Яковенко. – К., «Веселка». – 297с.
67. Плоскін В.С. Конструктивна роль українського козацтва у становленні державної свідомості народу України / В.С. Плоскін. – Харків, 2001. – 178 с.
68. Шевченко Т. Кобзар. [вибр. поетичні твори] / Т. Шевченко. – К.: МАУП, 2004. – 599 с.
69. Костомаров М. Твори: в 2-х т. [упоряд. та прим. В.Л. Смілянська]. / М. Костомаров. – К.: Дніпро, 1967. – Т. 2. – 780 с.
70. Горський В. Історія української філософії. Історія філософії: [підручник для студ. вищих навч. закл.] / [В.С. Горський, В.І. Ярошовець, І.В. Бичко, В.А. Бугров, В.В. Лях та ін.] / Київський національний ун-т ім. Тараса Шевченка. Філософський факультет. Кафедра історії філософії / [ред. В.І. Ярошовець]. – К.: Видавець ПАРАПАН, 2002. – 774 с.
71. Куліш П. Твори: в 2-х т. / П. Куліш; [підпорядкував тексти, упорядкував М.Л. Гончарук]. – К.: Дніпро, 1989. – Т. 2. – 505 с.
72. Франко І. Одвертий лист до галицької української молодезі. Зібр. тв.: у 50-ти т. / І. Франко. – К., 1986. – Т. 45. – 574 с.
73. Франко І. Мойсей. Зібр. тв.: у 50-ти т. / І. Франко. – К., 1986. – Т. 5. – 311 с.
74. Медведчук В. Сучасна українська національна ідея і питання державотворення / В. Медведчук. – К., 1997. – С. 25-26.
75. Костенко Л. Душа прозріє всесвітом очей. Поезія / Л. Костенко. – Кіровоград: Поліграф-Терція, 2003. – 270 с.
76. Стасюк І.М. Український національно-патріотичний рух в УРСР 1950-1980 рр.: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.01. / І.М. Стасюк. – Львів, 2002. – 20 с.

77. Бех І.Д. Програма патріотичного виховання дітей та учнівської молоді / Бех І.Д., Чорна К.І. – К.: Світ виховання, 2007. – 31 с.

78. Указ Президента України від 27.04.99 р. – № 456;

Розпорядження Президента України від 29.06.2001 р. – № 173;

Указ Президента України від 17.04.2002 р. – № 347;

Указ Президента України від 25.10.2002 р. – № 948;

Про додаткові заходи щодо посилення турботи про захисників Вітчизни, їх правового і соціального захисту, поліпшення військово-патріотичного виховання молоді / Указ Президента України, 21 лютого 2002 р.: Уряд. кур'єр. – 2002. – 6 березня – С. 15;

Про Концепцію допризовної підготовки і військово-патріотичного виховання молоді / Указ Президента України.: Держ. вісн. України. – 2002. – № 21. – С. 15;

Про заходи щодо подальшого вдосконалення системи патріотичного виховання молоді: Розпорядження Президента України, 29 червня 2001 р. / Уряд. кур'єр. – 2001. – 5 липня. – С. 10;

Про заходи Кабінету Міністрів України щодо захисту національних інтересів держави у сфері національно свідомого патріотичного виховання молодого покоління та забезпечення умов його розвитку: Постанова Верховної Ради України, 22 травня 2003 р. / Голос України. – 2003.– 6 червня. – С. 7;

Національна програма патріотичного виховання громадян, формування здорового способу життя, розвитку духовності та зміцнення моральних засад суспільства: затв. Постановою Кабінету Міністрів України, 15 вересня 1999 р. № 1697: (Витяг) / Директор шк. – 2003. – № 29–32. – С. 16-18;

Концепція громадянського виховання особистості в умовах розвитку української державності / Дошк. виховання. – 2003. – № 2. – С. 3-8;

Концепція допризовної підготовки і військово-патріотичного виховання молоді / Держ. вісн. України. – 2002. – № 21. – С. 15-19.

79. Андрущенко В. Культура. Ідеологія. Особистість: Методолого-світоглядний аналіз / В. Андрущенко, Л. Губерський, М. Михальченко – К.: Знання України, 2002. – 580 с.
80. Андрущенко В.П. Сучасна соціальна філософія. Курс лекцій. [вид. друге виправлене]. / В.П. Андрущенко, М.І. Михальченко. – К.: Генеза, 1996. – 368 с.
81. Михальченко М. Україна доби межичасся. Блиск та убозтво куртизанів / М. Михальченко, З. Самчук. – Дрогобич: Видавнича фірма «Відродження», 1998. – 288 с.
82. Бех В.П. Філософія соціального мира / В.П. Бех. – Запорозьке. Тандем-У, 1998. – 144 с.
83. Предборська І.М. Соціальна зміна як проблема соціологічної теорії / І.М. Предборська. // Філософська і соціологічна думка. – 1994. – № 3-4. – С. 16-35.
84. Надольний І.Ф. Філософія [навч. посібник] / [І.Ф. Надольний, Л.В. Губерський, В.П. Андрущенко та ін.]; [за ред. І.Ф. Надольного] – [6-те вид., випр. і доп.]. – К.: Знання, 2006. – 534 с.
85. Базалук О.А. Сущность человеческой жизни / О.А. Базалук. – К.: Наукова думка, 2002. – 272 с.
86. Бодак В.А. Релігійна обрядованість в її соціальних реаліях / В.А. Бодак. – К.: Наукова думка, 2000. – 197 с.
87. Вашкевич В.М. Проблема самовизначення особистості в історичному процесі / В.М. Вашкевич. – Гілея (науковий вісник): [зб. наук. пр.] / [гол. ред. В.М. Вашкевич]. – К., 2009. – Вип. 20. – С.209-213.
88. Воронкова В.Г. Управління людськими ресурсами / В.Г. Воронкова, А.Г. Беліченко. – К.: Професіонал, 2006. – 576 с.
89. Гомілко О.Є. Феномен тілесності: дис. ...д-ра філософ. наук: 09.00.04 / НАН України; Інститут філософії імені Г.С. Сковороди. / О.Є. Гомілко. – К., 2007. – 420 с.

90. Дзвінчук Д.І. Психологічні основи ефективного управління / Д.І. Дзвінчук. – К.: ЗАТ «Нічлава», 2000. – 280 с.
91. Жадько В.О. Історична пам'ять у системі духовного світу особистості сучасного українського соціуму (соціально-філософський аналіз): дис. ...д-ра філософ. наук: 09.00.03. / В.О. Жадько. – К., 2005. – 456 с.
92. Заблоцький В.П. Сучасний лібералізм: соціально-філософський аналіз: дис. ...д-ра філос. наук: 09.00.03. / В.П. Заблоцький. – Донецьк, 2001. – 471 с.
93. Куцепал С.В. Онтологія в сучасній французькій філософії: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня д-ра філософ. наук: спец. 09.00.05. / С.В. Куцепал. – Київ, 2005. – 33 с.
94. Рижко Л.В. Науковий простір: філософський і наукознавчий аспекти / Л.В. Рижко. – К., 2000. ІВЦ Держкомстату України. – 2000. – 301 с.
95. Скотна Н. Проблема особистості в цивілізаційному вимірі / Н. Скотна. – Мультиверсум. Філософський альманах. Вип.48. – К., Укр. центр духовної культури, 2005. – С. 27-47.
96. Стогній І.П. Переяслав-Хмельницький – місто історичне і високої духовності / І.П. Стогній, Б.А. Аврамич. – Мультиверсум. Філософський альманах. – К.: Центр духовної культури. – 2005. – № 45. – С. 14.
97. Крохмаль Н.В. Історичні форми саморегуляції соціального процесу: дис. ...канд. філософ. наук: 09.00.03 / Крохмаль Наталія Василівна. – Запоріжжя, 2002. – 219 с.
98. Збітнев Ю. Сім джерел громадянського патріотизму: кров, земля, захист, віра, традиція, держава, нація / Ю. Збітнев – [Електронний ресурс]. – Режим доступу:<http://www.zbitnev.org/publikazii/inshi/66-2009-07-27-15-35-25.html>
99. Ващенко Г. Виховний ідеал [підручник для педагогів, виховників, молоді і батьків]. / Г. Ващенко. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.we.lviv.ua>

100. Ващенко Г. Ідеологічні засади Спілки Української Молоді, 1953 / Г. Ващенко – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.we.lviv.ua>
101. Ващенко Г. Хвороби в галузі національної пам'яті / Г. Ващенко – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.we.lviv.ua>
102. Ващенко Г. Видатний національний педагог Григорій Ващенко. [науково-педагогічне видання] / [за ред. А. Погрібного]. / Г. Ващенко – Ніжин: ТОВ видавництво «Аспект-Поліграф», 2003. – С. 22; 53.
103. Вугрич В.П. Домашні завдання батькам / В.П. Вугрич. – Початкова школа. – № 4, 1993.
104. Ильина Т.В. История искусств. Отечественное искусство: [учебник] – [3-е изд., перераб и доп.] / Т.В. Ильина. – М.: Высшая школа, 2000. – 407 с.
105. Кононенко П.П. Свою Україну любіть / П.П. Кононенко. – К.: ТІВМ ІНТЕР, 1996. – 224 с.
106. Мойсеюк Н.Є. Педагогіка [навч. посібник] – [3-є видання, доповнене]. / Н.Є. Мойсеюк. – К., 2001. – 608 с.
107. Сипченко В. Слов'янський педагогічний: досвід і перспективи: виховати справжнього вчителя / В. Сипченко. // Рідна шк. – 2003. – № 4. – С. 34-36.
108. Ступарик Б.М. Національна школа: витоки, становлення / Б.М. Ступарик. – К.: Наукова думка, 1998. – 176 с.
109. Чорна К.І. Патріотизм – духовна цінність молодих громадян України // Цінності освіти і виховання: [наук.-метод. зб.] / [заг. ред. О.В. Сухомлинська]. / К.І. Чорна. – К., 1997. – С. 209-212.
110. Гарнійчук В. Поняття «патріотизм» у сучасній педагогічній теорії / В. Гарнійчук. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.nbu.gov.ua/portal/natural/VKhNU/Nzkr/2008_21/05.htm
111. Виховання патріотизму у дітей та молоді в сучасних соціально-економічних умовах: матеріали звітної наук.-практич. конф. / Ін-т проблем виховання. – К., 1999. – С. 11; 30; 34; 37; 49.

112. Абрамов В.І. Сутність державно-патріотичної ідеології. Соціальна роль в логіко-змістовній інтеграції духовності суспільства / В.І. Абрамов // Військово-науковий вісник: [зб. наук. праць]. – Випуск № 4. – Львів: ЛВІ, 2007. – С. 256-268.

113. Баранівський В.Ф. Збірник наукових праць. Філософія. Політологія. Освіта і культура. Військова справа. / Баранівський В.Ф.; [переклад на англ. Л.І. Баранівської]. – К.: НАОУ, НДЦ ГП ЗСУ, «Міленіум», 2005. – 538 с.

114. Баранівський В.Ф. Проблема патріотичного виховання військової інтелігенції у вищих навчальних закладах України. Наука і освіта: [зб. наук. праць Академії наук вищої школи України]. / Баранівський В.Ф. – К.: ВПЦ «Експрес», 2003. – С. 47-52.

115. Афанасьєв А.О. Педагогічні основи військово-патріотичного виховання військовослужбовців строкової служби Збройних Сил України: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. пед. наук: спец. 13.00.04 / А.О. Афанасьєв. – Інститут педагогіки і психології професійної освіти АПН України. – К.: 2005. – 20 с.

116. Красильник Ю.С. Патріотичне виховання військовослужбовців Збройних Сил України засобами української етнопедагогіки: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. пед. наук: спец. 13.00.04 / Ю.С. Красильник. – Інститут вищої освіти АПН України – К., 2002. – 20 с.

117. Социология. Наука об обществе. [учебное пособие] / [под общей ред. В.П. Андрущенко, Н.И. Горлача]. – Харьков: Рубикон, 1997. – 688 с.

118. Немировський В.Г. Смысл жизни: проблемы и поиски. / В.Г. Немировський. – К.: Политиздат Украины, 1990. – 221 с. – (Быть гражданином: Серия общественно-политической литературы для молодёжи).

119. Жизненный путь личности: (Вопросы теории и методологии социально-психологических исследований) [Л.В. Сохань, Е.Г. Злобина, В.А. Тихонович и др.; отв ред Л.В. Сохань]. – АН УССР, Ин-т философии, К.: Наукова думка, 1987. – 277 с.

120. Боришевський М.Й. Духовні цінності як детермінанта громадянського виховання особистості // Цінності освіти і виховання. [наук.–метод. зб.] [ред. О.В. Сухомлинська]. / М.Й. Боришевський. – К.: Вид-во АПН України, 1997. – 169 с.

121. Фасоля А.М. Формування духовного світу особистості у процесі вивчення української літератури (9-11 класи): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. пед. наук – К., 2000. – 18 с.

122. Кузьмін О.С. Патріотизм як фактор консолідації українського суспільства / О.С. Кузьмін. // Український центр політичного менеджменту – [Електронний ресурс]. – Режим доступу:
<http://www.politik.org.ua/vid/bookscontent.php3?b=18>

123. Карпенко В. «Вечірній Київ», 8 липня 1997р.

124. Волошина Н.М. Теоретико-методологічні аспекти єства і структури патріотизму суспільства / Н.М. Волошина // Гілея (науковий вісник): [зб. наук. праць] / [гол. ред. В.М. Вашкевич]. – К., 2009. – Вип. 21. – С. 198-205.

125. Даль В.И. Толковый словарь живого великорусского языка: в 4–х т. / В.И. Даль. – Т. 3: – М.: ОЛМА-ПРЕСС, 2003. – 223с..

126. Енциклопедичний словник: у 2–х т., – Мюнхен: Видавництво «Дніпрова хвиля», 1963. – 565 с.

127. Военный энциклопедический словарь / [изд. II] / [глав. ред. С.Ф. Ахромеев]. – М.: Воениздат, 1986. – 863 с.

128. Советский энциклопедический словарь / [4-е изд.] [главн. ред. А.М. Прохоров]. – М.: Сов. энциклопедия, 1989. – 632 с.

129. Словник іншомовних слів: 23000 слів та термінологічних словосполучень / [уклад. Л.О. Пустовіт та ін.]. – К.: Довіра, 2000. – 1018 с.

130. Педагогічний словник / [за ред. М.Д. Ярмаченка]. – К.: Педагогічна думка, 2001. – 514с.

131. Український Радянський Енциклопедичний словник: в 3 т. / [під ред. М.П. Бажана]. – К., 1967. – Т. 2. – 751 с.

132. Ожегов С.И. Словарь русского языка: 70 000 слов / С.И. Ожегов / [под ред. Н.Ю. Шведовой]. – М.: Рус. яз., 1991. – 896 с.
133. Современный словарь иностранных слов: ок. 20 000 слов. – М.: Рус. яз., 1992. – 740 с.
134. Большая советская энциклопедия. – М.: Советская энциклопедия, Т. 19. – 1975. – 320 с.
135. Левашов В.К. Патриотизм в контексте современных социально-политических реалий.: Социологические исследования / В.К. Левашов. – 2006. – № 10. – С. 67–76.
136. Новий тлумачний словник української мови.: в 4–х томах. [уклад. В. Яременко, О. Сліпушко]. – К.: Аконті, 1999. – Т. 3. – 223 с.
137. Словник літературознавчих термінів / [за ред. В.М. Лесин, О.С. Пулинець]. – К.: Радянська школа. – 1971. – 486 с.
138. Petit Larousse tn couleursse tn couletrs. Paris: Librairie Larousse, 1980. – P. 667.
139. Онищук П.В. Педагогічні засади технології формування патріотичних рис у учнів шкіл, гімназій, ліцеїв: дис. ...канд. пед. наук: спец. 13.00.01 / П.В. Онищук. – Івано-Франківськ, 1996. – 162 с.
140. Каюков В.І. Патріотичне виховання учнів загальноосвітньої школи на героїчних традиціях українського народу: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. пед. наук: 13.00.01 / В.І. Каюков. – Івано-Франківськ, 1996. – 20 с.
141. Коваль В.О. Патріотичне виховання учнів під час вивчення літератури у старших класів загальноосвітньої школи: дис. ...канд. пед. наук: 13.00.01 / В.О. Коваль. – К., 1999. – 191 с.
142. Боришевський М.Й. Національна самосвідомість особистості: сутність та шляхи становлення. Система виховання національної самосвідомості учнів загальноосвітньої школи / Боришевський М.Й. – К.: Райдуга, 1999. – 138 с.

143. Анікіна Т.О. Патріотичне виховання майбутніх учителів музики засобами художнього краєзнавства: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. пед. наук: спец. 13.00.01 / Анікіна Т.О. – АПН України. Інститут педагогіки. – К.: Інститут педагогіки АПН України. – 20 с.

144. Інформаційно-комунікаційні технології в гуманітарній сфері Збройних Сил України: досвід, проблеми, перспективи: [підручник] / [В.І. Осьодло, В.В. Стасюк, В.П. Шевчук та ін.] / [за заг. ред В.Г. Радецького]. – К.: НАОУ, 2007. – 492 с.

145. Сухомлинський В.О. Вибрані твори: в 5 т. [редкол.: О.Г. Дзевєрін та ін.] / В.О. Сухомлинський. – Т. 1. – К., 1976. – 686с.

146. Сухомлинский В.А. Из опыта работы сельской школы / В.А. Сухомлинский. – М.: Учпедгиз, 1959. – 160 с.

147. Вульфів Б.З. К вопросу о подготовке кадров для организации и проведения воспитательной работы по развитию патриотизма / Б.З. Вульфів. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://cipv.ru/static.php?mode=bz&PHPSESSID>

148. Культура и образование на рубеже тысячелетия: материалы междунар. научно-практ. конф., декабрь 2000 г. – Тамбов: Изд-во ТГУ им. Г.Р. Державина, 2000. – С. 18.

149. Слукин С.В. Патриотизм в социокультурном развитии личности: дис. ...канд. филос. наук: 00.09.11 / С.В. Слукін. – Екатеринбург, 2005. – 184 с.

150. Патриотизм народов России: традиции и современность. Материалы межрегиональной научно-практической конференции. – М., 2003. – 125 с.

151. Национализм. Полемика 1909-1917.: [сборник статей]. – М., 2002. – 37 с.

152. Бердяев Н.Л. Новые силы мировой жизни. Философия свободного духа / Бердяев Н.Л. – М. 1994. – 412 с.

153. Snyder L. L – The Meaning of Nationalism. New York: Greenwood Press, 1968. – P. 147-143.

154. Малинкин А.М. Понятие патриотизма: эссе по социологии знания.: Социологический журнал / А.М. Малинкин. – 1999. – № 4. – С. 45.
155. Волошина Н.М. До сучасного розуміння патріотизму / Н.М. Волошина // Політологічний вісник: [зб. наук. праць]. – К.: «ІНТАС», 2009. – Вип.40. – С. 66-78.
156. Кольцова Н.А. Социально-психологические проблемы патриотизма и особенности его воспитания в современном российском обществе / Н.А. Кольцова, В.А. Соснин // Психологический журнал. – 2005. – С. 92.
157. Кресіна І.О. Людина і нація як цілісна вартість національної ідеї в Україні: матеріали наук. конф. [«Національна ідея – відповідь на виклик часу»], 2001. / І.О. Кресіна. – К.: Гуманітарна колегія. – 2001. – 175 с.
158. Ильин И.А. Путь к очевидности / И.А. Ильин. – М.: Республика, 1993. – 431 с.
159. Гудзь В.В. Національний менталітет і перспективи державотворення в Україні. Менталітет та протиріччя. Част. 2. / В.В. Гудзь. – С. 26; 53.
160. Бичко А.К. Історія філософії: підруч. [для студентів вищих навчальних закладів освіти]. / А.К. Бичко, І.В. Бичко, В.Г. Табачковський. – К., 2001. – 408 с.
161. Шлемкевич М. Загублена українська людина / М. Шлемкевич. – К., 1992. – 168 с.
162. Кульчицький О. Основи філософії і філософічних наук. [упорядкував А. Карась]. / О. Кульчицький. – Мюнхен. – Львів, 1995. – 166 с.
163. Волошина Н.М. Співвідношення понять «національна ідея» та «патріотизм суспільства» / Н.М. Волошина // Гілея (науковий вісник): [зб. наук. праць] / [гол. ред. В.М. Вашкевич]. – К., 2009. – Вип. 23. – С. 271-279.
164. Гринів О. Українська національна ідея як засіб національного самоусвідомлення. Українська національна ідея: реалії та перспективи розвитку. Випуск 1. / О. Гринів. – Львів: Інститут народознавства Національної академії наук України, 1999. – С. 6.
165. Нація і держава. – 21 березня 2006 р. – № 11 (123). – С. 1.

166. Українська газета № 26 (310). – 8.07.2004. – С. 5.

167. Павличко Д. Українська національна ідея: статті, виступи, інтерв'ю. Документи / Д. Павличко. – К.: Видавництво Соломії Павличко. «Основи», – 2004. – С. 13.

168. Кухта Б.Л. З історії української політичної думки / Б.Л. Кухта. – К.: Генеза, 1994. – 363 с.

169. Ющенко П.А. Національна ідея як матриця формування особистості: соціально-філософський аналіз: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філос. наук: спец. 09.00.03 – соціальна філософія та філософія історії / П.А. Ющенко. – К., 2009. – 20 с.

170. Кочубей Б. Дождемся ли мы культура личности?: Литературная газета / Б. Кочубей. – 1990. – 19 декабря.

171. Євграфова А.О. Українська національна ідея як соціальний феномен в українській публіцистиці / А.О. Євграфова. / Вісник Сум ДУ № 3 (76). – 2006.

172. Степико М. Становлення політичної нації. Політика і час / М. Степико. – 2001. – № 4. – С. 15.

173. Пасічник В. Суть та структура поняття «національна ідея» / В. Пасічник. // Вісник Львівського університету. – 2002. – Вип. 4. – 352 с. (Серія: філософські науки).

174. Лисецкая Е.В. Актуальные проблемы формирования патриотизма в современном педагогическом пространстве / Е.В. Лисецкая // «Интерактивное образование». – 2006–2009 г. – [Электронный ресурс]. – Режим доступа: io@nios.ru

175. Коваль Г. Сутність патріотизму як політичного феномена / Г. Коваль. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: www.politik.org.ua

176. Рыбаков Б.А. Язычество древней Руси / Б.А. Рыбаков. – М.: «Орион», 1987. – 783 с.

177. История ментальностей. Историческая антропология – М., 1996. – 425 с.

178. Федотов Г.П. Святые Древней Руси / Г.П. Федотов. – Ростов-на-Дону, 1999. – 387 с.
179. Волинські єпархіальні відомості. – 2007. – № 5 (30).
180. Ліщинська–Милян О.І. Ідеї християнського гуманізму в українській релігійній філософії першої половини ХХ століття.: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філософ. наук / О.І. Ліщинські-Милян. – Львів, 2001. – 19 с.
181. Игумен Пётр (Мещеринов) Жизнь в церкви. Размышления о патриотизме / Игумен Пётр (Мещеринов). – [Электронный ресурс]. – Режим доступа:
<http://www.liveinternet.ru/showjournal.php?journalid=3266779&tagid=1887444>
182. Гегель Г. Энциклопедия философских наук: часть 3. Философия духа. Сочинения в 4-х т. / Г. Гегель. – Т.4. – М.: Госполитиздат, 1956. – 481 с.
183. Флоровский Г. О патриотизме праведном и греховном / Русская идея: в кругу писателей и мыслителей русского зарубежья: в 2-х т. / Г. Флоровский. – Т. 2. – М.: Искусство, 1994. – 539 с.
184. Сухомлинский В.А. Мудрая власть коллектива / В.А. Сухомлинский. – М.: Молодая гвардия, 1975. – 239 с.
185. Сухомлинский В.А. О воспитании / В.А. Сухомлинский. – М., Политиздат, 1988. – 269 с.
186. Кожевников В.И. Патриотизм и интернационализм в системе духовных ценностей студентов. Проблемы философии. Вып. 74. / В.И. Кожевников, Р.С. Романовская. – К., 1987.
187. Деев В.В. Военно-патриотическое воспитание курсантов (слушателей) военных учебных заведений: дис. ...канд. пед. наук: спец. 13.00.01 / В.В. Деев. – М.: РГБ, 2005. – 194 с.
188. Горбач В. Как делятся украинцы / В. Горбач. // Соборность и новый патриотизм. – 24 января 2006 г. – [Электронный ресурс]. – Режим доступа:
<http://www.rupor.info/full.php?aid>

189. Выршиков А.Н. Концепция городской программы формирования гражданского патриотизма / А.Н. Выршиков, Г.С. Табатадзе. – Волгоград. – СДМ, 1997. – 15 с.
190. Гоголь Н.В. Собрание сочинений в девяти томах. Т. 2 / Н.В. Гоголь. – М.: Русская книга, 1994. – 206 с.
191. Яхеева Татьяна. Базові цінності політичної партії «Україна Соборна» / Идеологія: 05.07.2007. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.soborna.org.ua/ua/party/ideology/1286/>
192. Яворницький Д. Історія запорозьких козаків: у 3 т. / Д. Яворницький. – К., Генеза, 1990–1991. – 249 с.
193. Крип'якевич І. Історія України / І. Крип'якевич. – Львів, 1990. – 321 с.
194. Голубуцький В. Запорозьке козацтво / В. Голубицький. – К., Райдуга, 1994. – 199 с.
195. Субтельний О. Україна: історія / О. Субтельний; [пер. з англ. Ю.І. Шевчука; вст.ст. С.В. Кульчицького] / [2-е вид.]. – К., Наукова думка, 1991. – 512 с.
196. Аронов А.А. Морально-политическая подготовка учащихся старших классов к защите социалистического Отечества: дис. ...канд. пед. наук / Аронов А.А. – М., ВПА, 1974. – 189 с.
197. Аронов А.А. Научно-педагогические основы управления системой военно-патриотического воспитания школьников: дис. ...д-ра. пед. наук / Аронов А.А. – М., ВПА, 1990. – 453 с.
198. Арутюнян С.Г. Социалистические традиции в системе военно-патриотического воспитания призывной молодежи и подготовки ее к службе в Вооруженных Силах СССР: дис. ...канд. филос. наук / Арутюнян С.Г. – М., ВПА, 1980. – 163 с.
199. Про Концепцію допризовної підготовки і військово-патріотичного виховання молоді. Указ Президента України № 948. – 2002 р.

200. Дзюба В.М. Патріотичне виховання майбутніх офіцерів внутрішніх військ у процесі вивчення соціально-гуманітарних дисциплін 2002 р.: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. пед. наук: спец. 20.02.02 / В.М. Дзюба. – Хмельниц., 2002. – 20 с.

201. П'янковський Г.В. Педагогічна оцінка ефективності військово-патріотичного виховання допризовників: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. пед. наук: спец. 13.00.01 / Г.В. П'янковський. – К., 1997. – 17 с.

202. Абрамов В.І. Від української ідеї до державно-патріотичної ідеології: генезис, еволюція, зміст та проблеми виховання / В.І. Абрамов. // Вища освіта України. – 2003. – № 4 (11). – Додаток. – С. 157–164.

203. Пучков О.О. Соціальний механізм формування особистості військового професіонала західних країн / О.О. Пучков, О.Л. Гончаренко // Суспільство. Держава. Армія (суспільні науки): [зб. наук. праць] / [гол. ред. В.О. Ананьїн]. – К.: ВІТІ НТУУ «КПІ», 2008. – Вип. 14. – С. 113-127.

204. Шевченко В.В. Психологічні особливості військово-патріотичного виховання учнів старшого підліткового та юнацького віку: дис. канд. псих. наук / В.В. Шевченко. – Миколаїв, 1999. – 187 с.

205. Ягупов В.В. Теорія і методика військового навчання: [монографія]. / В.В. Ягупов. – Тандем, 2000. – 380 с.

206. Макаров В.В. Патриотизм как философская проблема: автореф. дис. на соиск. уч. степени. д-ра филос. наук / В.В. Макаров. – М.: АОН, 1990. – 36 с.

207. Минксин Пеи. Парадоксы американского национализма / Минксин Пеи. // Російськомовний переклад статті з журналу Foreign Policy. – 20 серпня 2003. – [Електронний ресурс]. – [Режим доступу]: www.dialogs.org.ua

208. Вырщиков А.Н. Патриотизм в современной России: осмысление спектра функций. Гражданское и патриотическое воспитание молодежи Волгоградской области как приоритетное направление региональной молодежной политики. / А.Н. Вырщиков, М.Б. Кусмарцев; [под общ. ред.

М.Б. Кусмарцева]. – Информационный бюллетень № 19. – ГУУ ВИМПСР. – В., 2003. – 19 с.

209. Козлов А.А. О патриотизме. Основные понятия и краткий исторический аспект / А.А. Козлов. // Нравственность в образовании. – [Электронный ресурс]. – [Режим доступа]:

http://www.nravstvennost.info/library/news_detail.php?ID=2263

210. Яковлев Л.Н. Искать идеи не надо, они есть, они – всеобщие / Л.Н. Яковлев. // Труд. – 1997. – 4 апреля. – С. 3.

211. Кучуков М.М. Исторические типы патриотизма: дис. ...канд. филос. наук / М.М. Кучуков. – Ростов-на-Дону, РГУ, 1984. – 183 с.

212. Философский энциклопедический словарь / [глав. ред.: Л.Ф. Ильичев, П.Н. Федосеев, С.М. Ковалев, В.Г. Панов]. – М.: Сов. Энциклопедия, 1983. – 815 с.

213. Волошина Н.М. Суб'єктно-об'єктні патріотичні відносини в сучасному українському суспільстві / Н.М. Волошина // Мультиверсум. Філософський альманах: [зб. наук. праць] / [гол. ред. В.В. Лях]. – Вип. 86. – К., 2009. – С. 199-208.

214. Nadiya Skotna Problem of Personality in the Dimension of Civilization – mail: zncnan@mail.lviv.ua, znc@ukrpost.ua

215. Леонтьев А.Н. Деятельность. Сознание. Личность / А.Н. Леонтьев. – М., 1975. – 304 с.

216. Філософський словник / [за ред. В.І. Шинкарука] / [2-е вид., переробл. і доп.]. – К.: Головна редакція радянської енциклопедії. – 1986. – 800 с.

217. Демин М.В. Проблемы теории личности. (Социально-философ. аспект) / М.В. Демин. – М., Изд-во Моск. ун-та, 1977. – 240 с.

218. Петронговський Р.Р. Формування патріотизму старшокласників у позанавчальній виховній діяльності.: дис. канд. пед. наук / Р.Р. Петронговський. – Житомир, 2002. – 251 с.

219. Боровик О.В. Психологічні умови формування патріотичної свідомості учнів ліцеїв.: дис. канд. псих. наук / О.В. Боровик. – Хмельницький, 2008. – 243 с.

220. Филипчук Г.Г. Общечеловеческое и этнокультурное в образовании: взгляд из Украины / Г.Г. Филипчук. // Педагогика. – 2007. – № 1. – С. 15-22.

221. Кара-Мурза С.Г. Демонтаж народа / С.Г. Кара-Мурза. – М.: Алгоритм, 2007. – 294 с.

222. Розумний М. Справа честі: (Алгоритми національного опанування): Політологічні есе / М. Розумний. – К.: Смолоскип, 1995. – 70 с.

223. Франко І. Наука і її взаємини з працюючими класами. Зібр. тв.: у 50-ти т. / І. Франко. – Т.45. – К.: Наукова думка, 1986. – 574 с.

224. Липинський В. Листи до братів-хліборобів. Про ідею і організацію українського монархізму / В. Липинський. // Ін-т східноєвропейських досліджень НАНУ ім. В.К. Липинського / [ред. Япелинський]. – К.: Філадельфія, 1995. – 472 с.

225. Донцов Д. Дух нашої давнини / Д. Донцов. – Д., 1991. – 269 с.

226. Гордієнко М. Етнонаціональна політика у сучасному українському суспільстві / М. Гордієнко. / ПЕРСОНАЛ. – 2006. – № 5. – С. 22-27.

227. Панарін О. Народ без еліти: між відчаєм і надією. Персонал / О. Панарін. – 2006. – № 5. – С. 56.

228. Щокін Г. Концепція соціального розвитку: висновки для України / Г. Щокін. // Сільські вісті. – 2002. – 27 грудня. – С. 4.

229. Філософія: [навч. посіб.] / [3-тє вид., стер.] / [Л.В. Губерський, І.Ф. Надольний, В.П. Андрущенко та ін.]; [за ред. І.Ф. Надольного]. – К.: Вікар, 2003. – 457 с.

230. Програма партії «Партії Регіонів – партія народу, стабільного розвитку, історичної перспективи» – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.partyofregions.org.ua/meet/program/>

231. Програма «ВО «Батьківщина» – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://byut.dp.ua/index/0-9>

232. Верховна Рада України; Конституція. – Закон від 28.06.1996 № 254к/96-ВР.

233. Интернет-издание Хай Вей – первая в украиноязычном и русскоязычном пространстве, социальная сеть журналистов. – [Электронный ресурс]. – Режим доступа: h.ua/story/29328/

234. Решетников Ю. Українська національна ідентичність: виклик поліконфесійності / Ю. Решетников. – [Електронний ресурс] – Режим доступу: http://www.nam.kiev.ua/confer/2007politprobl/rep_08.htm

235. Петрик В.М. Сучасні технології та засоби маніпулювання свідомістю, ведення інформаційних війн і спеціальних інформаційних операцій / [В.М. Петрик, О.А. Штоквиш. В.І. Полевой та ін.]. – К.: Росав. 2006. – 208 с.

236. Нахушев И.Ш. Развитие советского патриотизма в процессе усовершенствования национальных отношений на современном этапе социалистического общества.: автореф. дис. ...д-ра филос. наук. / И.Ш. Нахушев. – Черкесск, 1988. – 48 с.

237. Видрін Д.М. Україна на порозі ХХІ ст. Політичний аналіз / Д.М. Видрін. – К.: КНЕУ, 2003. – 368 с.

238. Вяземский П. Сочинения, т. 1-2. / [сост. подгот. текста и коммент. М.И. Гиллельсона] / П. Вяземский. – М., 1982. – 383 с.

239. Кондрашин И.И. О современном понимании «патриотизма» / И.И. Кондрашин. // Вестник российского философского общества. – 2002. – № 2. – С. 11.

240. Кульчицький С. Не підірвати капітал довіри / С. Кульчицький. – «Голос України». – 1993, 20 січня.

241. Томенко Микола. Персональний сайт. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.tomenko.kiev.ua/>

242. Концепція національно-патріотичного виховання молоді / Наказ Міністерства України у справах сім'ї, молоді та спорту, Міністерства освіти і

науки України, Міністерства оборони України, Міністерства культури і туризму України – 27.10.2009. – № 3754/981/538/49.

243. Бунин И.А. Тёмные аллеи: Рассказы и повести / И.А. Бунин. – М.: Профиздат, 2005. – 336 с.

244. Народний оглядач – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: 14dss.org.ua/news.php?item

245. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: www.rus.co.il/.../page_5.html

246. Белинский В.Г. Избр. философские произведения / В.Г. Белинский. [под общ. ред. М.Т. Иовчука и З.С. Смирновой]. – М.: Госполитиздат, Т. 1. – 1948. – 421 с.

247. Горенко-Баранівська Л. Національна культура в розбудові громадянського суспільства в Україні / Л. Горенко-Барановська // Українознавство. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.ualogos.kiev.ua/category.html?number=66&category=6>

248. Гурвич Т.А. Не надо бояться сильного государства, только в нем наше спасение / Т.А Гурвич. // Российская газета 1995 г. – февраль. – С. 2.

249. Кузьменко А. Національна єдність і патріотизм як чинники національної безпеки. / А. Кузьменко – К.: Наукова книга, 2002. – 347 с.

250. Жулинський М. Україна: перспективи ліберальної демократії / М. Жулинський. // Дзеркало тижня. – 2001. – № 37 (361). – 22-28 вересня.

251. Богущ Денис Проблеми національної пропаганди / Д. Богущ. // Українська правда. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.pravda.com.ua/archives/>

252. Гражданское и патриотическое воспитание молодежи Волгоградской области как приоритетное направление региональной молодежной политики, информ. бюл. № 19. / [под общ. ред. М.Б. Кусмарцева]. / ГУУ ВИМПСР. – В., 2003.

253. Рогальська Н. «Виростеш ти, сину... » / Н. Рогальська. // Дошк. виховання. Громадянське виховання дошкільників. – 2003. – № 8. – С. 12-13.

254. Гевко О.І. Національно-патріотичне виховання студентів вищих педагогічних закладів засобами декоративно-ужиткового мистецтва: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. пед. наук: 13.00.07 / Гевко Оксана Іванівна. – К., Національний педагогічний університет ім. М.П. Драгоманова, 2003. – 20 с.

255. Ананьїн В.О. Роль військово-історичної реконструкції в патріотичному вихованні молоді / В.О. Ананьїн. // Суспільство. Держава. Армія (суспільні науки): [зб. наук. праць] / [гол. ред. В.О. Ананьїн]. – К.: ВІПІ НТУУ «КПІ», 2009. – Вип. 15. – С. 59-65.

256. Гриневич В. Державні гімни СРСР: від якої ідеологічної спадщини ми відмовляємося / В. Гриневич, Л. Гриневич. // Дзеркало Тижня № 12 (437) 29 березня – 4 квітня, 2003.

257. Сергійчик В.І. Доля української національної символіки / В.І. Сергійчик. – К.: т-во «Знання» УРСР, 1990. – 46 с.

258. Розмова з Патріархом Філаретом – главою Української православної церкви Київського патріархату // Наше слово. – № 49. – 7 грудня 2003 року.